

وارلیق

اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

دوره دوم، شماره ۲، پاییز ۱۳۹۴

ایکینجی دؤنم، سای ۲، گوز ۱۳۹۴

وارلیق

اوج آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایکینجی دؤنم، سای: ۲، گوز ۱۳۹۴ / دوره دوم، شماره: ۲، پاییز ۱۳۹۴

VARLIQ

Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü
Dergisi

Kurucu

Prof. Dr. Cevat HEYET

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

M. Rıza HEYET

Yayın Kurulu

Hasan Mecidzade SAVALAN, Kerim
Meşruteçi SÖNMEZ, İsmail HADİ, Hasan
RAŞİDİ, Alınza SARRAFİ, Haydar BAYAT,
Ekber AZAD, Hüseyin Muhammedhani
GÜNEYLİ, Artum DİNÇ, Nasir Kh. ŞAHGÖLÜ,
Musa RAHİMİ, Veli YAKUBİ, Şehruz Ak
ATABAY, Babek CEVANŞİR, Cihangir
KERİNİ, Said MUĞANLI, M. Rıza HEYET

Dil Editörleri

İngilizce: Nasir ŞAHGÖLÜ

Rusça: Doç. Dr. Gülsüm KİLLİ

Yazışma Adresi: M. Rıza Heyet, Ankara Ü.,
DTCF, Sıhhiye- Ankara/Türkiye, PK: 140

Telefon: (+90) 538 281 13 09

E-Posta: varliqdergisi@gmail.com

Web Sayfası: www.varliq.net

Basımevi: Berikan Matbaacılık

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

ISSN: 2149-7257

وارلیق

اوج آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی

قوروچو / موسس

پروفیسور دوکتور جواد هیئت

امتیاز صاحبی و مسئول مودورو

محمدرضا هیئت

یایین قورولو / شورای نویسندگان

حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطهچی

(سؤنمز)، اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا

صراف، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی

گونشلی، آرتوم دینچ (حسین احمدیان)، ناصر خاضع

شاهگل، موسی رحیمی، ولیاله یعقوبی، شهرز آق

آتابای، بابک جوانشیر، جهانگیر کرینی، سعید

موغانلی، محمدرضا هیئت

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان

اینگلیزجه/ انگلیسی: ناصر خاضع شاهگی

روسجا/ روسی: دانشیار گلثوم کیللی

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه: آنکارا اونیورسیتهسی،

دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولتهسی، صحیه، آنکارا/

تورکیه، پوستا قوتوسو: ۱۴۰، محمدرضا هیئت.

تلفن: (+90) 538 281 13 09

ایمیل: varliqdergisi@gmail.com

وب صحیفهسی/ تارنما: www.varliq.net

باسیم ائوی / چاپخانه: بریکان مطبعهچیلیک

یایین تورو: یئرل سورهل یایین

او.اس.دن / شاپا: ۲۱۴۹-۷۲۵۷

وارلىق

تۈرك دىلى، ادبىياتى و كولتۇرو درگىسى
فصلنامە زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ايچينده كىلر / فهرست

- ۳ سونوش / تقديم - محمدرضا هيئت
- ۵ ايران دا تورک دىلى نين ياييم دايره سى - حسن راشدى
- ۱۵ دىليميز و اونون چئشىدلى لهجه لرى - حسين محمدخانى گونئىلى
- ۲۱ سارى اويغور - شيرا يوغور دىل ايلشكىسى (۱) - موسى رحيمى
- ۳۱ قاشقاي شاعىرى مآذونون «اوز داغا» شعرى نين آتلام يۇنو - ولى اله يعقوبى
- ۵۵ نظامى گنجوى نين دىلينده ايشلتن موسيقى تثرىملرى - م. ه. ممدووا
- ۵۷ سويچو سۇيلم - تنون آ. وان دايک: چنويرن: ناصر خاضع شاهگۇلو
- ۶۹ اصول الفقه بىلىمى نين تاريخى، اۇنمى و قونومو - سيد حيدر بيات
- ۸۱ كولونىاليزم قيسفاچيندا استقلال مجادله سى وئرن «آق مونعوش بويان باديرغى» - مصطفى جان تنزيچ
- ۹۰ باش ساغلىغى
- ۹۱ ميلاد و ميلاددان اۇنجه كى توركلرين معمارليغينا قيسا بير باخيش - آرش كاظمى وند
- ۱۰۱ شهر يثرى - آذربايجان تورپاقلاريندا ايلک اوستو آچيق تاپيناق - عليرضا قوچى
- ۱۰۹ پروفيسور دكتور جواد هيئت و «مکتب وارلىق» - دكتور شهرام پناهى خياوى
- ۱۱۶ تشکور
- ۱۱۷ گنج دوكتور جواد هيئت ايستانبول يولوندا - دوكتور توحيد ملکزاده ديلمقانى
- ۱۲۵ رساله حسن خط - مصطفى الخيوى: حاضيرلايان: عبدالغفار ارسلان
- ۱۳۱ حکايه: تپه گوز اولسايديم بئله! - شريف مردى
- ۱۳۳ شعر - باير شاه، سحر بارانى، هادى قاراجاى، سعيد موغانلى
- تانيتم / معرفى: هر آددىمدا مزاريم وار - سعيد موغانلى
- يوسف خاص حاجب نين اخلاقى گۇروشلرى اوزرينه اينجه له مه
- ۱۳۷ شهر يارلا بيرليکده اوزگەلشمکدن اوزلشمگه دوغرو - محمدرضا هيئت
- ايتيرديکلريميز: توفيق حاجى يىف، عاشيق قوربانى، هابيل على يىف،
- ۱۴۷ طلعت تکين، محمد حسين مبین، زليمخان يعقوب
- ۱۵۹ آبونه فورمو / فرم اشتراك مجله / Abone Formu
- ۱۶۰ ايچينده كىلر (لاتين حرفلرله)

سۆنۈش

• محمد رضا هيئت

دگرلى آراشدیرماچیلار و اوخوجولار،

وارلىق درگىسى نین یئنی دۆنمى نین ایکینجی سایىسىنى (۲-۱۷۴) سۇنماقدان موتولولوق دویوروق. درگیمیزین بو سایىسىندا تورک دیلی، ادبیاتی، کولتورو، معمارلیغی و آرکئولوژیسی ایله ایلگیلی اؤزگون (اوریزینال) مقاله لر، کیتاب و تنز تانیتمینا، شعر و حکایه یه یئر وئریلمیشدیر.

حسن راشدی مقاله سینده ایران دا تورک دیلی نین بوگونکو دورومو، ایکی دیللی لیک باغلامیندا تورکجه نین ایشله و سلیگی نین آزالماسی، تورک نفوسو و تورکجه نین یاییلدیغی آلانلاری دگرلندیرمیشدیر. حسین محمدخانی گونئیلی نین یازىسى تبریزین قوزئی باتیسیندا یئرلشن «گونئی» بؤلگه سی نین آغیز اؤزلیک لری، فعل اکلرینده کی دگیشمه لر و گلیشمه لر و قونشو آغیزلارلا اولان فرقلی لیک لری ایچرمکده دیر. موسی رحیمی نین مقاله سینده ساری اویغور تورکجه سی ایله شیرا یوغور موغولجاسی آراسیندا کی دیسلل ایلیشکیلر و ائتکیلیشمه لر، مورفولوژیک و سؤزجوکل بنزریکلره یئر وئریلیرکن، پروتو-آلتائیک دیل تنوریسی چرچیوه سینده اورتاق تورک- موغول تاریخینه ده قیساجا توخونولموشدور. ولی اله یعقوبی یازیسیندا بؤیوک قاشقای شاعیری مآذونون /وز داغا منظومه سینى آنلام یؤنو ایله (سمانتیک) اله آلاق، اثری دیل و ادبی صنعتلر آچیسیندان اینجه له میشدیر. م. ه. ممدووانین مقاله سی، گنجه لی نظامی نین شعرلرینده ایشله دیلن موسیقی تئریملری ایله ایلگیلی دیر. مقاله ده موسیقی تئریملری تک تک اینجه له نهرک، اؤرنکلندیریلیمیشدیر.

ناصر خاضع شاهگؤلونون اینگیلیزجه دن تورکجه یه چئوردیگی تنون آ. وان دایکین یازدیغی مقاله ده، بیر توپلوم سال اندیم و داورانیش اولاراق سویجو سؤیلمین باسقین اتنیک قروپلار طرفیندن آنلاتما، اونایلاما و یا مشروعلاشدیرما یولویلا نجه یئنیند اوره تیلمه سینه و باسقی بیجیمی اولاراق سوردورولمه سینه یاردیمجی اولدوغو بلیرتیلیمیشدیر. حیدر بایاتین یازیسیندا بیر

بىلىم دالى اولاراق *اصول/فقه* يىن تارىخى، اۋنىمى و قونومو اينجه لىنىر كن، بو بىلىم دالى نىن تور كولوۋى ايله اولان اىلگىسى، باشقا بىر دىيىشلە توركلوك بىلىمى آراشديرمالار يىندا *اصول/فقه* يىن يثرى و اۋنىمى دگرلندىر بىلمىشدير. مصطفى جان تىزىچ يىن مقاله سىندە ۲۰ جى يوز ايل يىن باشلار يىندا تووادا استقلال مجادلەسى وئرن آق مونغوش بو يان باديرغى نىن سىياسى دوروشونون شكىللىنمەسى، اونون تووا اوچون گۇردويو اۋنىملى ايشلر و فرقىلى آراشديرماجىلار يىن بو قونودا كى دوشونجه لرى اينجه لنىمىشدير.

آرش كاظمى و ندىن يازىسىندا توركلرين مىلاد و مىلاددان اۋنجه كى معمارلىق فعاليتلىرى و اۋزلىكلىرى؛ توركلرين او دۋنمده قوتار-كۋچر ياشام طرزى ايله ياناشى يئرلىشك ياشام طرزىنى ده منىمسەدىگى، يورتلار، قورغانلار و عىنى زاماندا چادير معمارىسى نىن سونراكى گونبد معمارىسى اوزرىندە كى ائتكىسى دگرلندىر بىلمىشدير. عليرضا قوچى نىن مقاله سىندە آذربايجان يىن «شهر يثرى» بۈلگە سىندە كى ايلك اوستو اچىق تاپىناقلا ايلگىلى چاليشمالار يىن سونوجو سونولموش، چاليشمادا چوخ سايبدا انسان بىچىمىندە كى استل لرىن (بالباللار يىن) دوزلى بىر شكىلدە يان يانا دوزولەرك، فرقىلى معمارى آلانلارى اولوشدوردوغونا دقت چكىلمىشدير.

شهرام پناهى مقاله سىندە ايراندا تورك كىملىك مجادلەسى نىن اۋندە گلن شىخصيتلىرىندىن، فىكىر و كولتور آدمى پروفوسور دوكتور جواد هىئت يىن قونومو، دوشونسل قايناغى و بوراخديغى ائتكىلىرى اينجه لنىمىشدير. توحيد ملك زاده دىلمقانى نىن يازىسىندا توركيە باش باقانىلىق آرشيويىندە ساخلاتان بىلگە لردن يولا چىخاراق، مرحوم دوكتور جواد هىئت و مرحوم دوكتور حميد نطقى نىن ده ايچىندە بولوندوغو ايراندان توركيە يە گۇندريلن ايلك بورسلو اۋيرنجى قرويونون يولجولوق و اونيورسيتە لرە يئرلىشديرلمە حكاية سىنى اله آلمىشدير.

عبدالغفار ارسلان يىن حاضيرلايىب گۇندردىگى مصطفى الخيوى يە عايد رساله حسن خط يازىسىندا عرب حرفلى توركجه متىنلردە خط صنعتى نىن قوراللارى و اينجه ليكلرى آلانتىلمىشدير. درگى نىن حكاية و شعر بۇلومونده شريف مردى نىن بىر حكاية سى و بابىر شاه، سحر بارانى، هادى قاراچاى و سعيد موغانلى نىن شعرلرىنە يثر وئرىلمىشدير. تانيتىم بۇلومونده ايسە مرحوم بىريانىن شعرلرىنى ايچىر هر آددىمدا مزارىم وار اثرى (سعيد موغانلى)، موسى نورمحمدى نظرلونون يوسف خاص حاجب يىن اخلاقى گۇروشلرى اوزرىنە بىر اينجه لىمە آدىلى چاليشماسى و محمد رحمانى فرين شەريارلا اۋزگە لشمكدن اۋز لشمگە دوعرو اثرى (محمد رضا هىئت) تانيتىلمىشدير. ايتىردىكلرىمىز و باش ساغلىغى بۇلومونده ده سون آيلاردا ياشامىنى ايتىرن رحمتلى توفيق حاجى يىف، عاشيق قورىبانى، هابىل على يىف، طلعت تكىن، شوكت باروتجو و زلىمخان يعقوب حاقىندا بىلگى وئرىلمىشدير ■

ایران دا تورک دیلی نین یاییم دایره سی

• حسن راشدی¹

ÖZET: Hasan RAŞİDİ, "İran'da Türk Dilinin Yayım Dairesi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 5-14

Bu çalışmada, 1351 (1972)-ci ilde yayınlanan istatistikler ve son döneme aid araştırma sonuçlarına dayanarak Türk dilinin İran'ın ferqli eyalet (otsan), şehir ve kendlerindeki yayım alanı ve bugünkü qonumu (mövqeyi) incelenmektedir. İran'da Türkçenin mekteplerde ve resmi eyitim merkezlerinde tedris imkanına sahip olmaması nedeniyle öлке çapında, özellikle de iki dilli bölgelerde bu dilin işlevselliğinin gederek azalması meselesi de bu meqalede incelenen xususlardandır.

Açar Sözlər: Türk dili, İran, Azerbaycan, Türklerin nüfusu, Türk dilli bölgeler.

چکیده: حسن راشدی، "گستره زبان ترکی در ایران"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (باییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۵-۱۴

در این مقاله، گستره زبان ترکی در استانها، شهرها و روستاهای ایران بر اساس آمار منتشره در سال ۱۳۵۱ و نیز نتایج تحقیقات اخیر در زمینه موقعیت کنونی این زبان مورد بررسی قرار گرفته است. کاهش روز افزون کاربرد زبان ترکی در کشور به ویژه در مناطق دو زبانه به دلیل عدم امکان تدریس آن در مدارس و موسسات آموزشی رسمی نیز از مواردی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: زبان ترکی، ایران، آذربایجان، جمعیت ترکها، مناطق ترک‌نشین.

ABSTRACT: Hassan RASHIDI, "Linguistic Geography of Turkish in Iran", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 5-14

This study which is based on the statistics published in 1972 (1351) and conclusions drawn from recent studies, examines the linguistic distribution (provinces, cities, villages) and current status of Turkish language in Iran. The increasing loss in functionality of Turkish, especially in bilingual regions in the country due to the impossibility of its education is among the subjects dealt with in this article.

¹ آراشدیرماجی، یازار (rashidi54@yahoo.com).

Keywords: Turkish language, Iran, Azerbaijan, Population of Turks, Turkish-speaking regions.

ایران کثیرالمله بیر اۆلکه اولاراق بورادا یاشایان انسانلار چئشیدلی دیل و لهجهلرده دانیشیرلار؛ لاکین بو اۆلکهده ان چوخ دانیشیلان دیل تورکجه ایله فارسجادیر.

فارس دیلی ایرانین رسمی، دولت و تحصیل دیلی اولدوغوندان بو دیلین استفاده دایرهسی گوندن-گونه گئیشلنمکده و فارس اولمایان باشقا دیللرین دانیشما و استفاده میدانی هرگون او بیرری گونه نسبت دارالمقادیر.

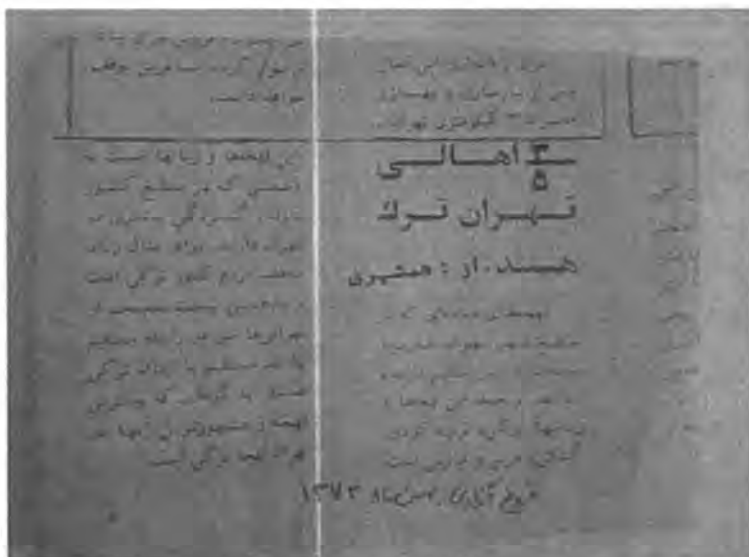
گئچمیشده دیل یالنیز ارتباط واسطهسی کیمی اولسا دا، میلادی ۱۹-جو یوز ایلیگین سونلاری و ۲۰-جی یوز ایلیگین اوللریندن دیل و اونون گئچمیش و معاصر ادبیات و مدنیّت او دیلده دانیشان میلتین هویتی و کیملیگی کیمی اؤزونو گؤستریمیشدیر.

۱۳۰۹-جو هجری شمسی ایلیندن و رضاخانین دستوری ایله ایراندا عموم تحصیل دیلی یالنیز فارس دیلی اعلان و باشقا دیللرین مکتب - مدرسهلرده تحصیلی یاساق اولدوغو اوچون فارس دیلی ایران چرچیوه سینده داها چوخ گئیشلنمهیه و گلیشمهیه باشلامیش و باشقا دیللر، اؤزلیکله ده آذربایجان تورکجهسینین رسمی دایرهلرده و رسمی سندلرده استفاده اولماسی و حتی ابتدایی مکتبلرده و درس زامانی فارسجا بیلمهین کیچیک اوشاقلار طرفیندن دانیشیلماسینین یاساق اولماسی و دانیشانلار جزا وئريلمهسی بو دیلین استفاده دایره سینین دارالتماغا طرف گتیریب چیخارمیشدیر.

۱۳۳۵-جی هجری شمسی ایلیندن ایندییه قدر ایراندا هر ۱۰ ایلدن بیر آپاریلان رسمی دؤلت ساییمیندا بو اۆلکهده یاشایان انسانلارین آلیق گلیریندن توتوموش، ساواد درجه سینه، یاشادیققلاری مسکنین صاحبی و یا مستاجری اولمالارینا، یاشایش و ساغلیق هزینه لری، کند اهالیسینین اکین یئرلرینین اوز اؤلچومو (مساحتی)، مال - حیوانلارینین سایبسی و باشقا موضوعلار اوزرینده امار مأمورلاری طرفیندن اهالیدن سوروشولدوغونا باخمایاراق (سالنامه آماری کشور، ۱۳۷۰) اونلاردان نه دیلده دانیشدیقلاری و آتا - آنالارینین دیللرینین نه اولدوغو حاقیندا هنج زامان سوروشولمادیغینا گؤره ایراندا دانیشیلان دیللرین سای رسمی ساییمدا و دؤلت آماریندا بللی اولمامیشدیر.

لاکین فارس دیلین رسمی و دؤلت دیلی اولدوغونو و تهران و کرج کیمی شهرلرین داها چوخ فارس دیلی شهر حساب ائدیلدیگینی نظره آلاراق، ۱۳۷۲-جی ایل بهمن آییندا تبریزین فروغ آزادی قزنتی نین تهران دا یاییلاتان همشهری قزنتینه استاد ائده رک وئریدیگی بو بیلگی دقت چکیجی دیر:

"تهران اهالیسینین بشده اوچو تورکدور و اۆلکه نفوسونون [ایران ن] یئددیده اوچو تورک دیلی دیر".

عینی حالدا دوکتور علی اکبر صالحی کنچمیش جمهور رئیس محمود احمدی نژادین خارجی ایشلر وزیرى ۱۳۹۰ جى ایلین دی آیین ۲۸ ده تورکیه سفرینده اؤز مسلکداشی اولان و تورکیه نین ایندیکی باش وزیرى و او زامانکی خارجی ایشلر وزیرى اولان احمد داوود اوغلو ایله گؤروشونده دئمیشدیر:

"ایکی اۆلکه نین [ایران و تورکیه نین] مناسیتلری چوخ یاخشی دیر و ایران نفوسونون آشاغی-یوخاری یوزده قیرخی (۴۰٪) تورکجه دانیشیر. بو مسئله ایکی اۆلکه آراسیندا گوجلۇ ارتباط یارتماغا یاخشی سبب دیر" (پایگاه اطلاع رسانی دولت، ۱۳۹۰).

توپلوم بیلیمجی محرم پوریاقر ۱۳۹۱ جى ایلده یوکسک قیمتله شاهد اونورسیتیه سی اجتماعی علملر بۆلومونده مدافعه انتدیگی "تهران تورکلری نین کیملیک دورومو" موضوعلو یوکسک لیسانس تزینده یازیر:

"اۆلکه ده [ایران دا] مهاجر یوللایان اوستانلار دقت ائتمیش اولساق، ماراقلی دیر کی، چئشیدلی سیاسی، اجتماعی، جغرافی، اؤزلیکله ده اقتصادی دلیلرله گۆره تهران مهاجرلری نین ۲۰٪ سینی یالنیز شرقی آذربایجان اوستانی نین مهاجرلری تشکیل ائدیر.

سون ۵۰ ایل ایچینده هر ایل تهرانان چوخ مهاجرت ائدن انسانلار شرقی آذربایجان اوستانی نین اولموش و بو مهاجرلرین سایى ۱۳۴۵ جى ایلده تقریباً ۱۰۱ مین نفردن ۱۳۶۵ جى ایلده ۲۲۴ مین نفره یوکسلمیش و نهایتده ۱۳۸۵ جى ایل و اردبیل

اوستانی شرقی آذربایجان اوستانیندان آیریلیب مستقل اوستان اولاندان سونرا بو رقم ۱۵۳ مین نفر اولموشدور. یعنی ایران اوستانلاری آراسیندا شرقی آذربایجان ان چوخ مهاجر یوللایان اوستانا چئوریلیمیش و بیرینجی یئری قازانمیشدیر^۱ (پور باقر ۱۳۹۱).

ایرانین "ثبت احوال" ادارهسی هر ایل مهاجرت مسئلهسی ایله باغلی بوتون اوستانلاردان مهاجرت ائدن انسانلارین سایینی اعلان ائدیر. بو ادارهنین وئردیگی ۱۳۸۸-جی ایل بیلگیسی اساسیندا شرقی آذربایجان اوستانیندا یالنیز تبریز، عجبشیر و اسکو شهرستانلارینی استئنا ائدهرک، بو ایالتین باشقا شهرستانلاری مهاجر یوللایان شهرستانلار اولموشلار (نصرنیوز، ۱۳۹۰).

بو بیلگی اساسیندا ۱۳۸۸-جی ایل، میانا شهرستانی (شهر، بخش و کندلری) ۴۰ مین ۴۴ نفر، سراب شهرستانی ۳۵ مین ۵۶۳ نفر و بوستانآباد شهرستانی ۲۶ مین ۸۲۸ نفر ایله اوستانین ان چوخ مهاجر یوللایان شهرستانلارینی تشکیل ائتمیشلر (نصرنیوز، ۱۳۹۰).

ایرانین ۱۳۶۵-جی ایل رسمی دؤلت ساییمی اساسیندا شرقی آذربایجان اوستانینا ۳۹ مین نفر حدودوندا مهاجر گلمیش و اونون قارشیسیندا ۲۶۰ مین نفر حدودوندا بو اوستاندان مهاجرت ائتمیش و بو اوستانین مهاجرت جدولی منفی ۲۰ مین نفردن چوخ اولموشدور.

عینی حالدا ایرانین آمار ادارهسینین وئردیگی بیلگییه گؤره ۱۳۸۵-جی ایل شرقی آذربایجان اوستانینین مهاجرت جدولی منفی ۲۵۰ مین نفر اولموش و مهاجرت باخیمیندان ایران اوستانلارینین ان باشیندا دایانمیشدیر. ماراقلی دیر بو اوستاندان مهاجرت ائدنلرین بؤیوک بیر بؤلومو تهران شهری و اونون اطراف شهرجیکلرینه کؤچموشلر.

مهاجرت باخیمدان، ۱۳۸۵-جی ایلهده ایکینجی روتبهنی اردبیل اوستانی و اوچونجو روتبهنی کند ساکینلرینین یوزده ۸۱-سی (۸۱٪) و اوستان ساکینلرینین یوزده ۵۹-و (۵۹٪) تورک دیللی لر تشکیل ائدن همدان اوستانی (شورای فرهنگ عمومی، ۱۳۸۹)، دوردونجو روتبهنی غربی آذربایجان و نهایتده آمار ادارهسینین مختلف ساییملاری اساسیندا بئشینجی روتبهنیده تورک دیللی زنجان اوستانی قازانمیشدیر^۲.

بوگون ایرانین سیاسی سرحد چرچیهوسینده تورک دیللی انسانلارین یاشادیغی یئرلر، آدلارینی چکدیگیمیز و ان چوخ مهاجر یوللایان اوستانلار سیراسیندا یئر آلان شرقی و غربی آذربایجان، اردبیل، زنجان و همدان اوستانلاریندان علاوه قزوین، مرکزی (اراک)، البرز (کرج) اوستانلارینین شهر و کندلرینده و یاپیشیقلی بیر اراضیده اکثریت حالدا یاشایان تورکلردن علاوه بؤیوک، اؤزل و کثیرالقوم شهر اولان تهران شهری و اطراف شهرجیکلر، قوم (قم) اوستانی، اصفهان اوستانینین فریدن منطقهسی، چهارمحال و بختیاری اوستانینین "سامان" آدلی شهر و کندلری، فارس اوستانینین قاشقای ائللری،

^۲ ۱۳۹۰-جی ایلین مهاجرت ساییمی چوخ قارشیق و احتمالا آذربایجان شهرلرینین مهاجر ساییمینی آز گؤستریمک اوچون اولموشدور. بو تناقض "مرکز آمار ایران" سیتیهسینده مشاهده اولونور.

گولستان اوستانی نین بؤیوک بیر حیصه سی یعنی تورکمنلر، شمالی خوراسان اوستانی نین اکثر شهر و کندلری، ایران ین شمال شهرلریندن سایلان یثرلی ساکینلری نین مطلق اکثریتی تورک دیلی اولان لاکین گیلان اوستانی دا یثرلشن آستارا و هشتیر شهرلری، کرمان و حتی بوشهر کیمی شهرلرین اؤنملی شهر و کند اهالی ساکینلری نین دانیشدیقلاری دیل تورکجه دیر (آذربایجان، قاشقای، تورکمن و خوراسان).

هله آد آپاردیغیمیز بو اوستان و شهرلردن علاوه چوخلو آذربایجانلیلار و باشقا تورک دیلی انسانلار ایشلری ایله باغلی ایران ین بوتون شهرلرینده، حتی سیستان و بلوچستان اوستانی دا بئله چوخ ساییدا یاشاماقدادیرلار.

بوگون ایران اؤلکه سی نین سیاسی سینیرلاری ایچینده یثرلشن و تورک دیلی نین آذربایجان لهجه سینده دانیشانلارین اراضی محدوده سی تاریخی آذربایجان محدوده سیندن فرقلی دئییلدیر؛ تاریخی آذربایجان ین سینیری ۳۵۲ هجری قمری و یا باشقا سؤزله دئسک ۱۰۸۴ ایل بوندان قاباق و ایلک دری دیلینده یازیلیمیش "بلعی" تاریخینده گونئیدن "همدان" شهریندن باشلایراق ابهر- زنجان گنجیپ قوزئیده بوگونکو آذربایجان جمهوریتی نین قوزئی دوغوسوندا (شمال شرقینده) یثرلشن داغستان مختار جمهوریتی نین "دربند" شهرینه قدر اوزانسا دا (پناهیان، ۱۳۵۱: ج. ۱، ص. ۵) بو گون بو اراضی محدوده سینده تورک دیلی و آذربایجان هویتلی انسانلار یاشاماقدادیر.

دئمه لی سیاسی سینیرلار مختلف تاریخی حادثه لر نتیجه سینده دگیشسه ده ائتئیکی و فرهنگی سینیرلار اؤز سرحدلرینی ساخلاماقدادیر. طبیعی کی، قوزئی آذربایجان مستقل اولدوغو اوچون اونون بوگونکو سیاسی سینیرلاری دا بللی دیر، بیزیم هدفیمیز ایران چرچیوه سینده و تورک دیلینده دانیشان انسانلارین یاشادیقلاری منطقه لرین محدوده سیننی گؤستمک دیر.

ایرانین سیاسی سینیرلاری چرچیوه سینده، تورکلرین یاشادیغی اراضی محدوده سیننی تعیین ائتمک اوچون معین فاکتورلاری نظره آلماق لازیم دیر، بو فاکتورلارین ان اؤنملیسی ائتئیکی فاکتورودور. یعنی رضاخان حاکمیت باشینا گلمه میشدن قاباق و آسیمیلاسیون سیاستی فارس اولمایان و ایران چرچیوه سینده یاشایان ائتئیکلر علیه نه یورودولمه دن اؤنجه اکثریتی تورک دیلینده دانیشان یاپیشقلی اراضینی تشکیل ائدن منطقه لر آذربایجان اراضیسی ساییلیدی.

۱۲۸۵-جی ایلده مشروطه حکومتی برقرار اولدوقدان سونرا "ایالتلر و ولایتلر" قانونو اجرا یا قویولدوغوندا ایران دؤرد ایالت و ۱۲ ولایته بؤلوندو. ایالتلردن تشکیل تاپان بؤلگه لر بونلار ایدی:

۱ - آذربایجان ۲ - فارس و بنادر ۳ - خوراسان و سیستان ۴ - کرمان و بلوچستان.

بو بؤلگه ده آذربایجان ایالتی مهم ایالتلردن بیر ی ساییلاراق ایران ین شمال غرب و مرکز منطقه لرینی اؤز ایچینه آلیردی.

رضاخان زامانیندا و ۱۳۱۶-جی ایلده، ایران مملکتی بیرینجی دن توتدو اونونجویا قدر ۱۰ آدسیز اوستانا بؤلوندو، بو بؤلگوده تبریز اوچونجو و اورمیة دوردونجو اوستاتین مرکزلی اولدو؛ بونونلا بئله اردبیل، زنجان، قزوین، همدان و ساوه شهرلری تبریز مرکزلی اولان اوچونجو اوستاندا یئرلشیردی.

بو گون ایراندا تورک دیللی اراضیلری تانیماق اوچون شهرلر یوخ، شهرلرین اطرافیندا و منطقه کندلرینده یاشایانلارین دانیشدیقلاری دیل اساس توتولمالی دیر. چونکو اتنیکی سرحد شهرلرده (همدان، اراک، ساوه، تهران، کرج، قزوین کیمی) آسیمیلاسیون پروسه سی گوجلو اولدوغوندان اطراف کندلردن کؤچوب بو شهرلرده یاشایان و تورک عایله لرینده دونیایا گلیب آنا دیللری یئرینه داها چوخ رسمی و تحصیل دیلی اولان فارس دیلینده دانیشانلارین سایى گوندن- گونه آرتدیغی اوچون حقیقی اتنیک محدوده سی سرحد شهرلرده بللی دئییلدیر.

منجه ۱۳۲۸-۱۳۲۹-جو ایلده ایرانین "ستاد ارتش" نشریاتی طرفیندن و ایرانین گنجمیش "ارتش ستادی نین جغرافیایی دایره سی" نین رئیسی ژنرال حسینعلی رزم آرائین چالیشماسی ایله چاپ اولان "فرهنگ جغرافیایی ایران" (آبادیه) آدلی مجموعه نی قایناق سنجیب ۱۳۵۱-جی ایل مرداد آییندا دوکتور محمود پناهیان (تبریزی) طرفیندن خارجه ده چاپ اولان ۴ جیلدلیک "فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین" آدلی کیتابین (پناهیان، ۱۳۵۱: ج. ۱، ص. ۵)، گونئی آذربایجان و ایرانین باشقا بؤلگه لرینده یاشایان تورکلرین یاشادیقلاری یئرلرینین محدوده سینی تعیین ائتمکده اؤنملی رولو اولایلر. چونکو باشقا قایناقلارلا مقایسه اولدوقدا بو مجموعه ارتش طرفیندن حاضیرلانیب بو سیستمده استفاده یه وئریلدیگی اوچون یقین کی، امنیتتی جهندن دوزگون بیلگی یه مالیک اولماسی اساس توتولموشدور.

بو مجموعه ده بوگون کوردیستان اوستانیندا یئرلشن بیجار شهرینین ۱۳۵، همدان شهرینین ۴۵۲، اراک شهرینین ۳۳۴، ساوه شهرینین ۲۲۴، قزوین شهرینین ۴۴۱ و تهران شهرینین ۲۰۹ کندینده یاشایان اهالی تورکدور. بو بیر حالدادیر کی، مرکزی آذربایجان شهرلریندن اولان و تورک دیلیندن باشقا آیری بیر دیلده دانیشان کند اهالیسی اولمایان سراب شهرینین ۱۷۸، میانا شهرینین ۲۸۹ و خیاو (مشکین شهر) شهرینین ۳۲۷ کندی وار (پناهیان، ۱۳۵۱: ج. ۴، ص. ۳۷۲).

یعنی قوزئی جهتی داش ماکی - بازارگان شهرلری و موغان تارالاریندان باشلایب اردبیل، تبریز، اورمو، زنجان شهرلرینی گنجیب گونئی سینیرلاری بیجار، همدان، اراک و ساوه یه؛ گونئی دوغودان تهران، کرج و قزوین شهرلریندن داوام اندیب بو گون اهالیسی تام تورک دیلینده دانیشان منجیل شهرینی گنجیب شرقدن گیلان اوستانیندا یئرلشن رضوانشهر، هشتیر - آستارا شهرلری تورکجه دانیشان انسانلارین یاشادیقلاری یاپیشیقلی تورپاقلارلا قدر تاریخی آذربایجان اراضیسی آدلانیر.

تاریخی آذربایجان اراضیسی مقدونیة لی اسکندرین حاکمیتیندن بوگونه کیمی مشخص بیر چرچیوه ده و معین بیر جوغرافیادا و چوخ دگیشمه دن قورونوب ساخلانمیشدیر. اسلام حاکمیتی عرفه سینده گونئیده همدان شهریندن توتوب قوزئیده خزرلر دربندینه قدر اوزانان اراضی یه آذربایجان دئییلیمیشدیر.

۳۵۲ هجری قمری ایلینده ایلک فارس (دری) دپلینده یازیلان "بلعمی" تاریخ کیتابیندا آذربایجان محدوده سی "خبر گشادن آذربایگان و دربند خزران" آدی آلتیندا بئله گؤسترلمیشدیر:

"... همدان سرحدیندن توتوب، ابهر و زنگان شهرلریندن گنجیب سونو خزرلر "دربند" ینه چاتان اراضی ایچینده نه قدر شهر وارسا آذربایجان شهرلری آدلانیر" (رئیس نیا، ۱۳۷۹).

حمداله مستوفی قزوینی (۷۵۰-۶۸۰ هـ ق.) "نزهت القلوب" کیتابیندا آذربایجان محدوده سینى بئله یازیر:

"آذربایجان دوققوز تومان دیر و ایگیرمی یئددی شهری وار. مملکتین اکثر بؤلگه لرینده هاوا سویوق یالنیز بعضی بؤلگه لرینده ملایم دیر. اونون حدودو عراق عجم [بوگونکو اراک، خمین، اصفهان منطقه لری]، موغان، گورجیستان، ارمن و کوردیستان بؤلگه لرینه یاپیشیر. اوزونلوغو "باکویه" دن خلخالا قدر ۹۵ آغاچ (فرسخ) و ائنی "بجروان" دان [آراز چایی نین گونئیینده و موغان بؤلگه سینده یئرلشن اسکی شهرلردن] "سیپان" [بوگونکو تورکیه نین وان گؤلونون قوزئیینده] شهرینه قدر ۵۵ آغاچ دیر (مستوفی، ۱۳۶۲).

ایتالیالی سیاح پییترو دله واله (میلادی ۱۶۵۲-۱۵۸۶)، میلادی ۱۶۱۵-جی ایلدن شاه عباس دربارینا گلمیش و ۶ ایل صفوی درباریندا قالمیشدیر. او، شاه عباس اوردوسو ایله بیرلیکده مازندران دان قزوین شهرینه گلدیکی زامان یول اوستونده "فیروزکوه" شهرینه چاتدیقدان سونرا اؤز دوستو "م. اسکیاپینو" یا یازدیغی مکتوبوندا بئله ایضاح ائدیر:

"... فیروزکوه مثلث شکلیده اولاراق اوچ ایالتین سینیری دیر؛ یعنی اونون بیر طرفینده عراق آسیاحین منظورو عراق عجم و یا همان اراک، خمین، اصفهان منطقه سی دیر/ و باشقا طرفینده مازندران دایانیر. اگر یانیلماسام اسکی آذربایجان سرحدی ده بورادان قزوین شهرینه طرف گئدن یولدان باشلانیر... بو یوللار چوخ اوچوروملو و خطرلی دیر، بو داغلیق منطقه منجه آذربایجان دیر و یا آذربایجان سرحدی دیر... داغلیق منطقه دن و چوخلو کند و قصبه لردن گئچندن سونرا "گیلیارد" آدلی بؤیوک بیر کنده چاتیپ اوچ ساعات اورادا استراحت ائتدیک و گون چیخان کیمی داش کؤرپوسوندن "جابرود" جایینا چاتدیق... بالاخره ۱۲-۱۰ آغاچ داها یول گئدیپ چهارشنبه گونو ژوئن آیی نین آلتی سیندا [میلادی ۱۶۱۵] آرغین - یورغون تهران شهرینه چاتدیق."

او سفرنامه سی نین داوامیندا و قزوین شهرینه چاتدیقدان سونرا یازیر:

"... ایتالیالارین یانلیشجا دئدیکلری "کازبین" شهری یوخ، قزوین شهری بؤیوک شهر دیر و امپراتورون پایتختی و آذربایجان ین بؤیوک بیر حیصه سی دیر ... " (دله واله، ۱۳۸۰).

بو تاریخی فاکتدا حتی آذربایجانین جنوب شرق سینیری و یا باشقا سؤزله دئسک تورکلرین یاشادیقلاری یاپیشیقلی بوتون اراضیسی بوگونکو تهران شهرینی ده گنجیب فیروزکوه شهرینه قدر اوزانیر، چونکو دوکتور پناهیانین ۴ جیلدلیک "فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین" کیتابیندا دا تهران شهرینین ۲۰۹ کندی او جمله دن رودهن - بومهن منطقه لریندن علاوه تهرانین شرق طرفینده یئرلشن دماوند شهرینین ده ۲۸ کندی تورک دیللی دیر.

تورکلرین ایران سینیرلاری ایچینده یاشادیقلاری کندلرین بوتون مشخصاتی، او جمله دن؛ کندن آدی، نفوسو، دیل لری نین تورک و یا تورک - فارس اولماسی (تورکلره فارس لارین بیر کنده یاشامالاری و یا تورکلرین فارسجا دانیشابیلدیکلری)، اهالی نین معیشت طرز ی، مذهبلری، سولاری نین نجه تآمین اولونماسی، اکین نوعلاری، هاواسی نین ایستی و یا سویوق اولماسی، یولونون آسفالت، قوم و یا تورپاق اولماسی، ماشین گندن و یا مال یولو اولماسی، اصلی جاده ایله نه قدر فاصله سی، هانسی قصبه و شهره تابع اولماسی و باشقا مشخصه لری دقتله آدینی چکدیگیمیز "فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین" کیتابیندا چوخ دقیق شکیلده آراشدیریلاراق وئرلمیشدیر.

مثلا ۱۳۲۹-۱۳۲۸ ایلینده تهران کندلریندن ساییلاراق بوگون تهران شهرینین محله لریندن بیر ی حساب اولان "مجیدیه" کندی نین مشخصاتی بو کیتابدا بئله آچیقلا تمیشدیر:

"مجیدیه" - ده، جز بخش شمیران شهرستان تهران، ۸ کیلومتر جنوب خاور تجریش، دامنه - سردسیر، سکنه ۱۲۰ نفر، [مذهب] شیعه، [زبان] فارسی، ترکی؛ آب از قنات، شغل: کارگری در کارخانه آجوسازی، تلفن و برق دارد، کارخانه آجوسازی مجیدیه در این محل و کارگران این کارخانه جزء سکنه این ده منظور شد. راه ماشین روستا (پناهیان، ۱۳۵۱: ج. ۱، ص. ۴۰).

ترجمه سی: "مجیدیه" - کند، تهران شهرینین شمیران بخشینه [قصبه سینه] باغلی، تجریشین ۸ کیلومتر گونئی دوغوسو، [داغ] انگی، سویوق بؤلگه، نفوسو ۱۲۰ نفر، [مذهبی]، [دیل] فارسجا، تورکجه، سویو قناتدان، ایش: آجیو (آریاسویو- بیره) کارخاناسی ایشچیسی، تلفون و الکتریک ایشینی وار. آریاسویو (آجیو) کارخاناسی بو بؤلگه ده اولدوغوندان اورانین ایشچیلری ده کندن نفوسوندان ساییلدی. یولو ماشینا او یغوندور.

بو کیتابدا ایرانین بوتون منطقه لرینده تورک دیللی کندلرین آدلاری بوتون مشخصه لری و نفوس ساییلاری ایله بیرلیکده وئرلمیش و کتابین دوردونجو و سونونجو جیلدینده بئله یازلمیشدیر:

"ایرانین پاشاباشیندا ۱۰۱۱۹ (اون مین یوز اون دوققوز) تورک ساکنلی کندی نده، ۵۰،۱۸۴،۸۴۷ نفر (بئش میلیون یوز سکسن دورد مین سگگیز یوز قیرخ یئددی) نفر یاشاییر."

بیز بو مقاله ده ۶۳۵۳ شرقی و غربی آذربایجان، اردبیل و زنجان اوستانلاری کندلرینی استثنائده رک باشقا اوستانلارین شهرلرینده یئرلشن تورک دیللی کندلرین ساییلارینی بو کیتابین سونوندا گلدیکی

کیمی بورادا گتیرمکله مقاله میزه سون قویوب ایرانین یالیز سیستان- بلوچستان اوستانیندان باشقا، آیری اوستانلاری نین تقریبا هامی سیندا تورکلرین یوز ایلر و بلکه ده مین ایلر بویو اؤز کندلرینده یاشادیق لارینی آشاغیداکی تابلودا گؤز قاباغیندا سرگیله مک ایسته بیریک.

شهرستان آدی	تورک دیلی کند ساییسی	شهرستان آدی	تورک دیلی کند ساییسی
تهران	۲۰۹	شهرضا	۱۹
قزوین	۴۴۱	شهرکرد	۳۰
اراک	۳۳۴	فریدن	۸۲
ساوه	۲۲۴	بیجار	۱۳۵
دماوند	۲۸	تویسرکان	۹
قم	۱۷	شاه آباد (اسلام آباد)	۲
محلات	۱۲	کرمانشاه	۸
طوالش (هشتپر)	۶۸	همدان	۴۵۲
رشت	۳۹	اهواز	۵
بندرانزلی	۱۰	خرم آباد	۶۵
قومن	۴	آباده	۶۵
لاهیجان	۴	بوشهر	۵۷
آمل	۲	شیراز	۲۹
ساری	۷	قسا	۴۷
شاهرود	۱۵	فیروزآباد (فارس)	۱۲
گرگان	۱۰۷	کازرون	۵۳
نوشهر	۱	سیرجان ^۳	۴
سنندج	۸۳	درگز	۹۹
اصفهان	۷	سبزوار	۱۰۹
لار	۱۰	بجتورد	۱۹۳

^۳ رضاخان دؤرونده چاپ اولان "جغرافیای انسانی" آدلی کیتابدا کرمان اوستانی نین پیچاقچی و افشار ائللری نین تورک دیلی نفوسو بورادا گلن ساییدان داها چوخ گؤسترلی میشدیر. بو او معنادادیر کی، بورادا یاشایان تورکلر بو مدت ایچینده شهرلره کؤچموش و اقلیت حالیندا اولدوقلاری اوچون فارس دیلی کرمان شهری و باشقا شهرلرده فارسلاشمیش و یا فارسلاشماقدادیرلار.

مشهد	۲۵	قوچان	۳۳
نیشابور	۴۶		

بو کندلرین نفوسو و باشقا یاشاییش امکاملاری حاقدا (اکین، مالدارلیق و ....) مکمل بیلگی آدی گنچن کیتابدا آیرینتیلاری ایله وئرلمیشدیر ■

قایناقلار:

- پایگاه اطلاع رسانی دولت (۱۳۹۰). خبر گدو: ۲۱-۷۱۵، مخابره زامانی: ۲۸ دی ۱۳۹۰، ساعت ۱۶:۳۹.
- پناهیان، محمود (۱۳۵۱). فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین، برگرفته از کتاب فرهنگ جغرافیایی ایران، انتشارات ستاد ارتش (۱۳۳۲-۱۳۲۸).
- پورباقر، محرم (۱۳۹۱) «بررسی هویت و سازگاری فرهنگی آذری‌ها [ترک‌های تهران]»، یایینلانمیش تئز، شاهد بیلیم یوردو، اجتماعی علملر بؤلومو، تهران.
- دله واله، پییترو (۱۳۸۰). سفرنامه، فارسجایا ترجمه: محمود بهفروزی، ج. ۱، صص. ۷۰۴-۷۰۵ و ۷۰۹، قطره یایینلاری، تهران.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۹). آذربایجان در سیر تاریخ ایران، ج. ۳، نشر مبنا.
- شورای فرهنگ عمومی (۱۳۸۹). نفوس ساییمی، همدان اوستان آماری.
- مرکز آمار ایران (دی ۱۳۷۰). سالنامه آماری کشور: ۱۳۶۹، چاپخانه مرکز آمار ایران، و باشقا ایلترین آمار کیتابی.
- مستوفی، حمداله (۱۳۶۲). نزهت القلوب، نشره حاضیرلایان: گای لیسترنج، دنیای کتاب یایینلاری، تهران.
- نصرنیوز (۱۳۹۰).

دیلیمیز و اونون چئشیدلی لهجه‌لری (گونئی آذربایجانین "گونئی" بؤلگه‌سی لهجه‌لری)

• حسین محمدخانی گونئیلی^۱

ÖZET: Hüseyin Muhammedxani GÜNEYLİ, "Dilimiz ve Onun Çeşidli Lehceleri: Güney Azerbaycan'ın "Güney" Bölgesi Lehceleri", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 15-19

Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesi ağızlarının, özellikle de Tebriz'in qzey-batısında bulunan "Güney" bölgesi ağzının fonolojik özellikleri ve fe'l eklerinde ortaya çıkan deyişmeler ve gelişmeler incelenmiş, çeşidli örneklerle qonşu ağızlar arasındaki ferqlilik ve benzerliklere, -mek ve -maq mesder ekinin deyişik teleffüzlerine işare olunmuşdur.

Açar Sözler: İran, Azerbaycan, Güney bölgesi, Türk dili, Azerbaycan Türkçesi, Güney Azerbaycan Ağızları.

چکیده: حسین محمدخانی گونئیلی، "زبان ما و گویش‌های مختلف آن: گویش‌های منطقه "گونئی" آذربایجان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۱۹-۱۵

در این مقاله، گویش‌های مختلف ترکی آذربایجانی به ویژه منطقه «گونئی» در شمال غرب شهر تبریز از نظر آوایی و تغییرات ایجاد شده در پسوندهای فعلی بطور مختصر بررسی گردیده و با ارائه نمونه‌های مختلف به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود میان گویش‌های همجوار، از جمله نحوه تلفظ پسوند مصدری (-مک و -ماق) در این گویش‌ها پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: زبان ترکی، ایران، آذربایجان، منطقه گونئی، لهجه، گویش.

ABSTRACT: Hossein Mohammadkhani GÜNEYLİ, "Our Language and Its Different Dialects: South Azerbaijan's "Güney" Region Dialects", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.15-19

In this article, different dialects of Azerbaijani Turkish, especially that of the Güney region located in northwest of Tabriz have been briefly examined phonologically

^۱ فولکلور آراشدیرماجیسی، شاعیر و یازار.

and regarding the personal suffixes. The similarities and differences between this dialect and other adjacent dialects, among which the pronunciation of infinitive suffixes *-mek* and *-maq*, have been discussed by giving different examples.

Keywords: Iran, Azerbaijan, Güney region, Turkish language, Azerbaijani Turkish, Azerbaijani Turkish dialects

آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ده باشقا دیلر کیمی چئشیدلی لهجه‌لری و آغیزلاری واردیر. بعضیلری بو دیلی و آیری- آیری تورک دیلرینی‌نین هر بیرینی «آنا تورک دیلی»‌نین بیر لهجه‌سی ساییرلار. نتیجه یوز ایل بوندان اؤنجه بو دوشونجه ایله راضیلاشان اولوردوسا، ایندی بو فیکری قبول ائتمک چتیندیر.

تورک دیلرینی‌نین هامیسی‌نین بیر کؤکدن اولدوغوندا کیمسه‌نین سؤزو یوخدور. آنجاق تورک میلّتی ده باشقا اولوسلار کیمی آرخادا قویدوغو یوز ایلیکلرده سایجا چوخالیدیقا، یاشادیقی جوغرافیا بؤلگه‌سی ده گئیشیلنمیش، هر بؤلگه‌ده یئنی شئیلر تاپیلیمیش، یارادیلیمیش و آدلانمیشدیر. نتیجه‌ده همان بؤلگه‌نین دیلینده یئنی سؤزجوکلر میدانا گلیمیش و دیله آرتیریلیمیشدیر. هابئله تجارت، کؤچ، ساواش و گئت- گلرله باشقا خالقلارین دیلریندن ده بیر سیرا کلمه‌لر چئشیدلی بؤلگه‌لرین دیلرینه گئچمیشدیر؛ یئنه ده زامان سورجینده تاپیلیمیش سیاسی سرحدلرله باشقا ندنلر ال- اله وئرمیش، هر بؤلگه‌نین دانیشیق شیوه‌سینده بیر سیرا فرقلی لیکلر میدانا گلیمیشدیر. بئله‌لیکله ده کؤکو بیر اولان تورک دیلی‌نین چئشیدلی قوللاری‌نین هر بیر یی اؤزگور دیل کیمی اؤزونو گؤستمک زوروندا قالمیشدیر. اؤرنک اولاراق، آلتی- یئددی یوز ایل بوندان قاباغا کیمی آذربایجان تورکجه‌سی ایله تورکیه تورکجه‌سی بیر دیل اولاراق، همن دؤرلرده یارانان نسیمی دیوانی، بوگون الده اولمایان بیر نسخه‌دن کؤچورولن، ایندیلیکده آلمانیدا درئسدن شهرینی‌نین سلطنتی کیتابخاناسیندا ساخلانیلان دده قورقود کیتابی و آیری- آیری اثرلر بو دیلرین ایکسی ایله ده دؤغما اولاراق، هر ایکسی‌نین اؤگه‌لرینی (عنصرلرینی) داشیماقدادیر. بئله کی، بوگون هم آذربایجان، هم تورکیه، هم ده کرکوک و سوریه تورکلری بو اثرلری اؤز دؤغما کلاسیک اثرلری کیمی قیمتلندیریرلر.

بوگون قوزئی و گونئی آذربایجانین دیلی قرامر باخیمیندان واحد دیل ساییلاراق، یکی یوز ایله یاخین سورده آیری- آیری سیاسی طالعلری اولماق نتیجه‌سینده هر بیرینه چوخلو یابانجی و قارشى طرفه آنلاشیلماز اولان سؤزجوکلر آرتیریلیمیشدیر.

بوگون دونیا دیلرینی‌نین چوخو یازیلیب اؤخونور، درسلیکلرده، گونده‌لیکلرده و ژورناللاردا باسیلیر، ائله‌جه ده رادیو و تلویزیون آراجلیغی ایله یاییلاراق، او دیلین لهجه‌لری ادبی دیله یاخینلاشیرسا، بیزیم دیلیمیز یعنی آذربایجان تورکجه‌سی‌نین گونئیده‌کی قولو بو نعمتلردن محروم اولاراق، تکجه گلیشمه و ایره‌لیلمه‌سی دایانماییر، بلکه بعضی یؤنلرده سؤزجوکلرینی ایتیره‌رک گئریله‌مگه ده اوغراماقدادیر. بئله بیر دورومدا اونون لهجه‌لری و آغیزلاری گونندن- گوننه داها چوخ کندلر و شهرلر آراسیندا، حتی ساوادلی- ساوادسیزلار، فارس دیلینی بیئلرله بیلیمینلر آراسیندا آرتیر، بیر- بیریندن اوزاقلاشیرلار. آچیق سؤز بو کی، شهرلیرین چوخو و فارس دیلینده تحصیل آلمیش بعضی کندلیلر اؤزلرینی

اوخوموش گؤسترک اوچون آرتیق فارسجا، عربجه سۆزجوکلر و دئیملری دانیشیق دیل‌لرینه قاتماقلا یئنی بیر دیل میدانا گتیریلر.

ائله بونلارسیز دا بو گون گونئی آذربایجان تورکجه‌سینده نئچه ایری و گۆزه گلیم لهجه، نئچه کیچیک و بۆیوک لهجه‌لرله اورتاقلیقلاری اولان لهجه و مینلرجه آغیزین شاهیدی اولاییلیک^۲. اردبیل لهجه‌سی، تبریز لهجه‌سی، اورمو لهجه‌سی، خوی- سالماس لهجه‌سی، زنجان لهجه‌سی، میانا لهجه‌سی، سراب لهجه‌سی، طارم لهجه‌سی، قارداغ لهجه‌سی، همدان لهجه‌سی، ساوه لهجه‌سی وس. آنجاق بو لهجه‌لرین قانادلاری آلتیندا باشقا لهجه‌لر، اونلارین هر بیرینین قانادلاری آلتیندا چوخلو آغیزلار دا یئرلشمکده‌دیر کی، بعضا بو لهجه‌لرله سسلشهرک بعضا ده باشقا و یئرلی اؤگه‌لرله دولودورلار. اؤرنک اولارق: تبریز لهجه‌سی اؤزگو بیر لهجه اولارق؛ مرند، اوسگو، ماراغا، توفارقان و شېسترین «رۆتق» بۆلگه‌سی، هابئله بلکه ده اونوندوغوموز آیری یئرلرین لهجه‌لرینی قانادی آلتینا آلماقدادیر. آدلاری چکیلن بو یئرلرین لهجه‌لری ایله تبریز لهجه‌سی‌نین اورتاق اؤزلیکلری اول- اول، بیر چوخ یۆنلرده ده هم بو لهجه، هم ده بیر- بیر یایله ده فرقلیدیرلر.

اؤرنک اولارق بو گون تبریزین شمال- غربینده یئرلشن و «گونئی» آدلانان بۆلگه‌ده ایکی، بلکه ده اوچ لهجه ایله قارشیلانیریق. اؤنجه اشاره ائدیلدیگی کیمی بۆلگه‌نین شرقی و آروئق آدلانان حیصه‌سی‌نین تبریز- شېستر یولوندان یوخاریداکی کندلری‌نین هامیسیندا، بو یولدان آشاغیداکی کندلرین بیر سیراسیندا، تبریز لهجه‌سینه یاخین بیر لهجه‌سی واردیر. بو لهجه‌نین اینجه صائیتلی مصدرلرینده آردیجیلیق قانونو پوزولور. یعنی مصدر اکلری‌نین هامیسی تبریز لهجه‌سی کیمی قالین سسلی‌لر گؤتورور، هامیسیندا «مک» و «ماق» اکلی «ماخ» کیمی دئییلیر؛ مثلا «گئتمک، گلیمک، گۆرمک، دئتمک، آلماق، آپارماق، یاتماق، اوتورماق و...» یئرینه «گئتماخ، گلماخ، گۆرماخ، دئتماخ، آلماخ، آپارماخ، یاتماخ، اوتورماخ» وب. ایشلنیر. ایستر قالین، ایسترسه ده اینجه سسله باشلانان مصدرلرده «ق» یئرینه ایشلن «خ» ایکی سسلی آراسینا دوشنده ادبی دیلده ایشلندیگی کیمی، «غ» سسینه چئوریلیر. آنجاق تبریز لهجه‌سینده دؤبولان یوموشاقلیغی و چکیمی بو لهجه‌ده گۆرمک اولمور. هابئله آروئق شیوه‌سی ایله تبریز شیوه‌سی‌نین بیر سیرا آیری فرقلری ده واردیر؛ مثلاً: ادبی دیلیمیزده «گئتدیک، آلدیق، دئدیک، سایدیق، ایزله‌دیک» و چوخلو بونلار کیمی ائیلملر تبریز لهجه‌سینده: «گئتدوخ، آلدوخ، دئدوخ، سایدوخ، ایزله‌دوخ» وب. کیمی دیله گتیریلیر. آچیق سۆز بو کی، آروئق لهجه‌سینده بو کلمه‌لرین اینجه‌لری قالینلاشیرلارسا، تبریز لهجه‌سینده اولدوغو کیمی سون هجالاری یوورلاق سسلیلره چئوریلیمه‌یر.

بۆلگه‌نین باتی و خوی- سالماس بۆلگه‌لری ایله قونشو اولان و «آزاب» آدلانان حیصه‌سی‌نین لهجه‌سی تخمیناً خوی- سالماس لهجه‌سی ایله اوست- اوسته دوشور. سۆزو گئدن بۆلگه‌نین اؤزونه مخصوص دانیشیق شیوه‌سینده اینجلمه و آردیجیلیق قانونلاری ادبی دیلیمیزله سسلشهرک، مصدر اکلی ادبی

^۲ دونیائین چوخ یئرینده اولدوغو کیمی هر شهر و کندی اؤزونه مخصوص آغیز و دانیشیق شیوه‌سی واردیر.

دیلیمیزده کیندن بیر آز داها یوموشاق ایشلنمکده دیر. بئله کی، ادبی دیلیمیزده قالین مصدرلرده ایشلنن "ماق" اکی بو شیوهده "ماخ"، اینجه مصدرلرده ایشلنن "مک" اکی داها دا اینجه و "مک/مه-می" کیمی دیله گتیریلیر، آنجاق بونلارین هئچ بیر ی ايله عیناً اؤزلاشماییر.

گؤنئی بؤلگهسی آدی ايله تانیان بو دیارین مرکزینده باشقا بیر لهجه ده اؤزونو گؤستریمکده دیر. بو شیوهده ده ارونق لهجهسی کیمی مصدر اکلری قالین گئدیر، هابئله هم اینجه سسلی، هم ده قالین سسلی مصدرلرده میدانا گلن مصدر اکی «ماق» دئییل «ماخ» کیمی دئییلیر. بو باخیمدان ارونق لهجهسی ايله فرقلمه ییر. یالنیز شېستر، خومنا (خامنه) شهرلری و بینیس ايله چن آوان کندلرینده ایشلنن بو لهجهده دیلیمیزین دوققوز صائیتی نین سککیزینی گؤرمک اولور. قالین «ای» (l) سسلیسی بو لهجهده اصلاً قولغا دگمیر. بو صائیت یئرینه آرتیق «ای» (i) و «ؤ» (u) صائیتلری ایشلنمکده دیر. نتیجهده بیر چوخ ائیلر، آدیلار و سایرهده «-یق» (-iq) اکی آرتیق «-ؤخ» (-ux) و «-یخ» (-ix) کیمی دیله گتیریلیر. مثلا:

qız → qiz, qırmızı → qirmizi, qalın → qalin, sarı → sari, xanım → xanum, dağlıq → dağlux, alışıq → alışux, sırtıq → sirtux vs.

بو باخیمدان، یعنی اینجهلرین قالینلاشماسی و معین یئرلرده یووارلاق اولمایانلارین یووارلاقلاشماسی باخیمیندان تبریز لهجهسی ايله اوست-اوسته دوشمکده دیر.

گؤنئی بؤلگهسی نین یالنیز بیر کندی (دریان) ده اردبیل لهجهسینه جیئدی بئزلیک وار. بو کندی اهاالیسی نین چوخونون نجه یوز ایل اؤنجه (صفوی دؤرونده) اردبیل اطرافیندان گلدیگی سؤیلنیر. بورادا بو لهجهدن سؤز آچماق ایسته میریک.

بوندان علاوه هر یترده و بوتون دیلرده اولدوغو کیمی بؤلگه نین یتمیشدن آرتیق کند و شهری نین ده هر بیر یترده اؤزل دانیشیق شیوهسی و آغزی واردیر. بئله کی، هر هانسیندان اولان بیر آدمی لاپ اوزاق بیر یترده قونشو کندیلریندن اولان بیر آدم دانیشدیردیقا، اونون هارالی اولدوغونو چوخ یاخشی باشا دوشر.

گؤنئی یترانزاب بؤلگهسی نین «تیل»، مرکزی بؤلگهسی نین «چن آوان» آدلی کندلری آغیزیندا «ج» و «چ» صامیتلری اولدوقجا دولغون سسلنیر؛ مثلا: «ج» سسی «گ» سسینه، «چ» سسی ایسه داها چوخ «ک» سسینه بئز بیر سسه چئوریلیر. بئله کی، «شانجان، زنگان، ارستجان، اوجان» و بونلار کیمی یتر آدلاری آرتیق «شانگان، زنگان، ارستگان، اوگان» کیمی دئییلیر، «چای، چاوش، آچاق، آچار» و بونلار کیمی سؤزلر ده داها چوخ «کای، کاوش، آکاخ، آکار» کیمی تلفوظ ائدیلیلر. بئله ده انزاب بؤلگه سینهده «هنریز» کندی آغزیندا «خ» سسی اولدوقجا یوموشانیر و «ه» سسینه یاخین بیر سسه چئوریلیر.

ارونق بۆلگه‌سی‌نین «آلیشا» (علیشاه)، دیزه‌خللی کندلری، بلکه ده بیر نچه آیری کن‌دین آغزیندا بیر چۇخ ائیل‌م‌ل‌ر‌ده «-یک» (-ik) اکی «وک» (-ük) اکینه چئوریلیر، مثلاً: گئتدیک، گلدیک، دئدیک، یئدیک و چۇخلو بونلار کیمی سۇزلر گئتدوک، گلدوک، دئدوک، یئدوک کیمی تلفوظ ائدیلیلر.

بو قیسا آراشدیرمادا سۇزو گئدن بۆلگه‌نین لهجه‌لری و آغیزلاریندان آزجا بیلگی وئریلدیسه، آراشدیرمالی و ایشله‌مه‌لی دیل اۇزللیکلری بونلاردان داها چۇخ‌دور. اومودوموز وار‌دیر کی، گله‌جکده اونلار دا آراشدیریل‌سین ■

تورک - موغول دیل ایلشکیسی اساسیندا
ساری اوغور - شیرا یوغور دیل ایلشکیسی (۱)
• موسی رحیمی^۲

ÖZET: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), “Türk- Moğol Dil İlişkisi Esasında Sarı Uyğur- Şıra Yuğur Dil İlişkisi”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 21-30

Türklerin ve Moğolların eskiden beri birbirleriyle sıkı ilişkileri oldukları bilinmektedir. Bu ilişki sonucunda iki dilin de birbirinden derin etkilenmeleri olmuştur. Bu etkilenmeler yalnız söz varlığında qalmamış, morfolojik ve sentaktik düzeyde de gerçekleşmiştir. Türkler hareketli bir millet oldukları için tarix boyunca tarix boyunca Moğol, Tunquz, Fin, Slav, Hind-Avrupa, Ereb ve Farslarla temasda olub onların dillerini etkilediyi kimi dillerinden de etkilenmiştir. Bu etkileşimin derin izlerini yalnız ard zamanlı (diyakronik) ve qarşılaşdırmalı dil biliminde deyil, ayrıca onların inanc, sosyal heyat, düşünce biçimi ve yaşam tarzında de axtarmaq gerekir.

Dil sınıflandırmasında aynı qrupa aid olan Sarı Uyğur Türkcesi ve Şıra Yuğur Moğolcasının eklemeli (agglutinative) bir dil olmaları, yapım ve çekim oxşarlıqları, zemirlerde ve söz varlığındaki ortaqlıqlar kimi xususlara araşırmacılar toxunmuşdur. Jenetik qohumluqdan çox, dil teması sonucu ortaya çıkan oxşarlıqlar ve deyişimin üzerinde durmağa çalışılan bu yazıda, bütün dillerin tarixinde bir qarışmanın olabileceyi kimi bu iki Altay dilinde de dil deyişiminin bir çox düzeylerinde gerçekleşdiyin tesbitine çalışılmışdır.

Bir dilin tarixini o dili danışanların tarixinden ayırabilmediyimiz için biz bu çalışmada Türk ve Moğolların hem tarixini hem de dil teması sonucu oluşan ortaqlıqlara hem rekonstraksiyon (reconstruction) olaraq varsayılan Ana Altaycanı (Proto-Altayca) göz önünde tutacağıq.

^۱ مقاله ایکی بۆلومده یایینلاتاجاقدیر. ایکینجی بۆلومو درگی نین "ایکینجی دؤنم، سای: ۳ (قیش ۱۳۹۴)" ساییسیندا

اوخویایلر سینیز. وارلیق

^۲ آنکارا بیلیم یوردو، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بۆلومو، دوکتورانت (rahimi.musa@gmail.com)

Açar Sözcükler: Altay Dil Varsayımı (Ferziyesi), Kültürel Dil Bilimi, Sarı Uyğur Türkçesi, Şıra Yuğur Moğolcası.

چکیده: موسی رحیمی، "تماس زبانی ساری اویغور و شیرا اویغور بر اساس مناسبات زبانی ترکی- مغولی"،

وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۳۰-۲۱

ترکها و مغولها از زمانهای خیلی دور با هم ارتباط و مراوده نزدیکی داشته‌اند. در نتیجه این ارتباطات و مراودات نیز هر دو زبان ترکی و مغولی تأثیرات زیادی از یکدیگر پذیرفته‌اند. این تأثیرات تنها در واژگان نمانده بلکه از لحاظ ساختاری و نحوی نیز تأثیرات زیادی بر یکدیگر گذاشته‌اند. ترکان به خاطر متحرک بودنشان در طول تاریخ با مغولان، مانچو-تونقوزها، فینها، اسلاوها، هند و اروپاییها، عربها و فارسها در ارتباط بوده و همانطوری که بر زبانهای آنها تأثیر گذاشته‌اند از زبانهای آنها نیز تأثیر پذیرفته‌اند. اثرات عمیق و متقابل این ارتباطات را نه تنها از لحاظ زبان شناسی مقایسه‌ای و در زمانی (دیاکرونیک) بلکه از لحاظ اعتقادی، زندگی اجتماعی، طرز تفکر و زندگی نیز باید تحقیق و جستجو کرد. ترکی ساری اویغور و مغولی شیرا یوغور در طبقه بندی زبانها به یک خانواده زبانی متعلق بوده و تاکنون محققان زیادی به تشابهات مورفولوژیکی و مشترکات واژگانی دو زبان پرداخته‌اند. در این مقاله به جای ارتباط ژنتیکی به تشابهاتی که در نتیجه تماس / ارتباط زبانی بوجود آمده پرداخته شده است. علاوه بر این، همانطوری که تاریخ یک زبان را از تاریخ متکلمین آن زبان نمی توان جدا کرد در این نوشته هم به تاریخ ترکان و مغولان هم به مشترکاتی که در نتیجه ارتباط زبانی بوجود آمده نیم نگاهی انداخته شده و هم فرضیه پروتو-آلتاییک در نظر گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: فرضیه‌ی زبان آلتاییکی، زبان شناسی فرهنگی، ترکی ساری اویغور، مغولی شیرا یوغور

ABSTRACT: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), "The relationship of Sarı Uighur-Shıra Yughur language in the context of the Turkish-Mongolian Language", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 21-30

Turks and Mongols are known to have close contacts for long years. As a consequence of this relationship, both of these two languages have deeply influenced each other. These impacts have not only occurred at the level of lexical system but also at morphological and syntactic levels. Since Turks have been a highly mobile nation throughout the history, they have been in contact with Mongolian, Tungus, Finnish, Slavic, Indo-European, Arab and Persian people and they have affected their languages as well as being affected by their languages. To study and determine the deep traces of these effects, not only is there a need to diachronic and linguistic comparison but there should be an investigation on their faith, social life, thinking manners and ways of life.

Since Yellow Uighur Turkic and ShıraYugur Mongolian languages belong to the same group and they are both agglutinative languages, the researchers have pointed out some similarities between pronouns, structures, conjugations, and words. Rather than genetic kinship, this paper has tried to examine the the similarities coming from language contacts.

Because it is not possible to separate a language's history from the speakers of that language, we have considered the history, contact-induced similarities and the reconstructed forms of Proto-Altaic.

Key words: Altaic languages, cultural linguistics, Sarı Uighur Turkish, Shıra Yughur Mongolian.

۱. گیریش

بیر دیلین تاریخی او دیلی دانیشانلارین تاریخیندن آیرمایان تومن و کوفمان، دیلی سوسیال باغلامی چرچوسینده اله آلیر، دیلده میدانا گلن دگیشیکلیکلرین یالنیز دیل بیلیمسل فاکتورلار باغلی اولماییب، هم دیل بیلیمسل فاکتورلار، هم ده سوسیال فاکتورلارین بیرلیکده دیله تاثیر ائتدیگینی سؤیلرلر (تومن-کوفمان ۴: ۱۹۹۱). بو باغلامدا بیز بو چالیشمادا تورکلرین و موغوللارین هم تاریخی، هم دیل تماسی سونوجو اولوشان اورتاقلیقلار، هم ده رکونستراکسیون اولاراق وارسایلان (فرض اولونان) آنا آلتایجانی (پروتو-آلتایجا) گۆز اؤنوندە توتدوق. قیساجاسی کۆکن دیل بیلیمندن داها چوخ، کولتورل دیل بیلیمی باخیمیندان تورک-موغول دیل ایلیشکسیینه یاخینلاشماغا چالیشدیق.

۲. دونیا دیللری و آلتای دیل وارساییمی

سون زامانلاردا دیللرین ژنتیک صنیفلاندیرماسینا ایلگی نین یئنیندن اوپانماسینا تانیق اولوروق. دیللرین چئشیدیلیگی اوچون ائوریمسل یوروم (تکاملی تفسیر)، داروینین بیولوژیده اوخشار شکیلده کشف ائتدیگی 'دوغال سئچیمه' یولو ائوریملشمه دن بیر سوره اؤنجه کشف ائیلدی. سیر ویلیام جونز'ون ۱۷۸۶-دکی درسلی نین قارشیلشدیرمالی دیل بیلیمین باشلانغیج نقطه سی اولاراق آلتینماسی گله نکسللشمیشدیر (عنعنه ویلشمیشدیر). او، بو درسlerde راستلاتی (تصادف) سونوجو دا اولسا، سانسکریت، یونان و لاتین دیللری نین فعل جاتیلاریندا و قرامر شکیللرینده گوجلو بیر اوخشارلیغین اولدوغونو اورتایا چیخاردی (روبینس ۱۳۴: ۱۹۶۸). ۱۹-جو یوز ایلین باشلاریندا هیند-آوروپا قارشیلشدیرمالی دیل بیلیمی نین قوروجولاریندان بیرى اولان راسموس راسک کیمی اؤنجولری، قارشیلشدیرمالی متودو دونیادکی دیگر دیلر اوزرینده اویغولاماقدان چکیمه دیلر. راسک، جونز'ون هیند-آوروپا دیل عایله سینده ایشلندیکی یؤنتمی (روشی) اویغولایاراق آلتوت و انسکیمو دیللری نین عینی عایله دن اولدوغونو اورتایا چیخارماقلا قالمادی، بو ایکی عایله نین سامویند عایله سی ایله بیرلیکده ایکی لیک اک (وند) اولاراق /-ک/ و چوخلوق اکى اولاراق /-ت/ نین ایشلندیکی کشف ائتدی.

ترنس کوفمانا گۆره، قارشیلشدیرمالی دیل بیلیمده یئنیندن یاپیلاندیرما \ قورما متودلاری نین دوغال زامان سینیری ۷-۸ مین ایلدیر. بیز کۆکن (منشا) قوهوملوغونو آتجاق بو قدر زامان اوچون یئنیندن یاپیلاندیراییلیک، بوندان داها اؤنجه سی اوچون دئییل (کوفمان ۲۳: ۱۹۹۰). کاتترین کالایان ایسه، دیللرین گۆرونوشده کۆکن قوهوملوغونو یئنیندن یاپیلاندیراجاق اشاره لردن محروم اولدوغونو ادعا ائدر (کالایان ۱۶: ۱۹۹۰).

دیل بیلیمده اوزون سوره لی قارشیلشدیرما قونوسوندا ۱۹۸۰-لرین سونوندا گرچکدن گوزلنمه میس شکیلده آنی بیر شوک یاشاندی. انسان ژنتیکچیلری طرفیندن انسان تورونون (نوع) بیولوژیک صنیفلاندیرماسی نین تاپیلیشی، اوزون سوره لی دیل صنیفلاملاری ایله یاخین پارالل لیکلر اولدوغونو اورتایا چیخاردی. بو پارالل لیکلر یالنیز هیند-آوروپا و بانتو کیمی دوشوک دوزئیلی دیل عایله لرینده دئییل، عینی زاماندا قروپلاندیریلمالاری هیند-آوروپاچیلار طرفیندن 'تخمین' اولاراق گۆرولن نیگر

کوردوفانیان، خویزان، نیلو-سحاران، آفرو-آسیاتیک، ایندو-پاسیفیک و آمریند کیمی دیلرده ایدی (هوپر ۱۹۸۹). ۱۹۸۶-دا آنتروپولوق (مردم شناس) کریستی تورنر و بیولوق استفن زنگورا ایله بیرلیکده گرینبرگ، گرینبرگین یئننی دنیا نفوسونون دیل صنیفلاماسی تورنرین دیش تانیقلاری و زنگورائین قان قروپلاری کیمی گله-نکسل (سنتی) ژنتیک اشاره-له دایانان تانیقلاری آراسینداکی گنل او یغونلوغا توخوندولار (گرینبرگ، تورنر و زنگورا ۱۹۸۶). ۱۹۸۷-ده لاورنت اکسکوفر و آرخاداشلاری آلت-سحارا آفریقادا گوردوکلری انسان ژنتیکی چالیشماسیندا، ژنتیک فرقلشمه ایله انسان دیل عایله-سی قروپلاری کومه-لشمه-سی-نین آچیقجا پارالل اولدوغونو تاپدی-لار (اکسکوفر و دیگرلری ۱۵۱، ۱۶۶-۱۶۷: ۱۹۸۷). آلبرتو پیازا و دوستلاری، ساردونیا آداسینداکی (جزیره) بیر چالیشمادا انسان ژنلری-نین جغرافی داغیلمی ایله دیل اؤزللیکلری (لکسیکال شکیللر) و سوی آدلارینی قارشیلادیردی-لار. اوچو آراسیندا یوکسک اوراندا (مقیاسدا) قارشیلیقلی باغلانتی، ژنلرین و دیلرین، چوخ کچیک آلانلاردا (زمینه) بئله اوخشار جغرافی یاییلما آلانلارینا صاحب اولدوغونو ثابت ائتدی-لر (پیازا و دیگرلری ۱۹۹۲). چاغیمیزین آرکئولوژیک آلانیندا سون گلیشمه-لر گله-جک دیل بیلیمینه ساغلایاجاکی اؤنملی (مهم) قاتقیلاری دا گؤز اؤتوندە توتماق گرکیر. رادیو کربن تستی-نین (ج ۱۴) اصل چردک (هسته) قروپلاری-نین نه زمان پارچالانیب داها کچیک بیرلیکلره آیریلدیقلارینی بلیرلهمه قونوسوندا بیلیم آدمالارینا ایشیق توتماقدادیر. بونلاردان آنلاشیلاجای اوزره تورکولوژی-نین، آلتایست-لیگین و گنل دیل بیلیم-نین بیولوژی، آنتروپولوژی، دینلر تاریخی، سوسیولوژی، آرکئولوژی و تاریخ کیمی بیلیم قوللاری ایله نه قدر ایچ ایچه اولدوغونو وورغولار و هر بیرسی-نین دیگر اوملادان نه قدر اسکیک اولدوغو اورتایا چیخماقدادیر.

آلتای دیللری تئورسی؛ تورک، موغول، تونغوز، کره و ژاپن دیللری-نین اورتاق بیر کؤکدن گلدیگینی و بونلارین قوهوم اولدوغونو قبول ائدن تئوری-نین آدیدیر. باشلانغیجدا یالنیز تورک، موغول و تونغوز دیللری-نین قوهوملوغو اوزرینده دورولسا دا، ۲۰-جی یوز ایلین اورتالاریندان سونرا کره و ژاپن دیللری ده بونلارا آرتیریلیمیشدیر. تئوریه گؤره، بو دیللرین اورتاق بیر آنا دیلدن گلدیگینه اینانیلیر. آلتای دیللری تئورسی-نین باشلانغیجی اولان ۱۸-جی یوز ایلین اوتوزلو ایللریندن سونرا آپاریلان ایلك چالیشمالاردا آلتای دیللری اورال دیللری ایله (فین، مجار، سامویند و. ب.) ایلیشکیلندیریلیمیش، حتی آلتای دیللری بیر چوخ فرقلی دیلله اله آلینیمیشدیر. آنجاق ۱۹-جو یوز ایلین سونلاریندان گنلیکله آلتای دیللری ایله سینیرلاندیریلیمیشدیر (ارجیلاسون ۱۷: ۲۰۰۷).

اورال-آلتای دیللرینه ایلك اولاراق دقت چکن سوئدلی یوهان فیلیپ تابت (Johann Philipp Tabbert) (فون استراحلنبرگ) (۱۷۳۰)، تاتار آدینی وئردیگی خالقلاری ۶ قروبا آیرماقدادیر:

(۱) او یغورلار (بونولا فین-او غورلاری قصد ائدر)

(۲) تورک-تاتارلار

(۳) سامویندلر

(۴) موغول و مانچولار

(۵) تونقوزلار

(۶) قارا دنیز ایله خزر دنیزی آراسینداکی خالقار (تمیر ۱۱۶: ۱۹۷۶)

استراحتلنبرگین صینیفلاندیرماسی دوغرولوغوندان چوخ، قونویا دقت چکن ایلك آراشدیرما اولدوغو سببی ایله تئوری نین تاریخینده اؤنمه صاحیبیدیر.

ماتیاس کاسترن (Matias Castren) اورال-آلتای دیللی آراشدیرماسی نین گرچک بیر اوستادی اولماسینا راغماً، بو دیلر آراسینداکی قوهوملوقا کسین گؤزویله باخیلا بیلمه یه جه گینی ایرهلی سورموشدور. چونکو اونا گؤره، بو دیلر آراسینداکی قوهوملوق باغلاری، هیند-آوروپا دیللی آراسینداکیلار قدر گؤزه گلهجک ماهیتده اولمامیشدیر. او، زامان ایچیریسینده درینلشدیردیگی آراشدیرمالار سونوجوندا، اورال-آلتای دیللینی باشلیجا بئش قولا آیرماغی اویغون گورور و بو دیلر عایله سینه یالینز آلتای آدینی وئریر. بو قروپلار بونلاردیر:

(۱) فین-اوغور

(۲) سامویند

(۳) تورک-تاتار

(۴) موغول

(۵) تونغوزجا و شیوهلری (جعفر اوغلو ۱۷: ۲۰۰۱)

بو صینیفلاندیرما مدرن صینیفلاندیرمانین ایلك تاسلاغی (اسکیز) دوروموندادیر. بوگونکوندن فرقی اورال و آلتای دیللی نین آیریلماش اولماسیدیر.

قارشیلانیدیرمالی آلتای دیل بیلیمی چالیشمالاری مشهور موغولیست و تورکولوق رامستد (Ramstedt) ایله باشلار. رامستد، مدرن موغول دیل بیلیمی نین ده قوروجوسودور. آلتای دیللی تئوریزی قونوسوندا بیرچوخ بیلیم آدمی نین زامان ایچیریسینده گؤروش دگیشدیردیگی کیمی رامستد ده زامان ایچیریسینده گؤروشلرینی دگیشدیرمیشدیر. رامستد، باشلانغیجدا آنا آلتای دیلی نین وارلیغیندان شهبه لنیردی و موغولجا ایله تورکجه آراسینداکی اورتاق عنصرلرین یوز ایللر بویونجا سورن قارشیلیقلی تماسین بیر سونوجو اولدوغونا اینانیردی. رامستد داها سونرا بو گؤروشونو دگیشدیردی و تورکجه، موغولجا، مانچو-تونغوزجانین قوهوم اولدوقلاری و آنا آلتای دیلیندن تورهدیکلری سونوجونا یئتیشدی. رامستد، آلتای دیللی آراسیندا وار اولان بیر چوخ سس دنکلیگی نین (معادل) تاپان ایلك آدمیدیر. شوت (Schott)، چوواشجا /r/ و /l/ نین تورک دیلرینده /z/ و /ش/یه دنک گلدیگینی تاپمیشدیر. آنجاق موغولجا /r/ و /l/ نین ده تورکجه /z/ و /ش/یه دنک گلدیگینی ایلك تاپان رامستد دیر. باشلانغیجدا رامستد اؤزوندن اؤنجه کیلر کیمی، موغولجاداکی /r/ نین /z/ دن، /l/ نین ده /ش/ دن چیخدیغینا اینانیردی. آنجاق داها سونرا، چوواشجا و موغولجا /r/ و /l/ نین تورکجه /z/ و /ش/ دن داها

اسکی اولدوغونا ایناندی. بو گؤروش زامانلا چوخ آلتایست طرفیندن ده قبول گؤردو. رامستد، بونلاردان باشقا، تورکجه /پ-ا/ و /ب-ا/ = کلاسیک موغولجا /غ-ا/ و اورتا موغولجا /ه-ا/ = مانچوجا /ف-ا/ = قولدی (نانای) /پ-ا/ = ائونکی و لاموت /ه-ا/ = تورکجه Ø - سس دنکلیکلرینی ده تاپمیشدیر. رامستد، یالتیز سس دنکلیکلری اوزرینده چالیشمایش، مورفولوژی قونولارینی دا آراشدیرمیش و چۆزمگه (حل ائتمگه) چالیشمیشدیر (تکین ۱۱۹: ۱۹۷۶).

رامستدین بو قونوداکی ایلک دستکچیلری، روسیهدهکی موغولیستلر اولدو. ولادسیلاو کوتویچ (Wladislaw Kotwicz) و رودنف (Rudnev) و ولادیمیرستو (Vladimirstov)، رامستدین اثری ایله ایلگیلندیلر و اونون قوردوغو سس دنکلیکلری ایله اتمولوژیلرین چوخونو قبول ائتدیلر.

رامستدی روسیه بیلیم آداملاریندان باشقا تعقیب ائدن دیگرلری ده اولدو. مجار تورکولوکو نئمت (Németh) ده باشلانغیجدا تورکجه ایله موغولجانین قوهوملوغونا شبیه ایله باخانلارداندی. آنجاق سونرالاری او دا بو ایکی دیلین قوهوم اولدوغو سونوجونا یئتیشدی. اونون آلتای دیللی ایله ایلگیلی قوردوغو شئما رامستدینکیندن چوخ فرقلی ایدی. اونون شئماسینا گۆره، آلتای دیللی تاریخینده بو دۆرد صفحه آپرد ائدیلدی:

(۱) ایلک بیرلیک یعنی سوی قوهوملوغو

(۲) قارشیلیقلى چوواش-موغول تاثیرلری دؤورو

(۳) قارشیلیقلى تورک-موغول تاثیرلری دؤورو

(۴) یاقوتجانین موغولجادان اؤدونجلمهده (بورج آلمادا) اولدوغو دؤور (تکین ۱۲۰: ۱۹۷۶).

رامستدی تعقیب ائدن باشقا بیر آراشدیرماچی مجار گومبوچ دور (Gombocz). گومبوچون ان اؤنملی اثرلریندن بیرى مانچو-تونغوزجا، موغولجا و چوواشجا ایله تورکجه آراسینداکی /ر/ = /ز/ و /ل/ = /ش/ سس دنکلیکلری ایله موغولجا /د-ن/ = /ا-ا/ = تورکجه /ی-ا/ دنکلیکلرینه آیریلیمیشدیر (تکین ۱۲۰: ۱۹۷۶).

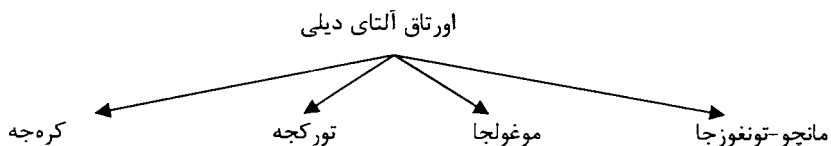
رامستد آلتای دیللی آراسینداکی اوخشارلیق و عینیلیکلردن بو دیلر آراسیندا قوهوملوق اولدوغو سونوجونا یئتیشیر، کوتویچ (Kotwicz) ایسه بو اوخشارلیقلارین قارشیلیقلى تماس سونوجو اورتایا چیخدیغی سونوجونا چاتیر.

آلتای دیللی تئورسینین هم ساوونوجولاری (مدافعه ائدنلری) هم ده قارشیتلاری (مخالفلری) اولموشدور. رامستدین تئورسینی دوام ائتدیریب گلیشدیرنلر آراسیندا باشدا اونون اؤیرنجیلری فینلی پنتی آلتو (Pentti Aalto) ایله نیکولاس پوپه (Nicholas Poppe) گلیر. آلتو، رامستدین اؤلومونون آردیندان اونون آلتای دیللینین قارشیلادیرمالی قرامرینی یایملامیشدیر. آلتو، کورهجینی ده ایچینه آلان آلتای دیللی تئورسینین هیجانلی بیر ساوونوجوسو اولموشدور. آلتای دیللینین قوهوملوغو قونوسوندا یایملا دیغی مقاله لردن بیرى ده آنا آلتایجا اؤن سس /پ-ا/ ایله ایلگیلی اولانی دیر. آلتای دیل

تئوریسی نین ان اؤنملی ساوونوجوسو و گلیشدیریجیسی اولان نیکولاس پوپه دن سونرا شوت (Schott)، کلارپروت (Klaproth)، زیپولد (Siebold)، منگس (Menges)، بۆهتلینگ (Böhtling)، فوکوس (Fokos)، او. پریتساک (O. Pritsak)، ن. آ. باسکاکوف (N. A. Baskakov)، ر. آ. میللر (R. A. Miller)، توماس آ. سبئوک (Thomas A. Sebeok)، راسموس راسک (Rasmus Rask)، رسنن (Räsänen)، طلعت تکین (Talât Tekin)، عثمان ندیم تونا (Osman Ndim Tuna) و احمد تمیر (Ahmet Temir) کیمی بیلیم آدمالاری بو تئورینی ساوونانلارداندیر. آلتای دیل تئوریسی نین ان جیدتی قارشیدلاری ایسه سئر گراراد کلاسون (Sir Gerard Clauson)، بانگ-کوپ (Bang-Kaup)، شیروکوگوروف (Shirokogoroff)، گرهارد دورفر (Gerhard Doerer)، آم. شرباک (A. M. Şçerbak)، ب. کولیندر (B. Collinder)، ژ. بنزینگ (J. Benzing)، کاره گرونه (Kaare Gronbech)، ه. پازونن (H. Paasonen)، لیگتی (Ligeti) و ب.

رامستدین اؤیرنجیسی اولان پوپه، آلتای دیللری نین قوهوملوغو قونوسوندا اوستادی نین تعقیبچیسی دیر آنجاق اوستادی رامستد ایله و اونونلا عینی فیکیرده اولان آلتو ایله آیریلدیغی خصوصلار واردیر. بونلار:

(۱) رامستد اورتاق آلتای دیلی ایله بوگون وار اولان دۆرد دیل عایله سی آراسیندا هر هانسی بیر آرا دؤور دوشونمه میشدی. اونا گۆره آلتای دیللری نین داللانماسی (شعبه لنمه سی) بئله اولموشدور:

پوپه ایسه، آلتای دیل بیرلیگی نین عینی زاماندا دۆرد دالا آیریلیمیش اولابیله جگینه چوخ احتمال وئرمه مکده دیر. اونا گۆره موغولجا ایله مانچو-تونغوزجا آراسینداکی یاخینلیق باشقا دالار آراسینداکی یاخینلیقدان داها چوخدور. او حالدا بیر مانچو-تونغوز-موغول دیل بیرلیگی تصور ائتمک زورونداییق. اؤته یاندان، تورکجه ایله موغولجا-مانچو-تونغوزجا آراسیندا کرهجه ایله اولدوغوندان داها چوخ بیر یاخینلیق واردیر. او حالدا بئله دوشونمک زورونداییق: آنا کوره دیلی داها تورک-موغول-مانچو-تونغوز دیل بیرلیگی وارکن بو بیرلیکدن آیریلیمیشدیر.

(۲) $ل = ز$ و $لال = ش$ سس دنکلیکلی سببی ایله آنا چوواشجا ایله آنا تورکجه نی گئچمیشده بیرلشدیرن بیر چوواش-تورک دیل بیرلیگی و یا اؤن تورکجه دؤنمی تصور ائتمک زورونداییق" (تکین ۱۹۷۶: ۱۲۲).

آنا آلتایجادا ان کیچیک فعل جمله‌سی چکیملی بیر فعلدیر. بو، امر جمله‌سینده یالنیز (اکلی) فعل کۆک و یا تابانیدن عبارتدیر. جمله‌ده اؤزنه نین (فاعل) یرری فعلدن، مضافین یرری مضاف‌الیه‌دن، ایکینجی درجه‌دن اولان اویه‌لرین یرری بیرینجیلردن اؤنجه گلیر. فعل، سوندا یرر آلیر. تاملامالارلا ایسیم جمله‌لری آراسینداکی فرق اویه‌لرین صیراسینا دایانیر و بیر جمله میدانا گتیریر (declarative sentence). بئله بیر جمله‌ده قوشاج (دیر، دگیل) ایشله‌دیلیمه‌سی مجبوریتی یوخدور. آد و صفت آراسیندا کسین بیر صینیر یوخدور. بو داها چوخ، بیر صیرا مسئله‌سیدیر. آنا آلتایجادا جنس (gender) فرقی بلیرتیلمز. بو باخیمدان جمله‌لرده جنس فرقی‌نه گوره دگیشیکلیک ده اولماز. تاملامالاردا یالنیز تاملانان چوخلوق اکی آلابیلر. بونلاردا چوخلوق-تکلیک دنگه‌له‌مه‌سی گؤرولمز. جمله‌لر، ایچینده‌کی اویه‌لرین ایلگیسی باخیمیندان، گلیشمکده اولان فیکیرلرین عقله گلیش صیراسینا گوره ایفاده‌سی دئیل (cursive)، تاماملانمیش بیر فیکرین دوزنلی بیر آشاما صیراسی حالیندا (complexive) سونولوشودور. بونلاردان بیرینجی تیپ، بیر تسبیح دوزلولوشونه، ایکینجی تیپ، کیچیکلری داها بؤیوکلرینن ایچینه یررلشدیریلیمیش، بیر چوخ قوتونو ایچینه آلان بؤیوک بیر قوتویا بنزه‌دیلر. بیرینجیسینده، اسکیلری چیخارمادان تسبیحه یننی دنه‌لر اکلنه‌بیلر. ایکینجیسینده ایسه، بؤیوک قوتویو داها بؤیوگه ایله دگیشدیرمک و علاوه اندیلن قوتونو و یا قوتولاری یننیدن و ایچ-ایچه قویوب ان بؤیوک قوتویا دولدورماق گرکیر. آنا آلتایجادا اؤن اکلر (پیشوند، preposition) یوخدور. بونا قارشى سون اکلر (پسوند، postposition) زنگیندیر. بونونلا بیرلیکده، اولومسوز (منفی) امر کیپلری (وجه، Modality) اوچون چوواش تورکجه‌سینده، موغول و تونغوز دیلرینده اولومسوزلوق (منفی‌لیک) فعلریندن آیری اولاراق بعضی 'پارتیکل‌لرین (حرف تعریف، particle) ایشلنیلدیگی خاطیرلانمالیدیر. بونلار، اسکی بیر دوزه‌نین ایزلری اولابیلر جگی کیمی، آلتای دیلی خارجینده باشقا بیر قایناق‌دان دا گلمیش اولابیلر (تونا ۲۰۰۲: ۲۲-۲۱).

زینب قورقماز، تورکجه ایله موغولجا آراسینداکی اورتاقلاشان عنصرلری بیربیریندن فرقلی ایکی دؤورده، ایکی آیری طبقه حالیندا اله آلیر. بونلاردان ایلکی، تورکجه‌نین موغولجا ایله، اسکی تورکجه و اؤن تورکجه دؤورلریندن داها اسکی‌یه، یعنی آلتای دیل بیرلیگی دؤنمینده قدر گندن اوخشارلیق و اورتاقلیغی دیر. ایکینجیسی ایسه، موغوللارین ۱۳-جو یوز ایله اورتا آسیادان آنادولویا قدر اوزانان استیلاء حرکتی‌نین دوغوردوغو اورتاقلیقلاردیر. تورک خالقلاری‌نین وار اولدوغو بؤلگه‌لرده‌کی موغول حاکیمیتی و آرخاسیندان گلن تورک‌لشمه دؤنمی، تورکجه ایله موغولجا آراسیندا قارشیلیقلی ائتکیلری (تاثیرلر) و آلتینتیلار یول آچمیشدیر. بیرینجی دؤورده، یعنی آلتای دیل بیرلیگی دؤورونده، تورکجه‌نین موغولجا چوخ دیل ملزمه‌سی وئریمیش اولدوغو گؤروشو آلتایستیک آلتیندا یاغین اولان گؤرؤشودور. ایکینجی دؤور، هر ایکی دیلین بیربیرینه تاثیر ائتدیگی بیر دؤوردور. بو دؤورده تورکجه‌دن موغولجا اولدوغو کیمی، موغولجادان دا تورکجه‌یه آلتینتیلار گرچکلشمیشدیر. گونوموزده، چوواشجا و یاقوتجادا، آلتای، آباکان، شور، لئیت کیمی آلتای ساحه‌سی لهجه‌لری ایله، آذربایجان، قازاق، قیرغیز، اؤزبک، تورکمن لهجه‌لرینده چوخجا موغولجا سؤزلر یرر آلدیغی گورولمکده‌دیر. بو سؤزلر داها چوخ کلمه آلتینتیلاری‌دیر.

توركجه يه موغولجادان گنچميش اولان اكلىر (قوشما)، آلىندىقلارى كلمه لرله بيرليكه گنچميش اولان اكلىردير، گنلىكله (عموميتله) مستقل اك آلىنتىسى گرچكلشمه ميشدير (قورقماز ۴۴: ۱۹۸۶).

طلعت تكيىن، آلتاي دىللىرىنده اورتاق تمل كلمه لرلىن اولماسى ادعاسى ايله ايلگىلى اولاراق، دىللىرىن كلمه وارليغىندا هانسى كلمه لرلىن تمل اولدوغو و هانسىلارلىن تمل اولمادىغىنى تىبىت ائتمه نىن سون درجه چتىن اولدوغو فيكرىندىر. كلاسونون تمل كلمه قبول ائتدىگى "سۇيله مك، ياخشى، پىس" كىمى كلمه لر هيند-آوروپا دىللىرىن ده هامىسىندا اورتاق دئىلىدىر (تكىن ۱۲۶: ۱۹۷۶).

۳. تاريخسل تورك-موغول ايليشكىلىرى

اسكى زامانلاردان برى توركلرىن آنايوردلارلىن بير پارچاسى اولاراق بىلىنىن و بوگونكو موغولىستان ايله مانچورىانى ايچىنه آلان آسانىن قوزنى-دوغو بۇلگه لرى، هونلاردان برى تورك بويلارى ايله موغول و مانچو كىمى ديگر آلتاي خالقلارلىن فعاليت گۇستردىگى ساحه لر اولموشدور. توركلرىن آتالارى اولاراق بىلىنىن و چىن ايله داواملى مجادله حالىندا اولان هونلار، بورالاردان باتىيا (غربه) و گوننىه يايلىدىقلارى كىمى، ۶-۸-جى يوز ايللردن اعتباراً آسيا تاريخىنده سياست و كولتور باخىمىندان بۇيوك رول اويناماغا باشلايان گۇك-تورك امپراتورلۇغونون مۇركىزى ده بوراسى ايدى. توركلر بو بۇلگه نى ميلادى ۹-جو يوز ايلدن سونرا ياواش ياواش ترك ائتمىشلر و مركزلىرىنى باتى يا و گوننى-باتى يا داشىمىشلار. توركلرىن ان اسكى دىل و كولتور خزىنه سى اولان اورخون يازىتلارلى بو بۇلگه لرده ميدانا گلمىش و بونلار هله ده بورادا قورونماقلا بيرليكه، آرتىق بوگون بوراسى موغولىستان اولاراق تانىنماقداير و توركلوك ايله ايلگىسى، آنجاق تاريخى بير ديگر داشىماسىدير. سياسى و ادارى مركز باتى و گوننى-باتى يا گنتمىش اولسا دا، تورك بويلارلىن بير قىسمى موغوللارلا بير آرادا و يا اونلارلا قونشو اولاراق ياشاماغا داوام ائتمىشدور و موغوللارلىن بير قىسمى توركلشيركن، بعضى تورك بويلارلىن دا موغوللاشدىغى گۇرولموشدور. آلتايداكى تورك بويلارلى ايله موغوللار آراسىنداكى بونا اوخشار قارشىلىقلى ايلشكى و قايناشمالار ۲۰-جى يوز ايله قدر داوام ائتمىش و ائتمكه دير. ائله كى بو سبيله، موغوللار آراسىندا تورك و توركلر آراسىندا دا موغول بوى آدلارلىنا راستلاندىغى كىمى، بعضاً ده عىنى بوى آدىنىن هم توركلرده هم ده موغوللاردا عىنى زاماندا ايشلىندىگى گۇرولموش، آنجاق دوروما گۇره بونلارلىن بعضىلىرى تورك بعضىلىرى ده موغول كۇنلى اولاراق دوشونولموشدور (تمير ۲۵۶: ۲۰۰۲).

چنگىز خان اۇنجه سى دۇنلرده موغوللاردان پروتو-موغول اولاراق بحث ائدىله بىلر. ايره لىده موغول امپراتورلۇغونو اولوشدوراجاق (تشكىل ائده جك) اولان بويلارلا تورك تاريخى ايچ ايچه دير. البته هون امپراتورلۇغو ايچىنده موغولجا دانىشان بويلار واردير. تابناچلارلىن (Tabgaç) آراسىندا دا سىيىنى (Siyeñbi) دئىلىن پروتو-موغوللار (proto-Moğol) واردير. موغوللار آوارلارلى دا آتالارى اولاراق گۇرورلر. اورخون يازىتلارلىندا بعضى پروتو-موغول بويلارلىندان شىغونى (Şiğvey-Shih wei) شكلىنده سۇز ائدىلر. پروتو-موغوللارلىن بعضىلىرى ايسه تاتار اولاراق بىلىنر، اما تاتار دئىلىدىگىنده ده تك بير دىل و مىلت سۇز قونوسو دئىلىدىر (توغان ۲۴۲: ۲۰۰۲).

تاریخدن گونوموزه قدر سورن تورک-موغول ایلیشکیسینین بوگون ده بعضی بۆلگه‌لرده داوام ائتدیگی بیلینمکده دیر. قانسودا سانتا (Santa)، مانگور (Manghuor)، شیرا یوغور (Şira Yugur)، بونان (Bonan) و مونغول (Monghul, Mongul) موغوللاری ایله ساری اویغور تورک‌لری، افغانستان‌داکی موغوللار ایله اۆزبک تورک‌لری، ایسیک گۆلون دوغوسوندا اویرات (Oyrat) دیالکتلری ایله قالموق (Kalmuk) موغوللارینین قیرغیز تورک‌لری ایله، قالموق جمهوریتینده قالموق موغوللاری ایله آستراخان تورک‌لرینی بوگونکو تورک-موغول تماس آلانلاری اولاراق سؤیله‌یه‌بیلرک. بو تماس آلانلاری گله‌جک آلتایستیک چالیشمالار اوچون گۆز اؤنونده توتولمالی‌دیر. تنزلیکله بو تورک-موغول دیالکتلری، آراشدیریلماسی گرکن ان اؤنملی آغیزلاردان اولسا گرک. بو دیالکتلرین توپلوم دیل بیلیمسل (soso-linguistik)، روح دیل بیلیمسل (psiko-linguistik) آچیدان اینجلمه‌سی آلتای دیل تئوریزی حقینده بیزه بعضی ایپاوجلاری وئره‌بیلر ■

آردی سونراکی ساییدا^۲

^۲ مقاله‌نین قایناق‌لار قیسمی ایکینجی بۆلومون سونوندا وئریلمیشدیر. وارلیق

قاشقای شاعیری مآذونون «لوز داغا» شعرینین آنلام یؤنؤ^۱

• ولی‌اله یعقوبی^۲

ÖZET: Veli YAQUBİ, “Qaşqay Şairi Mezun’un Üz Dağa Şeirinin Anlam Yönü”, *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 31-40

Bu yazıda İran’ın merkez, güney ve güney-batı bölgelerinde yaşayan Qaşqay Türklerinin en önemli ve önde gelen şairlerinden biri olan Mirza Muhammed İbrahim Me’zûn’un (1832-1896) *Üz Dağa* adlı şeirinin anlam bilimi açısından incelenmesine ve bu yönden aydınlatılmasına yer verilmiştir. Şair Mirza Muhammed İbrahim Me’zûn’un şeirleri, özü de bir Qaşqay Türkü olan Şahbaz Şahbazi’nin, otuz beş yıllık bir derleme (toplama) faaliyetinin sonucunda 1988 ilinde yayımladığı *Qaşqā’i Şe’ri yâ Aşār-i Şu’arā-yi Qaşqā’i* adlı kitabında bir araya getirilmiştir.

Açar Sözler: Qaşqay Türk Şeiri, Me’zûn, Anlam bilimi, Metafor, Metonimi

چکیده: ولی‌اله یعقوبی، "بررسی معناشناختی شعر «لوز داغا»ی مآذون شاعر قشقای". *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)*. صص. ۳۱-۴۰.

در این نوشتار به بررسی و تحلیل معناشناختی (سمانتیک) منظومه *لوز داغا* (رو به کوه) اثر میرزا محمد ابراهیم مآذون (ه.ق ۱۳۱۳-۱۲۴۶، م. ۱۸۹۶-۱۸۳۲) یکی از مهمترین و پیشروترین شعرای ترکان قشقای که در مرکز، جنوب و جنوب غربی ایران زندگی می‌کنند، پرداخته شده است. اشعار میرزا محمد ابراهیم مآذون پس از ۳۵ سال تلاش از سوی شهباز شهبازی که خود نیز از ترکان قشقای است، در کتاب *قشقای شعر* یا *آثار شعرای قشقای* جمع‌آوری و در سال ۱۳۶۷ شمسی منتشر گردیده است.

کلیدواژه‌ها: شعر ترکی قشقای، مآذون، معناشناختی، متافور، متونیمی.

ABSTRACT: Valiollah YAGHOOBİ, “A study on the semantic features of the poem *Üz Dağa* by Kashkay Turk Poet Mirza Muhammed İbrahim Me’zûn”. *Varlıq:*

^۱ بو مقاله داها اؤنجه مودرن تورکلوک *آراشتیرمالاری* درگیسی، جلد ۱۰، سای ۲ (حزیران ۲۰۱۳) صص. ۱۲۲-۱۲۳-ده

یایینلامیشدیر. باخین: "http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=608"

DOI: 10.1501/MTAD. 10.2013.2.18

^۲ آنکارا بیلیم یوردو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بۆلومو، دوکتورانت (veli.yakubi@hotmail.com).

Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 31-40

In this paper the semantic features of the poem *Üz Dağa* by Mirza Muhammed İbrahim Me'zûn, one of the leading and important poets of the Kashkay Turks, is studied. Kashkay Turks live in the central, south and south-western Iran. Me'zûn's poems are collected and published by Shahbaz Shahbazi, another Kashkay Turk, after more than 35 years of work in 1988 in the book titled *Kaşka'î Şi'ri yâ Âşâr-ı Şu'arâ-yi Kaşka'î*.

Key words: Kashkay Turkish Poetry, Me'zûn, Semantics, Metaphor, Metonymy

۱- میرزا محمد ابراهیم مآذون

قاشقای ائلی نین، ان اؤنملی و اؤنده گلن شاعیرلریندن بیرى، میرزا مآذون دور. اصل آدی محمد ابراهیم اولان مآذون ۱۲۴۶ (۱۸۳۲) ایلینده دوغولموشدور. آتاسی سیدعلی رضا، سادات سویوندان گلیب فارس ایالتی نین باتیسیندا کهکیلویه بؤلگه سینده یئرلشیب لورجا دانیشان "شیخ هابیلی" طایفاسیندان اولوب، آناسی ایسه قاشقای ائلی نین "عمله" طایفاسینا داخیل "قادرلی" اوباسینداندیر. تورکجه، فارسجا و عربجه نی مکمل بیر شکیلده بیلن مآذون، قاشقایلار آراسیندا، حکمت و عرفان شاعیری اولاراق تانیلمیشدیر. هم تورکجه هم ده فارسجا شعرلر سؤیله ین مآذون، خالق شاعیری اولاراق ایران شاعیرلری تذکره لرینده یئر آلمیش، آنجاق اونون قاشقای تورکجه سی ایله یازیلان شعرلرینه یئر وئریلمه میشدیر. شاعیرین، شعر حیاتی نین ان دوروق (زیره) نقطه سی، قاجار دؤنمی نین دوردونجو حؤکمداری، ناصرالدین شاه (۱۸۹۶-۱۸۴۸) زامانینا راستلار. قاشقای ائلی نده هرکس دن داها چوخ شعر سؤیله ین میرزا مآذون اؤز سؤیله دیگینه گؤره، تورکجه شعرلری ۱۳۰۱ (۱۸۸۳) ایلینده، کشکوللو نجف قولوخان طرفیندن بیر آرایا گتیریلیمیش، اوزریندن بیر نئچه نسخه استنساخ اولونموشدور (شه یازی، ۱۹۸۸: ۲۲-۱۵). آنجاق تاسفله بلیرتمک گرکیر کی، بو نسخه لر گونوموزه قدر گلیب، چاتمیشدیر.

میرزا محمد ابراهیم مآذون، خالق ایچری سینده کاتیبلیک، شاهنامه اوخویوجولوغو و مکتب مودورلویو کیمی گؤره ولر ایله ایلخان محمد قولوخان اوغلو سلطان محمدخان، مصطفی قولوخان اوغللاری دارابخان ایله سهرابخان و اوغللاری اللهیارخان ایله بهادرخان کیمی قاشقای ائلی نین ایلخانلاری و بؤیوک لری یانیندا خیدمتده بولونموشدور. اونون شعرلری آراسیندا عشیرت بؤیوک لری حاقیندا سؤیله دیگی هجولر ایله اؤیکولری ده گؤرمک مومکوندور. او، سلطان محمدخان، دارابخان، سهرابخان، اللهیارخان و بهادرخان کیمی دؤنمین قاشقای ائلی نین بؤیوک لری نی اؤیرکن، ایلخان محمدقولو خان، علی قولو خان، نصراله خان ایله قبادخان ی و بعضی نفوذ صاحبی کلانترلری^۳ ضعیف و سورومسوز (مسئولیتسیز) یؤنتیم لریندن دولایى شدتله هجو ائتمیشدیر (شه یازی ۱۹۸۸: ۲۲-۱۵).

^۳ یاخین بیر گنجیمشه قدر قاشقای ائلی نین باشیندا بللی بیر عایله دن گلن/ایلخان اولوردو. ایلخانین اوغلو و قارداشی کیمی ان یاخین قوهوملاریندان بیرى ده/یازگی لقبی ایله اونا یاردیمچی اولاراق سنچیلردی. قاشقای بیرلیگینه داخیل هر طایفانین باشیندا کلانتر عنوانی رئیس لر بولونماقادی. آنجاق گونوموزده قاشقایلارین گله نکسل ادارى یاپیلاری تاماماً یوخ اولموشدور.

عاقل گۇرگ تفرقەدن يان وئره   رخنە دوشمىز ھەم-تفاقە، ھەم-گيرە
ايككى قارداش قولونچ^۷ وئرسە بىر بىرە   دەويرەلەر گوج سالاندا اوز داغا
مأذون سۇزى پندياتدیر يازاسن   اۇز جىنسىنگن ھەم-خوى اولوب گزمەسن
ال اوستونده طعمە وئرسنگ بازار سن   پرواز اندید دایم سالور گۇز داغا

۳- اوز داغا شعرىنین آنلام یۇنو

لیلی یاردان اورگیمده یارا وار   مجنون اولوب دۇندرمیشم اوز داغا
درد بىر اولسا، داغ بىر اولسا چارا وار   نئدمگ اولور اوز یارایا اوز داغا

شعرین ایلك دیزه سینده (مصراعیندا) گنچن لیلی یار ایفاده سینده بىر بنزتمە سۇز قونوسودور. آنجاق بنزتمە یۇنو و اداتی بلیرتیلمه یەرک بزکلی (بلیغ) و یکیشدیرلمیش (مؤکد) بىر بنزتمە (تشبیه) یاپیلیمیشدیر. ۱-جی و ۲-جی دیزه لردە شاعیر سۇزون آنلامجا گوجلندیریلمه سی اوچون، اسکی ادبیاتین تانیلمیش مثنوی قهرمانلاری اولاراق بیلینن لیلی و مجنون کاراکترلرینه اشاره ائدەرک تلمیح (خاطیرلتما، گۇندرمە) صنعتینی ایشلتمیشدیر. بورادا، اصلینده لیلی نین مجنونا وئریلمە ییشینه و مجنون ون چۆلدە دولاشماسینا تلمیح (allusion) واردیر. شاعر ۱-جی مصراعدا دردینی، اوزونتوسونو و آجی دویغوسونو، آنلاطیمی چتین روحی دورومونو سوموتلاشدیراراق (کونکر تلشدیرمک) اورگیمده یارا وار ایفاده سیله دیله گنیرمیش، بئله لیکله دئییم کۆچورمه سی نین (متافور، استعاره) سوموتلاشدیرما (کونکر تلشدیرمه) صنعتیندن یارارلانمیشدیر. شاعیرین دردینین، آجیسی نین "اورک یاراسی" نا بنزه دیلمه سی ایسه، متافوریک بىر ایشله دیمدیر. آچیق اییره تیلهمه (استعاره مصرحه) دئییلن بو تور دئییم کۆچورمه سینده گۇرولدویو کیمی بنزتمە عنصرلریندن بالئیز بنزه دیلن عنصر و اولان /ورک یاراسی ایشله دیلمیشدیر. ۲-جی مصراعدا مجنون سۇزجویونون ھەم "مثنوی قهرمانی اولان مجنون"، ھەم دە "چیلغین، دلی، دیوانه" اولماق اوزره بیردن چوخ آنلامدا ایشله دیله بیلمه سی، شعرین چاغریشیم (تداعی) دونیاسینی زنگینلشدیرمیش، آنلام قاتمانلارینی چوخالتمیشدیر. ایهام آدی ایله بیلینن بو صنعت، گۇرولدویو کیمی مصراعداکی بیردن چوخ آنلامی اولان مجنون سۇزجویونون بوتون آنلاملاری قصد ائدیله رک ایشله دیلمیشدیر. شاعیر، "سئودا سببی ایله اۇزونو ایتیرمک؛ دلیرمک، چیلدیرماق" آنلامیندا اولان مجنون اولماق و "بۇبوک بىر اوزونتو دولایسی ایله انسانلاردان قاجیب ایسیسز (خلوت) یئرلردە یاشاماق" آنلامیندا ایشلتن دۇندرمیشم اوز داغا ایفاده لرینه باش ووراراق اۇز پسیکولوژیک (روحی) دورومونو سوموتلاشدیرماغا چالیشمیشدیر. آیرجا شاعیرین ۲-جی مصراعداکی داغ سۇزجویونو گرچک آنلامیندان باشقا، یعنی "خلوت یئر" آنلامیندا ایشلتمه سی، متونیمیک بىر ایشلنیمدیر.

۳-جو مصراعدا، درد و داغ سۇزجوکلیرى، هارداسا یاخین آنلاملی سۇزجوکله اولاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر. دردین بۇبوکلوو داغ سۇزجویوله ایفاده ائدیلمیشدیر.

۲-جى و ۴-جو مصراعلارداكى *اوز داغا* ايفادەسىندە، *ايرى ايرى* ايلشكىلر اېچىندە ايشلەدىلمىش ايكى *ايرى اوز* و ايكى *اوز داغ* قاوارامى واردىر كى، بىر بىرىلە ائش ادلى و سسدىش (متشابه) اولان فرقى سۇزجوكلردىر. ۲-جى مصراعدا *اوز "چهره"*، *داغ ايسه*، *"داغ، ايسسىز/خلوت يئر"* آنلامىندا ايشلەدىلىركن، ۴-جو مصراعدا، *اوز "يوز سايىسى، چوخلوق"* و *داغ "درد، اوزونتو"* آنلامىندا ايشلەدىلمىشىدىر. *ايرىجا جىنسى، سايىسى، حرکه لرى و سىرالانىشى* عىنى، *آنجاق آنلاملارى فرقى* اولان بو ايكى *اوز داغا* ايفادەسى آراسىندا تام جىناس مىدانا گلەمىشىدىر. ۱-جى مصراعداكى *يارا* و ۳-جو مصراعداكى *چارا* سۇزجوكلرى آراسىندا دا، سۇزجوك باشىنداكى حرفلر فرقى اولماسى ندنلە تام اولمايان (اكسىك) بىر جىناس گرچكلشمىشىدىر. ۳-جو و ۴-جو مصراعلاردا، بىر *اوز* سۇجوكلرى ايله "آزلىق" و "چوخلوق" ايفادە ائدن ايكى ضد قاوارامىن بىر آرادا ايشلەدىلمەسى سۇز قونوسودور. دولايىسى ايله، بورادا تضاد صنعتى دە واردىر.

غم كۇيلومه قونان گوندىن كۇچمەدى   ذليل انديب پَر و بالوم آچمادى
اثل يانوندا دردىلى سۇزوم گچمەدى   اۇز دردىمن گۇرگ دئيم سۇز داغا

۱-جى مصراعدا انسانا اۇزگو (خاص) بىر صفت اولان غم قاوارامى قون(ماق) سۇزو ايله بىر قوشا بنزەدىلمىش و بئله ليكلە متافورىك بىر آنلاتىم اورتايا چىخىمىشىدىر. ادبيات آراشيدىرملارىندا قاپالى استعاره (استعاره مكنيه) آدى ايله آنىلان بو تور دئيم كۇچورمەسىندە، گۇرولدو كىمى بنزتمە عنصرلرىندىن بنزەدىلن اولان قوش قاوارامى دئىيل، يالنىز بنزەين غم قاوارامى ايشلەدىلمىشىدىر. "كۇنول" آنلامىندا اولان *كۇيلو(ل) قاوارامى نىن "يئر، مكان"* (قوش كىمى غمىن اوتوردوغو مكانى) آنلامىنداكى ايشلەتمىندە ايسه، عىنى توردن بىر متافورىك آنلاتىم سۇز قونوسودور. دولايىسى ايله، تمل آنلامى "گونش" اولان گون سۇزجويونون دە بىر زامان سورەسىنى قارشىلاماسى آچىسىندىن اۇزلويوندىن بىر آنلام گئنىشلەمەسى اولدوغو كىمى، متونىمىك بىر ايشلەنمىدىر. سون زامانلاردا قدر قونار-كۇچر بىر تۈپلۈلۈك اولاراق تانىنان قاشقايلار بۇيوك بىر نفوسونون گونوموزدە يئرلىشك حىاتا گئچىدىكلىرىنى گۇز اۋنونە آليرساق، ۱-جى مصراعداكى حركت گۇسترمە ماهىيتىندە اولان قون(ماق) و كۇچ(مك) فعللرى نىن اوخويوجودا (قاشقاي اوخويوجوسوندا) اثل، اوبا، قارا چادىر و كۇچ كىمى بعضى تاساريملار (طرحلر) دوغماسىنا، بونونلا ياناشى؛ اۋزلم-حسرت كىمى دويغو دگرلرى نىن اويانماسىنا و دولايىسى ايله اوخويوجو اوزرىندە ائتكى ساغلاماسىنا يول آچايله جگى قناعىتىندە يىك.

۲-جى مصراعدا، "قوشون توك و قانادى" آنلامىندا اولان فارسجا پَر و بال باغلاچلى ايكىلەمەسىنە راستلانماقداير. بورادا، شاعىرىن اۋزونو بىر قوشا بنزەدەر ك يئنە دە متافورىك بىر يولا باش وورماسى سۇز قونوسودور. *ايرىجا، "ضعيف دوروما دوشمك، گوجسوز اولماق"* آنلامىندا اولان *ذليل/ائتمك* و پَر و بال *آچماق* ايفادەلرىنى دە ياخين آنلاملى دئىيملر اولاراق نيتەلندىرەبىلرەك. *آچماق* فعلى دە، ائتكن بىر فعل اولاراق گۇرونسە دە، آنلام آچىسىندىن ائتدىرگن بىر فعل ماهىيتىندەدۇر. يعنى غم، شاعىرىن پَر و بالى نىن آچىلماسىنا ايدىن وئرمەمىشىدىر.

۳-جو مصراعدا، دردلی سۆزوم ایفاده سینده انسانا اؤزگو (خاص) بیر نئجه لیک اولان دردلی صفتی نین سو یوت (انتزاعی) بیر قاورام اولان سۆز اوچون ایشله دیلمه سی ده یئنه متافوریک بیر آنلاتیم تورودور. دولایسی ایله، بورادا بیر تجسم (personification) ده سۆز قونوسودور. دقت ائدیلجه ک اولورسا، دردلی سۆزوم تاملاماسیندا، تاملایان (دردلی) و تاملانان (سۆز) آراسیندا آنلام اؤز للیکلری آچیسیندان بیر اویوشما اولماماسی ندنیه اوخویجو آچیسیندان بیر آلیشیلما میش باغداش دیرما تورو اولاراق دگرلندیریلیر. حرکت فعلی اولان گچل-مک فعلی ایسه، سۆزوم گچمه دی ایفاده سینده متال (آلییلاما) فعللر کاتقوری سینده یئر آلاق "قبول گۆرمک، آنلا شیلماق، خاطیری ساییلماق" آنلاملاری ایله متافوریک بیر آنلاتیم سرگیله میشدیر.

۴-جو مصراعدا، اسکی تورکجه ده کرگک بیچیمینده اولان گرک سۆزجویونون ایلک هجاسیندا کی سسلی نین یوورلاقلاراق گۆرگ بیچیمینده قارشیمیزا چیخدیغی سۆز قونوسودور. بورادا شاعیر دردنی آنلایان بیرینی تاپمایینجا داغ ایله دانیشماغا، دردلشمگه قرار وئریر، بئله لیکله داغا، انسانا اؤزگو بیر دورومو عطف ائده رک تجسم اؤرنکینه گئتمیشدیر. بو دۆر دلوکده، یئنه ده شاعیری نین اؤز پسیکولوژیک دورومونو، آنلاتیمی چتین دویغوسونو، اوزونتوسونو سوموتلاشدیراراق دیله گئیرمه سی سۆز قونوسودور.

یوللاشسوزام، یوللاشلودان قورخارام   یالینگوزام^۸ اؤز اوورمه^۹ باخارام
قارداشسوزام باغروم اوتا یاخارام   دار گونومدور گۆرگ ائدم اوز داغا

بورادا ۱-جی مصراعدا «دش اکی، یوللاش سۆزجویونده ل-د- <-ل-» شکلینده تام ایره لی سس سیز بنزشمه سینه اوغرایاراق «لاش شکلینده قارشیمیزا چیخماقدادیر. بونولا بیرلیکده، یوللاشلو و یوللاشسوز قاوراملاری، اولوملو-ولومسوز (منفی و مثبت) شکیللری آچیسیندان بیر تضاد اؤرنگی اولوشدورور. اصلینده، یوللاشلو و یوللاشسوز سۆزجوکلرینده کی یول قاورامی، انسان ذهنینده بیر یولجولوق ایمگه سی نین جانلناماسینا، چاغریشدیریلما سینا دا یول آچماقدادیر. بو یولجولوق ائناسیندا، شاعیر یالینز اولماسی ندنیه قروپ حالیندا یولجولوق یاپانلاردان قورخار. یالینزلیغیندان دولای دا ۲-جی مصراعدا اؤز اوورمه «اطراف، یۆره» باخارام ایفاده سینى "دقتلی اولماق" آنلامیندا ایشله ده رک، "synechdoche" و آیرجا کینایه صنعتینه باش وورموشدور.

۳-جو مصراعدا قارداشسوزام سۆزجویونون "یالینزام" آنلامیندا ایشلنیلمه سی ایله بیر آنلام گئئیشله مه سی گرچک لشدیگی کیمی، بیر متونیمیک ایشلنیم ده سۆز قونوسودور. باغروم اوتا یاخارام سۆزونده، شاعیر یالینزلیغیندان دولای چکدیگی اوزونتونو و دویدوغو آجینی باغیر، اوت و یاخ-حاق) قاوراملاری ایله سوموتلاشدیراراق بیر متافوریک ایشلنیمه باش وورموشدور. آیرجا، "عشق، مرحمت، شفقت" کیمی دویغولارین خزینه سی و گۆسترگه سی اولاراق باغیر سۆزونون "قاراجیگر" آنلامی اوچون متونیمی اولدوغو دوشونوله بیلیر.

^۸ یالینزام

^۹ چئوره مه، اطرافیم

۲-جى و ۳-جو مصراعلارداكى باخارام و ياخارام سۆزجوكلرى، تام اولمايان جىناس صنعتىنى اولوشدورماقدادير.

۴-جو مصراعدا، دارگون ايفادهسىندە، شاعىر ايجىندە بولوندوغو دۇنمىن سىخىنتىلى اولدوغونو دىلە گتىرەرك متافورىك بىر ايشلىنمە باش وورموشدور. دار سۆزو مادهنىن بويوتو (بەد) ايله ايلگىلى بىر قاوامدىر. آنجاق زامان سويوت قاوامى اوچون ايشلەدىلدىگىندىن گون سۆزو مادهلشديرىلمىش و متافور ياپىلمىشىدور. آيرىجا، سۆز باشىندا و اورتاسىندا /ا/ سىسىزى نىن تکرارلانماسىندان، آليتراسيون صنعتى نىن اورتايا چىخماسى دا سۆز قونوسودور.

عاقلى گۇرگ تفرقه دىن يان وئره   رخنه دوشمز هم-تفاقه، هم-گيره
ايكى قارداش قولونچ^{۱۰} وئرسه بىر بيره   ده ويرهلر گوج سالاندا اوز داغا

۱-جى مصراعدا، شاعىر عاغىللى انسانىن نىفاقدان، آرا يوزوجولوقدان اوزاق دورماسى گركدىگىنى دىلە گتىرەرك اوخويوجوسونا اۋيود وئرمكدهدور.

۲-جى مصراعدا، "بىرلشمىش، بىرلشيك؛ دوست، آرخاداش" آنلامىندا يان يانا ايشلەدىلن هم-تفاق و هم-گير سۆزجوكلرى، ياخين آنلاملى سايىلدىغى كىمى، سرت و دايانىقلى بىر جىسمە بنزهدىلدىگى اوچون ده متافورىك بىر آنلايم يولونا گئىدىلدىگى گۇرولمكدهدور. اصلينده شاعىر، "بىرلشيك" اولان هم-تفاق و هم-گير اولان انسانلاردا بوشلوق، آزالىق اولماياجاغىنى رخنه دوشمز ايفادهسىلە دىلە گتىرمكدهدور. بورادا، رخنه "يارىق" سۆزجوو دايانىقلى، سرت، سىخى، ساغلام بىر ياپىنى چاغرىشىدىغى اوچون بىر آد كۇچورمهسىندىن (متونىمىدن) سۆز ائتمك مومكوندور. آنجاق رخنه دوشمك "يئنىلمك؛ ضرر گلەك" آنلامىندا ايشلەدىلمەسى ايله بىر بنزتمە تىلمىندە متافور اورتايا چىخار. اۋتە ياندىن تىل آنلامدا بىر حرەكەت فعلى اولان دوشمك فعلى نىن، مىتال (آلفىلاما) فعل آنلامى قازانماسى دا بىر متافورىك ايشلىنىمىدور. آيرىجا، تفرقه "آيرىلىق، نفاق" ايله هم-تفاق و هم-گير "بىرلشمىش؛ آرخاداش" كىمى آنلامجا ايكى ضد قاوامىن ايشلەنىلمەسى، تضاددىر.

۳-جو مصراعدا /ايكى قارداش قولونچ وئرسه بىر بيره سۆزو ده، بىرلشمك، بىرلىك اولماق آنلامىندا ايشلەدىلن بىر پارچا-بوتون ايشلىنىمى ايله ايلگىلى "synechdoche" توروندن بىر متونىمىدور. قولونچ "كورەك، چىگىن" سۆزجوو ايسه، تەك باشىنا الە آلىنيرسا، بىر انسانى تىمىل ائتىدىگى اوچون بىر آد كۇچورمهسى اولاراق دوشونولەبىلر. آيرىجا، حرەكەت فعلى اولان وئره (مەك) فعلى ايسه، قولونچ وئره (مەك) ايفادهسىندە "دستكلەمەك" آنلامى ايله متافورىك بىر ايشلىنىم اولاراق قبول ائدىلمكدهدور. بو دئىيم اۋتە ياندىن بىرلىك-بىرلىك دوشونجهسىنى سوموتلاشدىران بىر دئىيمدور.

۴-جو مصراعدا، شاعىرىن گرچكلشمەسى چتىن يا دا امكانسىز اولاراق دوشونولن ايشلرىن بىرلىك-برابىرلىك سونوجوندا گرچكلشمەبلەجگىنى داغلارنى دئوريلەبىلمەسەنە بنزتمەسى، سوموتلاشدىرماغا دايالى بىر متافورىك ايشلىنىمدىر. بورادا سۇزون ائتكىسىنى آرتىرماق آماجىيلا بىر آبارتما (مبالغە) صنعتىنىن ايشلىندىگى دە گۇرولور. قاشقاي دىالكتىندە بىر حرىكت فعلى اولاراق بىلىنن سال(ماق) "سالماق، آتماق" فعلىنىن گوج سال(ماق) "غىرت گۇستىرەك، گوج ايشلىتمەك" ايفادەسىندە دە بىر متافورىك ايشلىنىم سۇز قونوسودور. آبرىجا، ۴-جو مصراعدا، دە وير(ەك) فعلىنىن گئنىش زامان چوخلوق ۳-جو شىخس چكىمىندە، دە ويرلرر > دە ويرلرر شىكلىندە ل/ا سسىنىن گئرىلەبىجى بنزشمە سونوجو ل/ا سسىنە دۇنوشدو يو گۇرولور.

مأذون سۇزى پندىياتدىر يازاسن
اۋز جىنىسىگىنن هم-خوى اولوب گزمەن
ال اوستونده طعمه وئرسنگ بازاسن
پرواز اندىد دایم سالور گۇز داغا

۱-جى مصراعدا مأذون سۇزى ايفادەسىندە، "شعر" قاورامى ايشلەدىلمەدن، باغىنىلى اولدوغو سۇز قاورامى ايله دىلە گتيرىلمەسى، يعنى شعر قاورامى يىرىنە سۇز قاورامىنىن ايشلىنەلمەسى، بىر آد كۇچورمەسى اولاراق سايىلايىلمەكەدەدىر. يو دورومدا مأذون سۇزى ايفادەسىندە سۇز "شعر" قاورامىنى بىر پارچاسى اولدوغو اوچون بىر مەنىمى سايىلايىلمەكەدەدىر. مأذون سۇزى پندىياتدىر جملەسىندە دە، بىر بنزتمە سۇز قونوسودور. شاعىر اۋز سۇيلەدىكلىرىنى پندىياتا "اۋيود، نصىحت" بنزتىشىدىر. آنچاق، بنزتمەنىن يالنىز ايكى تمل عنصر و ايله، بنزهين (مأذون سۇزى) و بنزهدىلن (پندىيات) ايله ياپىلدىغى اوچون، بنزتمەنىن تشبىه بلىغ تورو گرچكلشمىشىدىر.

۲-جى مصراعدا شاعىر، اوخوبوجوسونون اۋز جىنىسىندن اولان، يعنى عىنى خويدا، عىنى طبعىتدە اولان انسانلارلا وتوروب قالخماسىنىن گركدىگىنى دىلە گتيرىركن، توركجەدەكى "جىنىسە چكر"، /رمود دىيىنە دوشر"، "اوت كوك اوستونده بىتر" شىكىللىرلە دە ايشلەدىلن "جىنىس جىنسە چكر" آتاسۇزونون فارسجا قارشىلىغى اولان "كپوتر با كپوتر باز با باز / كند همجنس با همجنس پرواز" بئىتلىرلە اۋزلەنن آتاسۇزونه تلمىح (گۇندرمە) ياپماقدادىر.

۳-جو مصراعدا، دوغان و يا شاهىن آنلامىندا ايشلەدىلن باز سۇزجويو، اسكى ادبىياتدا عمومىتله سئوگىلى اوچون اۋزونە بنزهدىلن (مشبە به) اولاراق ايشلەدىلن بىر قاورامدىر. بنزتمە يۇنو ايسە، اووچولوقدور. سۇز قونوسو قاورامىن بىر بنزىرلىگە (اووچولوق) دايانىلاراق "سئوگىلى" قاورامى اوچون ايشلەدىلمەسى بىر متافورا يول آچمىشىدىر. بازين، قولون بىلىكدن دىرسگە قدر اولان بۇلومدە داشىنماسىنى گۇز اۋنونە آليرساق، قاشقاي دىالكتىندە، قولون بىلىكدن يارماق اوچلارىنا قدر اولان قىسمى آنلاتان // سۇزجويونده بىر آنلام گئنىشلەمەسى دە سۇز قونوسودور. ۳-جو مصراعداكى // اوستونده و ۴-جو مصراعداكى پرواز ائتمەك "اۋچماق" ايفادەلىرى، سىراسى ايله "يئر اوزو" و "گۇى اوزو، يوكسكلىك" آنلاملارنى قارشىلايدىغى اوچون يۇنلمەلى متافور اولاراق دگرلندىرىلەبىلدىگى كىمى، تضاد (قارشىتلىق) صنعتى دە

سۆز قونوسو اولماقدادير. اصلينده، شاعىر بازى بنزىدىكى سئوگىلىسىنى الە ائتمىگە، اونو يىر اوزونده توتماغا چالىشىر، حالبوكى، باز دايمى يوكسلرده، گۆي اوزونده كۆنوللرى اوولماق اوچون اوچماقدادير.

۳- سونۇچ

تمل آنلام عنصرلارى، تاسارىملار، ايمىگەر، دويغو دگرلرى، يان آنلاملار، بنزىملر، چىشىدلى كۆچورمەر، ائش آنلاملىق، ائش آدىلىق و ترس آنلاملىق كىمى آنلام بىلىمى قونولارى آچىسىندان اينجەلەيىپ آيدىنلاتماغا چالىشىدىغىمىز شاعىر ميرزا محمد ابراهيم ماذون /وز داغا آدىلى شعرينده، گوجلۇ و ائتكىلەيىجى آنلاتىمى ساغلاما اۋزلىگىلە سۆز صنعتلرى نىن باشىندا گلن كۆچورمەلر (متافورىك ايشلىنىملر) اۋنده گلدىگىنى بلىرتىمىز گرگىر. شاعىرىن عىنى توردە سۆيلەدىكى شعرلرىندە دە سۆز صنعتلرىندىن، اۋزلىكە دە متافورىك ايشلىنىملردىن زنگىن بىر شكىلدە يارارلاندىغىنى گۆرمىك مومكوندور.

اوغوز قرويونون گونى قولىن اولوشدوران قاشقايلار حاقىندا دىل و ادبىيات اوزرىنە ياپىلان آراشدىرمالار (سنىرلى اولدوغو گۆز اۋنونه آلىنرسا، قاشقايلار دىل و ادبىيات اۋزلىكلىرىنى اۋز بنىەسىندە بارىندىرىپ اونلار دىل كۆلتورل ياپىسى، حىيات فلسفەسى، دونيا گۆرۈش، شعر ذوق و صنعت آنلايىشىنا ايشىق توتان قاشقاي ادبى اورونلرى نىن آنلام بىلىمى آچىسىندان الە آلىنىپ اينجەلەنمەسى بۇيوك اۋنم داشىماقدادير

■

قايناقلار:

- آهور، شىهرام (۲۰۰۱). *ايران دا ياشايدىن قاشقاي توركلرى نىن سوسيو-كولتورل ياپىسى*، يايىملاتمايش يوكسك لىسانس تىزى، حاجت تپە اونيورسىتەسى، سوسىيال بىلىملر انستىتوسو، آنكارا.
- اردم، ملك (۲۰۰۰). "كولتورل دىل بىلىمى و توركمن توركچەسىندە دىئىم آقتارىملار (متافور) اوزرىنە"، *عجى اولوسلار آراسى تورك دىل قورولتايى بىلدىرىلرى* ۱ (۲۹-۲۴ ايلول ۲۰۰۰، چىشمە، ايزمىر)، آنكارا: ۵۵۰-۵۳۹.
- اردم، ملك (۲۰۰۲). "توركمن توركچەسىندە آلت آنلاملىق (هېپونىمى)"، *چاغداش توركلوك آراشدىرمالار سىمپوزيومو ۲۰۰۲ بىلدىرىلرى* (۱۰-۸ مايس ۲۰۰۲)، آنكارا.
- اردم، ملك (۲۰۰۳). "توركمن توركچەسىندە متافورلار، كۆكساو تنگرىم توركلوك بىلگىسى آراشدىرمالار دىزىسى: ۶، آنكارا.
- اسكى گون، كبرا (۲۰۰۶). *كلاسىك تورك شعرينده افسانەوى قوشلار*، قهرمان ماراش سوتچو امام اونيورسىتەسى، سوسىيال بىلىملر انستىتوسو، يايىملاتمايش يوكسك لىسانس تىزى، قهرمان ماراش.
- ايسن، مصطفى (۲۰۰۹). *اسكى تورك ادبىياتى، قرافىكر يايىنلار*، آنكارا.
- بگزادە اوغلو، ثريا (۲۰۰۵). "ضروب امثال عثمانىەدە توركچە ايله بىرلىكدە عربچە، فارسجا و فرانسىزچادا اورتاق قوللانيلان آتاسۆزلرى و دىئىملر"، *اولوسلار آراسى دىل، يازىن و دىئىش بىلىم سىمپوزيومو بىلدىرىلرى* (۱۹-۱۷ حىزان ۲۰۰۵)، چاناق قلە.

- بیلگه گیل، م. قایا (۱۹۸۹). ادبیات بیلگی و تنوریلری (بلاغت)، اندرون کیتاب‌ئوی، ایستانبول.
- توفار، نیکولای (۲۰۱۰). تورک دیلینده متونیمی: اورقان آدلاری، آنکارا اونیورسیتیه‌سی، سوسیال بیلیملر انستیتوسو، یایملانمامیش دوکتورا تنزی، آنکارا.
- جدی بیات، حسین (۱۹۹۹). پیوستگی قومی و تاریخی اوغوز ایل‌های قشقای ایران: قبیله (قای قشقای)، انتشارات نوید، شیراز.
- چلیک، محی‌الدین (۱۹۹۷). قاشقای تورکجه‌سی، اینؤنؤ اونیورسیتیه‌سی، سوسیال بیلیملر انستیتوسو، یایملانمامیش دوکتورا تنزی، مالاتی.
- درداری، نوروز (۲۰۰۹). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایل بزرگ قشقای، انتشارات قشقای، شیراز.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۶). تورکجه‌نین سؤز وارلیغی، انگین یایینلاری، آنکارا.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۷). هر یؤنؤ ایل دیل، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۹). آنلام‌بیلیم قونولاری و تورکجه‌نین آنلام‌بیلیمی، انگین یایینلاری، آنکارا.
- دوهلی اوغلو، فرید (۱۹۹۹). عثمانلیجا-تورکجه آنسیکلوییدیک لغت، آیدین یایینلاری، آنکارا.
- دیلچین، جم (۲۰۰۹). اؤرنکلره تورک شعر بیلگیسی، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا.
- شهبازی، شهباز (۱۹۸۸). قشقای شعری یا اثار شعرای قشقای، نشر مصطفوی، شیراز.
- عطار، آیگون (۲۰۰۶). ایرانین اتنیک یاییسی (یاقین دؤنم و گونوموزده)، دیوان یایینلاری، آنکارا.
- قافقاسیالی، علی (۲۰۱۰). ایران تورکلری، بیلگه‌اوغوز یایینلاری، ایستانبول.
- قورقماز، زینب (۱۹۹۲). قرامر تئریملری سؤزلویو، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا.
- لاکوف، گ. و یوهانسون، م. (۲۰۰۵). متافورلار، حیات، آنلام و دیل، چنویرن: گؤکحان یاووز دمیر، پارادیگما یایینلاری، ایستانبول.
- مردانی رحیمی، اسدالله (۲۰۰۱). زبان ترکی قشقای و شیوه نگارش آن، انتشارات رهگشا، قم.
- مردانی رحیمی، اسدالله (۲۰۰۷). قشقای سؤزلویو، انتشارات انصاری، قم.
- نصیری طیبی، منصور (۲۰۰۹). نقش قشقای‌ها در تاریخ و فرهنگ ایران، نشر دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران.
- هیئت، جواد (۲۰۰۸). تورک دیلی‌نین و لهجه‌لری‌نین تاریخی سئیری، چنویرن: مرسل اؤزتورک، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا.
- کیانی، منوچهر (۲۰۰۶). تاریخ مبارزات مردم ایل قشقای از صفویه تا پهلوی، انتشارات کیانشهر، شیراز.
- کیانی، منوچهر (۲۰۰۹). سیه چادرها، انتشارات کیانشهر، شیراز.
- یعقوبی، ولی‌اله (۲۰۱۱). بیر قاشقای تورک شعری آنتولوژیسی: قاشقای شعری یا اثار شعرای قشقای، آنکارا اونیورسیتیه‌سی، سوسیال بیلیملر انستیتوسو، یایملانمامیش یوکسک لیسانس تنزی، آنکارا.

نظامی گنجوی نین دیلینده ایشلنن موسیقی تئریملری

• م. ه. ممدووا¹

ÖZET: M. H. MEMMEDOVA, “Nizami Gencevi’nin Edebi Eserlerinde İşlenen Musiqi Terimleri”, *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 41-56

Bu çalışma, Genceli Nizami’nin eserlerinde işledilen musiqi terimleri, onların özellikleri ve ortaya çıkma tarihiyle ilgilidir. Meqalede muğam, eski çalgı aletleri ve mahniçılarla ilgili Azerbaycan’daki doğu adlandırmaları ele alınaraq, Genceli Nizami’nin doğu musiqisi alanında da uzman olduğu belirtilir. Şairin eserlerinden de anlaşıldığı üzere, doğu musiqisinin kökeni eski dönemlere dayanır ve çağımızın başlarında da seslenerek, xalqa ferqli xuy, adet ve ruhî durum vermiştir.

Açar Sözlər: Genceli Nizami, Musiqi, Dil, Terimler.

چکیده: م. ه. ممدووا "اصطلاحات موسیقی بکار رفته در آثار ادبی نظامی گنجوی"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۲۰۱۵/۱۳۹۴)*، صص. ۴۱-۵۶

این مقاله در مورد مجموعه‌ای از اصطلاحات موسیقایی مورد استفاده در زبان نظامی گنجوی، خصوصیات و تاریخ ایجاد آنهاست. در اینجا اطلاعاتی در مورد نامهای شرقی شامل آذربایجان – مقام (موغام) سازهای موسیقی باستانی و خوانندگان ارایه می‌شود و آشکار می‌گردد که نظامی گنجوی انسانی خبره در موسیقی شرقی بوده است. از آثار شاعر چنین بر می‌آید که موسیقی شرقی از ریشه‌های باستانی نشأت گرفته و در سالهای اولیه عصر ما به صدا در آمده و خلق و خو و حالت‌های مختلف به مردم داده است.

کلیدواژه‌ها: نظامی گنجوی، موسیقی، دیل، اصطلاحات

ABSTRACT: M. H. MAMMADOVA, “Musical Terms Used in Nizami Ganjavi’s Language”, *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 41-56

The article is about musical terms used in Nizami Ganjavi’s literary works, their particularities and history of formation. Here, some information is given on the eastern names of Azerbaijani mugams, ancient musical instruments and singers. It becomes clear once again that Nizami Ganjavi was a great connoisseur of the

¹دوچنت، دوکتور.

eastern music. From the poet's works, it becomes known as well that the eastern music was based on the ancient roots; it was played in the ceremonies of the early centuries of our era (AD) and has given a different temperament and mood to the people.

Keywords: Nizami Ganjavi, Music, Language, Terms

نظامی گنجوی دیلین سۆز وارلیغی (لکسیکاسی) مختلف ساحه‌لره عاید تئریملره (اصطلاحلارلا) زنگیتدیر و بو قروپ سۆزلر بؤیوک شاعیرین مختلف بیلگیلره هر طرفلی حاکیم اولدوغونون باریز گؤسترجیسی‌دیر. بو تئریملر شاعیرین یالئیز شخصی اؤزللیکلرینین سوبه‌سینه دئییل، هم ده اونا قدرکی علم و مدنیتین گئنیشلیگی و تاریخی‌نین اسکیلیگینه شاهیدلیک ائدن فاکتوردور. اودور کی، شاعیرین اثرلرینین مطالعه‌سی ایله مشغول اولان هر بیر متخصص «خمسه» مثنویلرینده بدیعیاتلا یاناشی، تدقیق ائتدیگی علم و اینجه‌صنعتین چوخ ماراقلی یۇنلری ایله قارشیلاییر و بیر داها معارف‌لنیر، سۆزونون و اغلی‌نین گوجو ایله انسانلارین ذهنینه و ایچ عالمینه نفوذ ائدن شاعیر، اونا چوخ مطلبلری باشا سالییر. بو مطلبلر انسانی عادی حیاتیندان آییراراق، شرقین و بعضاً ده دونیانین معنویات عالمینه آپارییر، تفکورو جیلالاییر، اونا امین ائدیر کی، نظامی، دۇرونده بدیعی سۆزونون ال‌چاتماز گۆزلیگی، تکرارسیزلیگی، فورما و مضمون اورژیناللیغی، ایفاده الوانلیغی، بیغجاملیغی، سراسرستلیغی و خلقی‌لیگی باخیمیندان شاعیرلر شاه‌ی اولدوغو کیمی، علم و بیلگیگین احاطه‌لیلگیگه و فلسفی فیکیرلرینین درین و توکم‌زلیگینه گۆره ده دونیانین قدیم فیلسوفلاری ارستو، والیس، بولیناس، سقراط، فرفوروس، هورمس، افلاطون و معنویاتی، اجتماعی-سیاسی دنیا باخیشی‌نین محصولو، آرزولادیغی، اما گۆره‌بیلمه‌دیگی ایدئال شاه‌حؤکمدار سمبولو اسکندرین علم مجلسی‌نین صدری‌دیر.

نظامی باشقا ساحه‌لر کیمی، قدیم موسیقی عالمینه ده یاخیندان بلد اولموش، مثنویلرینین هامیسیندا تصویرینی وئریدیگی مختلف بایرام و شنلیک مجلسلرینده نغمه و ملودیک آنلاری اسکیک اولمامیشدیر. بو مجلسلر اؤزونون بوتون بدیعی زنگیتلیگی و دوغوسال انتیکسی‌نین گئنیشلیگی ایله برابر بیر ده اونا گۆره ائشسیزدیر کی، بورادان شاعیرین سۆز داغاریغینی بیر داها زنگیتلشدیرن ماراقلی تئریملر ده ائتمک اولار. اسکی دوغو، او جمله‌دن آذربایجان موسیقیسی، اونون تاریخی باخیمیندان دگرلی اولان بو تئریم-سۆزلری معنا و ایشله‌لرینه گۆره ایشاغیداکی قروپلار بۆلمک اولار:

۱- مختلف موسیقی آهنگلری

۲- موسیقی آلتلری‌نین آدلاری

بورادا امکان محدودلوغوندان آسیلی اولاراق، اساساً دوغودا (شرقده) مشهور «صد لحن» - یوز آهنگین نظامی گنجوی دیلینده ایشله‌دیلمیش اوتوز توروندن (نوعوندن) و دیگر موغام دستگاهلاریندان، اونلارین ایفاچیلاری، او جمله‌دن ایفا زامانی هانسی چالغی آلتیندن استفاده ائتدیکلری حاقیندا معلومات وئرمک نظرده توتولموشدور. بونلار حاقیندا مختلف قاینقلاردا، او جمله‌دن فارس دیلین بیر سیرا اورتا چاغ سۆزلوک‌لرینده، آیریجا تاجیک دیلین ۱۹۶۹-جو ایلده موسکودا نشر اولونموش ایکی جیلدلیک /ایضاحلی/ لغتینده ایضاحات وئریلسه ده، اونلارین دوغورولوغونو محض نظامی بئیتلری اونایلایر

(تصدیقله ییر). بو فاکتارلار اونو دنمگه اساس وئریر کی، فارس دیللی اسکی ادبیاتدا، دوغودا یارانییش بو یوز لحنین اوتوزو و دیگر اسکی دوغو، او جمله دن آذربایجان موغاملاری نین بعضیسی ایلک دفعه نظامی نین «خسرو و شیرین» اثرینده گئنیش یانسیمیش، بورادا مشهور اسکی دوغو موسیقی بیلیمجیسی و ائشسیر ایفاچی «باربد» و مهارتلی «نکیسا» طرفیندن خسرونون مداینده تشکیل ائتدیگی مجلسده سسلندیریلیمیشدیر. او دا ماراقلی دیر کی، بعضی مؤلیفلرین عکسینه نظامی اثرینده بو موغاملارین یوز نؤعدن عبارت اولدوغونو، اونلارین «باربد» طرفیندن بسته لندیگینی نظره چاتدیرماق مقصدی ایله یازیر:

ملک چون شد ز نوش ساقیان مست   غم دیدار شیرین بردش از دست
طلب فرمود کردن باربد را   وزو درمان طلب شد درد خود را
درآمد باربد چون بلبل مست   گرفته بریطی چون آب در دست
ز صد دستان که او را بود در ساز   گزیده کرد سی لحن خوش آواز (۱۹۰، ۱۵)

(ترجمه: شاه ساقیدن مست اولاندا شیرینی گؤرمک غمی اونو الدن آپا یریدی. باربدی گتیرمک امرینی وئردی، اوندان دردینه درمان طلب اولوندو. باربد الینده پارلاق بریط مست بولبول کیمی گلدی. بسته له دیگی یوز داستاندا انوتوز گؤزل سسلیمینی سنجدی.)

اونو دا بلیرته بیلریک کی، بو یوز ماهنی کاراکترلی موسیقی نؤعلری نین آدلارینا نظامی یه قدرکی فارس دیللی سؤزلوکلرده، ادبی و دیگر یازیلی آبیده لرده راستلانما مییش، اما سونراکی دؤرلردن باشلایاراق، ایستر اورتا، ایسترسه ده چاغداش دؤر ادبی و لکسیکوقرافیک اثرلرده اونلارین ایضاحینا سیخ-سیخ یئر وئرلیمیشدیر. او دا ماراقلی دیر کی، بو موسیقی پارچالاری نین گرچکدن موجود اولدوغونو گؤستریمک ایسته یین مؤلیفلر، گؤرولن واسطه کیمی نظامی بئیتلرینی مثال وئرمیشلر. بوتون دئییلنلردن بئله سونوجا گلینه بیلر کی، یوز لحنین حاقیندا بیلگی وئرن ایلک مؤلیف گنجه لی نظامی دیر.

بیری دیگرلریندن موسیقی آهنگلری نین سس مقاملاری و محتشم ایفا تکنیکی نین اوستالیغی و اولانغان اوستولوگونه (غیر عادیلیگینه) گؤره فرقلنن بو لحنلر عالمی، اثرده نظامی شعرین سئحرلی بدیعی لیگی ایله ائشسیر بیر آهنگلی لیک، بدیعی اویوم (هارمونی) یاراتمیشدیر. شاعیر اثری نین بو یئرینده، سانکی بیر-بیری ایله یاریشان بیر نئچه گؤزلیک مسابقه سی یاراتمیشدیر: گؤزل طبیعت، گؤزل موسیقی، گؤزل ایفاچی باربد، گؤزل شاعیر سؤزو. البته کی، بو یاریشدا غالب نظامی نین اؤزودور. چونکی، بئله بیر گؤزلیگی، یالنیز، عبدالرحمان جامی نین کلامی ایله دنسک، «شعرین تانریسی نظامی گنجوی» یارادابیلردی.

«خسرو و شیرین» اثرینده نظامی گنجوی اوتوز لحنین ایفاده سی زامانی باربدین دورومونو بئله تصویر ائدیر:

درآمد باربد چون بلبل مست   گرفته بریطی چون آب در دست
ز صد دستان که او را بود در ساز   گزیده کرد سی لحن خوش آواز
ز بی لحنی بدان سی لحن چون نوش   گهی دل دادی و گه بستدی هوش

به بریط چون سر زخمه درآورد ز رود خشک بانگ تر درآورد (ص. ۱۹۱-۱۹۰)
(ترجمه: باربد، الینده پارلاق بریط، مست بولبول کیمی گلدی. بسته‌له‌دیگی یوز داستاندا اوتوز گوزل سسلی لحنی سئچدی. قصورسوز او خوش اوتوز لحنله گاه کؤنول وثریر، گاه دا عاغلی آلیردی. بریطه میزراق ووراندا قورو روددان ملاحظلی آهنگ یارادیردی.)

سونونجو بئیتین بئله ترجمه‌سینه ده تصادف اولونموشدور: (او، اؤز) بریطی ایله باشینی داخامدان چیخاراندا، قورو باغیرساقدان تر (تزه) سسلر چیخاریردی (ص. ۱۰۴). مؤلیف، ترجمه‌سی‌نین دوزگونلویونو تصدیقله‌مک مقصدی ایله اونون آردینجا یازیر: دخمه-توکدن توخونموش صاندیق‌دیر. گؤرونور کی، موسیقی آلتی‌نین سسی یاخشلی چیخماق اوچون چالغیچیلار بو جور صاندیق‌لارین ایچینده اوتوروب چالیرلارمیش.

اولا، ترجمه‌نین دوزگونلویونه مؤلیفین اؤزو ده شبهه ائتمیش، اونا گؤره ده «گؤرونور کی،» ایله سؤزه باشلاییر. ایکینجی، نظامی‌نین بئیتی آشاغیداکی شکیلده تحریف اولونموشدور:
به بریط چون ز دخمه سریرآورد ز رود خشک بانگ تریرآورد
باربدین مجلسیده چالدیغی لحنلرین آدلارینا و اونلارین انسانا و عالمه باغیشلادیغی احوال - روحیه‌نین تصویرینه نظر یئتیرک:

۱- گنج بادآورد - کولک گتیرمیش خزینه. خسرو پرویزین آسان الدهه ائتدیگی روم قیصری‌نین خزینه‌سی و باربدین بسته‌لریندن بیرینین آدیدیر. بونون شرفینه بسته‌لن لحن البته کی، انسانا خوش احوال-روحیه باغیشلایان نوتلاردان عبارت اولموش، مجلسیده خسرونون کدرلی احوالینا خوش اوقات باغیشلامیشیر.

چو یاد ازگنج بادآورد راندی ز هر بادی لبش گنجی فشاندی (۱۹۱،۳)

«گنج بادآورد» سسله‌ننده، دوداقلاری هر نفسده خزینه سپیردی.

بئیتده ایشله‌نن «باد» نفس معناسینادیر، یعنی موغام اوخویارکن هر نفسینده مجلس اهلینه معنالی سؤز و موسیقی بخش ائدیر، اونلاری حیات حاقیندا دوشوندورور، اونلارا خزینه باغیشلاییردی. نظامی‌نین مجازی معنادا ایشلندیگی بو سؤزده مقصد اونون عؤمرو بویو هر بیر حکمتلی سؤزو دُر (اینجی) حساب ائتمه‌سینده‌دیر. شاعیر، همیشه اونون بؤیوک صاحبی اولماسی ایله فخر ائتمیشدیر. هر دفعه اولدوغو کیمی شاعیر بورادا دا فیکرینی اوریزینال، ییغجام و اؤزونه‌خاص شکیلده وثرمیش، سؤزدن استفاده اولسوبونا صادق قالمیش، اوخوجوسونا کولک آدلاندیردیغی نفسین گتیردیگی خزینه‌نی بخش ائتمیشدیر. «بادآورد» خزینه‌سینه گلدیکده، قایناق‌لارین یازدیغینا گؤره روم قیصری قیمتلی داشلار، قیزیل و زینت اشیا‌لاریندان عبارت بؤیوک بیر خزینه‌نی گمی‌یه یوکله‌یب تهلوک‌یه داواملی آدایا گؤندرمیش، غافیلدن باشلانان گوجلو طوفان اونون استقامتینی دگیشدیره‌رک خسرو پرویزین اوردوگاهینا طرف یؤنلتمیشدیر.

خسرو خزینەنى الە گئچیرەرک اؤزللشديرسه ده آدى تاريخه «گنج بادآورد» - «کولک گتيرميش خزينه» کیمی دوشموشدور.

۲- گنج گاو - اؤکوزون خزينهسى. جمشیده مخصوص خزينه نین و یوز داستان ملودی لریندن بیرى نین آدیدیر.

چو گنج گاو را کردی نواسنج   برافشاندى زمین هم گاو و هم گنج (۱۹۱،۴)

«گنج گاو» چالیناندا؛ تورپاق اؤکوزو ده، خزينه نى ده اونودوردو.

۳- گنج سوخته - یانمیش خزينه. خسرو پرویزه مخصوص خزينه و باربدین بسته لریندن بیرى نین آدیدیر.

ز گنج سوخته چون ساختی راه   ز گرمی سوختی صد گنج را آه (۱۹۱،۵)

«گنج سوخته» یه نؤبت چاتاندا نفسین حرارتی یوز خزينه یانديریردی.

بئیتین آهنگینده گوجلۇ ایتگی و تأسف حیستی واردیر. سانکی، دگرلی جواهرات، کولچه قیزیل، پول سیککه لری، مختلف یوللارلا بیر مکاندا یئرلشدیریلیمیش بزرک اشیالاری، خارجی اؤلکه لرден گتیریلیمیش ایپک، خارا پارچالار و تصورو چتین دیگر عنتیقهلرден عبارت خزينه نین احوالاتی ائشیدنلرین قلبینی یانديریر، نفسلریندن اود پوسکوروردو. بو دا او نتیجه یه گتیریب چیخاریر کی، باربدین «یانمیش خزينه» موغامی نین لحنی کدرلی و جان یانديران اولموش، تأثیر گوجوندن مجلس اهللی سانکی او یانقینی شخصاً گؤروب، حرارتینی اؤز اوزرلرینده حیس ائتمیشلر. بو دهشتلی منظره نین سسینی مجلسه بیر ساده موسیقى آلتی واسطه سی ایله چاتديريلماسی نین اؤزو بئله تعجب دوغورور. چونکی، بئله مدهیش و دهشتلی حادثه نى موسیقى واسطه سی ایله دینلەییجیگه چاتديرماق اوچون بعضاً مختلف آلتلرден عبارت بؤیوک بیر اورکستر یئتمیر.

۴- شادروان مروارید - اینجی چادیری.

چو شادروان مروارید گفتی   لبش گفتی که مروارید سفتی (۱۹۱،۵)

«شادروان مروارید» اوخویاندا، دوداقلاری سانکی اینجی دئشیردی (سپیردی).

نظامی دېلېنده «مروارید سفتن» و یا «دُر سفتن» سؤز دئمک، دانیشماق معناسیندا ایشلنیر. ائله دانیشیب دئمک کی، هم تکرارلاماق، هم ده دانیشماق خاطیرنه دئییل، دوشونولموش و اؤزونه مخصوص اولسون. شاعیرین سؤز صنعتکارلیغی نین بو پرنسیپینه (ایلکه سینه) اساسلاراق دئمک اولار کی، مغنی خسرو پرویزه مخصوص اینجی چادیرین عظمت و گؤزلیگی نین تصویری اوچون اوخودوغو سؤزلر اینجی کیمی دگرلی و تکرارسیز، سسله ن موسیقى نین آهنگی ایسه خوش احوال-روحیه لی اولموشدور.

۵- تخت طاقدیسی - طاغ شکیلی تخت

روایتہ گۆره فریدون دان خسرو پرویزه قالمیش، فیل سومویو، ساج آغاجی، قیزیل و گوموشدن حاضیرلانمیش، اوزونلوغو ۱۷۰، ائنی ۱۳۰، اوجالیغی ۱۵ ذراع اولان چوخ مرتبه‌لی، ائشسیز گۆزلیگه و مزیتله مالیک تختین آدی و باربدین بسته‌لریندن دیر.

چو تخت طاقدیسی ساز کردی بهشت از طاقها در باز کردی (۱۹۱۶)
«تخت طاقدیسی» چالاندا جنت، طاغلاری نین قاپیسینی آچیردی.

بئیتدن معلوم اولور کی، مجلسیده خسرو پرویز «طاغلی تخت»ین اوزرینده اوتورموشموش و چالینان لحنین موسیقیسی بو تختین گۆزلیگینی وصف ائدیر، اونلاری جنتین طاغلارینا اوخشادیرمیش. بونونلا دا موسیقی نین اعجازلی نوتلاری مجلس اهلین خیاالیندا جنت طاغلاری نین قاپیلارینی آچیر، اونلاری جنتین گۆزلیگینه غرق ائدیردی.

۶- ۷- ناقوسی و اورنگی - زنگ و سارای

چو ناقوسی و اورنگی زدی ساز شدی اورنگ چون ناقوس از آواز (۱۹۱۷، ۸)
«ناقوسی و اورنگی» چالیناندا سارای ناقوس کیمی سسلنیردی.

هانسی بیر اثرده «ناقوس» سۆزو اوخویاندا و یا هر هانسی بیر صحبت ائٹاسیندا بو سۆز ایشله‌نده، ندنسه انسان داخیلاً ایستر یاخشی، ایستر پیس چاغیریش هیجانی حیس ائدیر. بو دا اوندان ایره‌لی گلیر کی، بو اشیا صیرف بو آماجلا یارادیلیمیشدیر. بو اشیا یا گۆسترلین مناسبتینی نظامی اؤزو ده بعضاً روس کیلیسه زنگلری ایله ایلگیلی دفعه‌لرله بیان ائتمیشدیر. اودور کی، باربدین چالیدیغی لحنین هیجانلی موسیقیسی نین سارای و مجلس اهلینی جوشدوردوغو، اونلارا یئنی احوال - روحیه باغیشلایدیغی معلوم اولور.

۸- حقّه کاووس - کاووسون قابی

چو قند از حقّه کاوس دادی شکر کالای او را بوس دادی (۱۹۱۹)
«کاووسون قابی» اوخوناندا شکر اونون مایه‌سینه سجده ائدیردی.

بورادا موسیقی نین آهنگی نین شیرینلیگینی وئرمک اوچون «قند» و «شکر» سۆزلی نین ایشله‌دیلمه‌سی آچار رولوندا دیر. بئله‌کی، بیرینجی سطرین معناسی «کاووسون قابی» حاقیندا «قند قدر شیرین سۆزله دئییردی» باشا دوشولورسه، ایکینجی سطرده «شکر اؤزو اینجیلرین قارشیسیندا سجده ائدیردی». بئله معلوم اولور کی، دئییلن سۆزله و موسیقی اویوملو (هماهنگ) شکیلده دینله‌یجیلرین روحونو اوخشاییر، اونلاری اؤزلی نین گۆزل و شیرین هارمونییی ایله باشقا بیر عالمه آپاریرمیشلار.

۹- ماه برکوهان - آی، داغ باشیندا

چو لحن ماه برکوهان گشادی زبانش ماه برکوهان نهادی (۱۹۲۰، ۱)

«آی، داغ باشیندا» چالیناندا (آغزیندا اوخودوغو) آهنگ آیی داغ باشینا قالدیریدی.

بئیتدن معلوم اولور کی، مجلسین اولینده ماهنیلار اوخونارکن آی هله داغ دالیندا گۆرونمز ایمیش، سونرادان هاله شکلینده داغ باشینا قالخیپ پرویزین مجلسینی اؤز ایشیغینا غرق اندیرمیش. دئمک، آیین گۆزلیگی وصف اولونان بو موسیقی نین آهنگینده کی جاذبه و تأثیر او قدر گوجلو ایمیش کی، آی اونا حصر اولونان لحنی ائشیدرکن داغ باشینا چیخیپ اونا قولاق آسماق ایستیمیشدیر. طبیعتین ان گۆزل حادثه لریندن بیرى آیین چیخماسی، یئر اوزونو اؤز ایشیغینا بوغماسی ایله اورکلر اوخشیان، اونلارا سئوینج، حیات عشقی و ثرن پروسه نین تصویرینه بسته لنمیش ملودی نین شن احوال-روحیه سی نین نچه عصرلردن سونرا بشریته بئله آیدین و دقیق چاتدیریلما اقتدارى البته کی، یالنیز نظامی گنجوی دلی نین الوان بدیعی تصویر واسطه لری و ذکاسی نین توکنمزلگی مالیک دیر.

۱۰- مشک دانه - موشک دانه سی.

چو برگفتی نوای مشک دانه ختن گشتی ز بوی مشک خانه (۱۹۲،۲)

«مشک دانه سی» ماهنیسی اوخویاندا موشگون عطریندن ائو (مجلس) ختنه چئوریلیدی.

مُشک، فارس دیللی ادبیاتدا، خصوصیه نظامی دلیلنده، اولاغان اوستو گۆزلیک سمبولونا چئوریلیمیش، ایندی ایسه افسانه شکلینده خیاللاردا یاشان بیر جئیران تورو ختنین گۆبگیندن آلینان عطیرلی ماده دیر.

البته کی، گۆزل عطیر انسانلاردا خوش احوال بخش ائدیر. مجلسده مُشکون عطرینی وصف ائدن نوتلارین آهنگی ده طبیعی کی، انسانلارین اوقاتینی دگیشدیریر، مُشکون رایحه سی اونلاری مست اندیرمیش. حالبوکي، موسیقی نین اشیانین بیولوژی خصوصیتی اولان عطری بیان ائتمه سی گۆرونوب ائشیدیلیمه میش احوالاتدیر. بئیتده ایسه، نظامی نین دلی نین بدیعی گوجو ایله بو رایحه دوپولور.

۱۱- آرایش خورشید - گونشین بزگی

چو زد ز آرایش خورشید راهی در آرایش بدی خورشید ماهی (۱۹۲،۳)

«گونشین بزگی» نی چالاندا گونش بیر آی بزکلی اولوردو.

بورادا دا طبیعت حادثه سی بدیعی سؤز و موسیقی نین دلیله اویوملو شکیلده تصویر اولونور. معلوم اولور کی، خسرو پرویزین مجلسی بیر یای آخشامیندا سحره قدر داوام ائتمیش. گونشین گۆرونمه سی نی بارید موسیقی دلی ایله ائله گۆزل ترنوم ائتمیشدیر کی، سانکی، بو گۆیلر گلینی گۆزلیگینی کناردان گۆرموش، اؤزونون بزگینی بیر آی دگیشمه میش، بولودلار اونون ایشیغینا کؤلگه سالایلمه میشدیر.

۱۲- نیمروز - گون اورتا

چو گفتی نیمروز مجلس افروز خرد بیخود بدی تا نیمه روز (۱۹۲،۴)

مجلسی ایشیقلا ندیران «تیمروز»-و اوخویاندا عقل، گون اورتایا دک اؤزونده اولموردو.

یوخاریداکی سطرلرده دئییلدیگی کیمی، گونش سحر واختی، یعنی گنجهنین قارانیلیغیندان ظهور اندرکن اعجازلی گؤزلیکله جیلوهلنیر. نظامی نین بو گؤزلیگین زیره سی گون اورتا واختینا حصر اولونموش لحنی سسلندیرمکدن مقصدی گونشین بو واخت داها ایشیقلی، داها جاذبه لی اولدوغونو اوخوجویا چاتدیرماق و بونون اوچون موسیقیدن بیر واسطه کیمی استفاده ائتمک اولموشدور. حقیقتاً، گون اورتا، گونشین تام بدرلنمه و ایشیقلی واختیدیر، سانکی، بو واخت گونش اؤز اؤز گؤزلیگینی اؤز ایشیقیندا گیزلتدیگیندن انسانلار اونون فرقینه وارمیر. گونشین بو گیزلی سحرلی لیگی نین تصویری نظامی نین درین مشاهده چیلیک مهارتی و اونو اوریژینال و اؤزونه مخصوص طرزده سؤزله تقدیم ائتمک اوسلوبونون نتیجه سی کیمی قبول اولونمالیدیر.

۱۳- سبز در سبز- یاشیللیقدا یاشیللیق

جو بانگ سبز در سبز شنیدی ز باغ زرد سبز برمدیدی (۱۹۳،۵)

یاشیللیقدا یاشیللیق آوازی ائشیدیلنده، سارالمیش (قوروموش) باغدا اوت بیتیدی.

بئیتدن آیدینلاشیر کی، «یاشیللیقدا یاشیللیق» موسیقیسی او قدر روحلاندیریجی کاراکتره مالیک ایمیش کی، اونون سسلنمه سیندن طبیعت ساری گئییمینی یاشیل گئییمی ایله دگیشدیریر، جانلانیردی. نتیجه ایسه بودور کی، آدی چکیلیمش لحن اؤزونه مخصوص شن احوال-روحیه لی، طبیعتی جانلاندران، انسانلار حیات عشقی باغیشلايان آهنگده سسلنیرمیش.

۱۴- قفل رومی- روم قیفیلی

جو قفل رومی آوردی در آهنگ گشادی قفل گنج از روم و از زنگ (۱۹۲،۶)

روم قیفیلی چالیناندا روم و زنگی خزینه سی نین قیفیلی آچیلیردی.

بو سؤز بیرلشمه سی فارس دیلی ادبیاتدا ایکی لکسیک معنادا ایشله دیلمیشدیر. هم گونشین شفق واختی، هم باربدین موسیقی بسترلریندن بیرینین آدی. یوخاریداکی بئیتده بو لکسیک واحیدین هر ایکی معناسی اؤز عکسینی تاپمیشدیر. نظامی نین بو بئیتیندن معلوم اولور کی، خسرونون مجلسینده گونشین شفق نین گؤزلیگی نین تصویرینه حصر اولونموش «روم قیفیلی» لحنی چالینمیشدیر. بو لحنین اعجازی و ایفا مهارتی نین گوجونه آلقیش اولاراق یالنیز خسرونون دئییل، هم ده روم و زنگی خزینه لری نین قیفیلی آچیلیمش، یعنی باربد بؤیوک مکافاتلارا لایق گؤرولموشدور.

۱۵- سروستان- سرو باغی

جو بر دستان سروستان گذشتی صبا سالی به سروستان نگذشتی (۱۹۲،۷)

«سرو باغی» داستانینا آیاغ آلاندا (گنچنده)، صبا سرو باغیندا بیر ایل اسمیردی.

سرو آغاجی اؤزونون خوش گؤرونوشو، قامتی نین شوخلوغو، ایلین بوتون فصیللرینده یاشیل و گؤزل بیچیمده اولماسی، آیریجا دیگر کیفیتلرینه گؤره نظامی دیلینده بیر سیرا تشبیه عنصورلری نین اوبرازی و بیر چوخ وارلیقلارین صیقلرینه چئوریلیمیشدیر. بئله بیر اورگه یاتان وارلیقلارین مسکنینی، یعنی سروین باغینی ترنوم ائدن موسیقی نین اورک آچان احوال-روحیه سی شبهه سیزدیر. بو اورک آچان موسیقی نی دویان عطیرلی صبا سرولرین احوالینی و گؤزلیلیگینی پوزماماق اوچون اسمهمیشدیر.

۱۶- سرو سهی - قامتلی سرو

وگر سرو سهی را ساز دادی   سهی سروش بخون خط باز دادی (۱۹۲۸)

«قامتلی سرو»-ی چالاندا اوجا قامتلی سرو اونا سجده ائدیردی.

بو بئیتده آدی چکیلن موسیقی نین اعجازی او قدر گوجلو و تأثیرلی اولموشدور کی، همیشه عظمتله گؤیله باش قالدیران سرو بئله اونون مقابلیتده سجده یه گلکم زوروندا اولموش، اونا تعظیم ائتمیش، نظامی نین دیلی ایله دئسک، قانینا فرمان وئرمیشدیر.

۱۷- نوشین باده - لذتلی باده

چو نوشین باده را در پرده بستی   خمار باده نوشین شکستی (۱۹۲،۹)

«لذتلی باده»-نی چالاندا اورگه یاتان باده نین خومارینی سیندیریردی.

باده نین خوماری انسانین ایچ دورومونون، دوشونن عقلی نین ائله آنلاریدیر کی، او، بو واخت کسبگینه دونیانین قایغیلاریندان آیریلاراق اؤزونون اؤزل آرزو و ایستکلری، قایغی و کدرلری ایله تک قالیر، ائله بیر خیال عالمینه دوشور کی، بورادا، سانکی، بوتون غملر یوخ اولموش، یئرینی ابدی سعاده وئرمیشدیر. البته، بو دورومدان اوزاقلاشماق آرزو اولونماز کیمی هم ده چتیندیر.

انسان خیلقتینی و اونون وضعیتدن آسیلی اولاراق نئجه حالدان حالا دوشدویونو، نادر پسیکولوق کیمی گؤزل مشاهده ائدن نظامی گنجوی خومارلیغین سینماسی نین مومکونلویونو باربدین موسیقی سی نین گوجونده گؤرموشدور. دئمک، باربدین بو لحنی انسانلاری خیال عالمیندن آیراراق اورک آچان ملودیسی ایله گرچک حیاتا قایتارماق گوجونه مالیک اولموشدور.

۱۸- رامش جان - جان شیرینلیگی

چو کردی رامش جان را روانه   ز رامش جان قدا کردی زمانه (۱۹۲،۱۰)

«جان شیرینلیگی»-نی چالاندا، زامان جان شیرینلیگینی قوریان ائدیردی.

انسانین اؤزونون جان شیرینلیگی، جان ساغلاملیغینی قدا ائتمه سی، البته کی، چوخ نادیر آنلاردا باش وئره بیلر، تا کی، بو ایشه سبب اولسون، ایستر خوش، ایستر ناخوش، فرق ائتمز. بو باخیمدان موسیقی نین

ملودیک خصوصیتینی معینلشدیرمک ایسته‌سک، اولاغ‌اواستولویو ایله برابر، اونو دینله‌مگین جان باهاسینا بئله خوش اولماسی آیدینلاشیر.

۱۹- نازِ نوروز- نوروز نغمه‌سی

چو در پرده کشیدی ناز نوروز به نوروزی نشستی دوات آنروز (۱۹۳،۱)

«نوروز نغمه‌سی» چالیناندا، او گون مرکب - قلم، بایرام اندیردی.

بئیتده‌کی «به نوروزی نشستن» فعلی‌نین معناسینا اساسلانا‌راق دئمک اولور کی، موسیقی‌نین آهنگی نوروز بایرامی‌نین احوال-روحیه‌سینی موسیقی دیلی ایله ائله ترنوم اندیرمیش کی، شاعیر و دیگر یازارلار ایشلرینی دایاندیریر، مرکب قابی هر آن باشینا دگن قلمین ضربه‌سیندن آزاد اولدوغوندان بایرام اندیر. لحنین ملودیک خصوصیتلرینه گلدیکده ایسه، طبیعی کی، طبیعتین و بونولا دا حیاتی‌نین یئنیلشمه‌سینی وصف ائدن موسیقی شن نوتلار، او یغون آکوردلارا اساسلانمیش ایمیش کی، بوتون انسانلارلا برابر ایش آلتلری بئله بایراما اوتورموشلار.

۲۰- مئشگویه - حرم‌خانا

چو بر مئشگویه کردی مئشگ مالی همه مئشگو شدی پر مئشک حالی (۱۹۳،۲)

«مئشگویه» چالیناندا، بوتون سارای مئشکله دولوردو.

شاه حرم‌خاناسی، بوتخانا و سارای معناسی ایفاده ائدن مئشگویه سؤزو هم ده باربدین خسرو پرویزین مجلسینده چالینان ۲۰-جی لحن‌دیر. آدیندان دا گؤرون‌دیو کیمی بو لحنده خسرو سارایی‌نین مئشک عطری ایله دولو حرم‌خاناسی ترنوم اولونموشدور. باربدین موسیقیسی‌نین معجزه‌سی بورادا اونونلا کاراکتریزه اولونور کی، اونون نوتلاری هاوالانارکن بوتون سارای مئشک عطری‌نه بورونموشدور.

۲۱- مهرگانی

چو نو کردی نوای مهرگانی ببردی هوش خلق از مهربانی (۱۹۳،۳)

مهرگانی ملودی‌سینی چالاندا، مهربانلیق انسانلارین عاغلی‌نی آپاریردی.

بو اسکی موسیقی‌نین یارانما تاریخی و اونون آدی‌نین اتیمولوژیسی حاقیندا اسکی و سونراکی دؤنم قایناق‌لاردا نسبتاً گئنیش بیلگی مؤجوددور. اولاً، موسیقی‌نین آدی معرب‌لشمیش سؤز بیرلشمه‌سی‌دیر و او، تاریخاً و چاغداش فارس دیلی‌نده «مهر جان» شکلینده ایشله‌نن اضافت تیپلی تعینی سؤز بیرلشمه‌سی‌دیر کی، تورکجه‌یه «جان سئوگیسی» کیمی ترجمه اولونور.

ایستراپونون قیدلری و دیگر یازارلار اساسلانا محمد معین‌ین معلوماتینا گؤره اسکی دؤرلرده، ایلین یایی‌نین باشلانغیج آیی‌نین ۱۶-سیندا گنچیریلن بو بایرام اؤزونون بؤیوک و طمطراقلی مراسیملری و عادت‌لری ایله یادلاردان سیلینمه‌میش، اونون عظمتی، شن و ریتمیک احوال روحیه‌سی‌نین ترنومونه

موسیقی بستانمیشدیر. بؤیوک نظامی نین «خسرو و شیرین» اثرینده بارید طرفیندن ایفا اولونان موسیقی، همین بایرامین آدی ایله ایلگیلی «مهرگانی» آدلاندیریلیمیش، مجلس اهلینین قلبینی شن، طنطنه‌لی و ریتمیک بایرام ترانه‌لری ایله مسرور ائتمیش، عاغلینی باشیندان آپارمیش‌دیر. بورادا ریتمیک موسیقی سؤزبیرلشمه‌سی اونا گۆره آیریجا وورغولانمیشدیر کی، روایت گۆره «مهر جان» بایرامیندا خالق ایله بیرلیکده پادشاهلارین رقص ائتمه‌سی عادت شکلی آلمیشدیر. چوخ گومان کی، باریدین موسیقیسی نین سسلری آلتیندا خسرو و بوتون مجلس اهللی رقص ائتمیشدیر.

۲۲- مروای نیک - اوغورلو فال

چو بر مروای نیک انداختی فال همه نیک آمدی مروای آن سال (۱۹۳،۴)

اوغورلو فال ایفا اولوناندا، او ایلین بوتون فاللاری یاخشی گلیردی.

بیتدن معلوم اولور کی، «مروای نیک» موسیقیسی «آغزینی خئیره آچ» خالق دئییمینه اساسلاراق بسته‌لنمیش، اونون سؤزلرینده خسرونون خوش گونلری. دؤلتین، خالقین گله‌جک اوغورلاری وعد اولونموش، ملودیسسی بو اوغورلارین طنطنه‌سینی ترنوم ائتمیشدیر.

۲۳- شیدیز - خسرونون آتی نین آدی

چو در شب بر گرفتگی راه شیدیز شدندی جمله آفاق شبخیز (۱۹۳،۵)

گنجه شیدیز ایفا اولوناندا بوتون آفاق یاتماز (زامان دایانار، گنجه اولماز) دی.

ملودی‌ده خسرویا مالیک، مینیک حیوانلارینین ان گؤزلی و اولدوز کیمی آغ خاللاری اولان گنجه رنگلی آت ترنوم اولونموشدور. بو عادت، یعنی شاه، جنگاور، خالق و حماسه قهرمانلارینا مخصوص آتلارین موسیقی دیلی ایله تعریفی تاریخاً اوزون مدت داوام ائتمیش، بورادا اونلار وفالی دوست و قورتاریجی کیمی تقدیم اولونموش، قاجیش ایتیلیگی، دؤیوش مهارت‌لری و خارجی گؤزلیکلری بؤیوک سئوگی و صمیمیتله وصف اندیلیمیشدیر.

۲۴- شب فرخ - گؤزل گنجه

چو بر داستان شب فرخ کشیدی از آن فرخنده تر شب کس ندیدی (۱۹۳۶)

«گؤزل گنجه» داستانینا گنچنده، هنج کس اوندان گؤزلینی خاطرلایمیردی.

طبیعی کی، «گؤزل گنجه» موسیقیسی عالمه قارانیلقدا ایشیق ساچان بدیرلنمیش آیین و گؤیده سایریشان اولدوزلارین گؤزلیگینی ترنوم ائتمیش، خسرونون مجلسینده کیلر بو گنجه‌نین گؤزلیگیندن باشقا اورادا چالینان موسیقی نین سحرینه دوشموش ایمیشلر. البته کی، بئله بیر گؤزل گنجه‌نین بنزری امکانشیزدیر.

۲۵- فرخ روز- گۆزل گون

چو یارش رای فرخ روز گشتی زمانه فرخ و فیروز گشتی (۱۹۳،۷)
«گۆزل گون» ایفا اولوناندا زامان خوش و مظفر اولوردو.

بیتین مضمونوندا آیدینلاشیر کی، «گۆزل گون» موغامی ائله احوال روحیه‌لی، ائله ایله‌املاندیریجی بیر موسیقی ایمیش کی، اونون تأثیریندن اورکلری حیات عشقی ایله دولמוש انسانلار، حیاتین خوشلوغونو گؤروب، هر جور چتینلیگه اوستون گلیمیشلر.

۲۶- غنجه کبک دری- داغ ککلیگی نین نازی

چو کردی غنجه کبک دری تیز بیردی غنجه کبک دلاویز (۱۹۳،۸)
«داغ ککلیگی نین نازی» اوخوناندا دلیبر اداسیندان ال چکیردی.

بیته وحید دستگردی بئله بیر آچیقلاما وئرمیشدیر: غنجه درمصرع دوم بضم غین و جیم عربی به معنی ناز و کرشمه است یعنی چون لحن (غنجه کبک دری) را آغاز کردی ناز و کرشمه دلبر کبک رفتار دلاویز را از بین بردی و او را از در نیاز بسوی آن آواز باز آوردی... (ص: ۱۹۳)

بویوک نظامی‌شناس عالیمین آچیقلاماسی ایله راضیلاشماق اولار، اما بیته ایشله‌دیلن «غنجه» سؤزو هر ایکی میصراعدا «غنجه» دئیل «غنجه» کیمی اوخونمالی دیر. موسیقی‌نین آهنگینه، ملودیسینین کاراکترینه گلدیکده ایسه، اؤز-اؤزونه آیدیندیر کی، بورادا طبیعتین گۆزلیگینی آرتیران، مختلف چکیچی خارجی گۆزلیکلری، اینجه رفتاری، مناسب داورانیشلاری ایله نظامی دیلینده رنگارنگ تشبیه عنصرلری بدیعی اوبرازینا چئوریلن داغ ککلیگی نین ترنومو ده شن نوتلارلا سسلنمیشدیر.

۲۷- نخجیرگان- اووچولار

چو بر نخجیرگان تدبیر کردی بسی چون زهره را نخجیر کردی (۱۹۳،۹)
«اووچولار»ی چالاندا زهره کیمی چوخلارینی اوولایردی.

بیته «اووچولار» لحنی‌نین کاراکترینی آچماق، اونو معینلشدیرمک اوچون «زهره» آدی‌نین بورایا هانسی مناسب‌تله سالیندیغینا دقت یتیرمک لازیمدیر. بئله کی، بو آد سیاره کیمی اؤلچوسونه و یئرلشدیگی مسافه‌یه گؤره یثره یاخین اولماسی، ایلین معین واختلاریندا گۆزدن ایتمه‌سی، بعضاً بدرلنمه‌سی، بعضاً هاله شکلینده گؤرونمه‌سی ایله یاناشی، دوغو، او جمله‌دن آذربایجان میفولوزیسی، فولکلور و کلاسیک ادبیاتیندا بیر سیرا کاراکتریک خصوصیتلری و چکیچی مزیتلری ایله یاددا قالان اوبرازلار سلسله‌سینه داخیل اولموشدور. او، دوغودا گۆزلیک، سوگی، افسونلوق، سحرپازلیقدان باشقا، هم ده موسیقی دویومونون زنگینلیگی ایله باغلی بیر سیرا تشبیه عنصرلرینه بدیعی اوبراز سچیلیمیش، اونلارین اساسیندا ائششیز رمزله چئوریلیمیشدیر. یوخاریداکی بیته نظامی، زهره اولدوزونو بو جهتدن

کاراکتریزه ائتمیش، اونی موسیقی نین افسونونا دوشن «چوخلارا» تشبیه اوبرازی سئچمیشدیر. باشقا سؤزله، فیکرین چوخ لوکانیک و آز سؤزله عکس اولوندوغو بو بیتده باربدین موسیقیسی نین، یعنی انسانلارین روحونو، عقلینی، بیر سؤزله داخیلی دونیاسینی اوولایان موسیقی نین تأثیر قوه سی نین زیروه سی زؤهره نین اوولانماسی دیر. بو ایسه او زامان مومکوندور کی، موسیقی اورگه یاتان ملودی، هارمونی، مقام دگیشمه لر. پرده دوزگونلوغو، وزنلی سؤز سئچیمینی اؤزونده احتیوا ائتمیش اولسون.

۲۸- کین سیاوش - سیاوشون کینی

چو زخمه راندی از کین سیاوش   پیراز خون سیاوش شدی گوش (۱۹۴،۱)

«سیاوشون کینی» ایفا اولوناندا قولاق سیاوشون قانی ایله دولوردو.

معلوم اولور کی، فردوسی نین تاریخی قهرمانی سیاوشون حیات فاجعه سی اوزون ایللر فارس لارین او جمله دن شاهنامه اوخویانلارین خاطیره سینده حک اولونموش کدری آزالمایان، اورکلری یاندران حادثه دیر و اونون تصویری مختلف شکیلده سونراکی نسیللره چاتدیریلماقدا داوام ائدیر. البته، بو فاجعه نین نتیجه سینده باش وئرن مصیبتلی دؤیوشلر، دهشتلی کینلر، توکاورپردیچی قارشى دورمالار حاقیندا یازیلان سؤزلر و آهنگلرین مقاملاری انسانی کدرین، غمین چتین آنلارینی گوجلندیریب باشقا سمت- کینه یؤنلدر. خسرونون مجلسینده نظامی بنله بیر دگیشمه نی تصویر ائتمک اوچون سؤز و موسیقی نین تأثیریندن استفاده ائده رک مجلسین احوال-روحیه سینی باربدین واسطه سیله دگیشدیریر، اورکلرینده سیاوشون حزین محبتی اولان مجلس اهللی جوشاراق اونون ناکام حیاتی اوغروندا قصاصا حاضر اولدوقلارینی بیرلیکده سسلندیریرلر. بیته اوخیارکن اوراداکى حزین سئوگی، گوناھسیز گنجین ناکام حیاتی اوغروندا سسلنن قصاص نوتلاری هله ده قولاقلاری دولدورور.

۲۹- کین ایرج - ایرجین کینی

چو کردی کین ایرج را سرآغاز   جهان را کین ایرج نو شدی باز (۱۹۴،۲)

«ایرجین کینی» نی باشلایاندا دونیادا «ایرجین کینی» یئنیلشیردی.

روایتیه گؤره قدیم حؤکمدارلاردان فریدون و اونو اوغلو ایرج آناسی نین ایستکلی اوغلو اولموش، بونا حسد آپاران قارداشلاری اونو قتله یتیرمیشلر. تاریخین بو کدرلی احوالاتی اوزون ایللر خاطیرلانمیش، معین مراسیملرده آنیلمیشدیر. خالق روایتلری، تاریخی اولایلار یابانچی اولمایان نظامی نین یوخاریداکی بیتینده بونا اشاره اولاراق خسرونون مجلسی نمونه کیمی گؤستریلیر. مجلسده ایرجین ناکام گنجلیگی و عدالتسیز اولومونو ترئوم ائدن موسیقی نین کدرلی لادلارا و مقاملار اساسلاندیغی آیدیندیر.

۳۰- باغ شیرین - شیرین باغی

چو کردی باغ شیرین را شکر بار   درخت تلخ را شیرین شدی بار (۱۹۴،۳)

«شیرین باغی» نی ایفا ائندده آجی آغاجین میوهسی شیرین اولوردو.

«باغ شیرین» خسرو طرفیندن شیرینین آدینا سالینمیش گؤزل سارایلی باغین آدیدر، خسرونون مجلسینده چالینان خوش و شیرین آهنگلی موسیقی ایله مجلسین کدرلی احوال روحیهسی دگیشلمیش، آغاجین آجی میوهسی شیرینلشمیشدیر. باشقا سؤزله دئسک، ایرجین فاجعه‌لی طالعی‌نین موسیقی دیلی ایله سسلنمه‌سی نتیجه‌سینده بؤیوک و عظمتلی مجلسین جان‌سیخیجی احوال-روحیهسی «شیرین باغی» لحنی‌نین چالینماسیندان سونرا دگیشلمیش- آجی آغاجین میوهسی شیرین اولموشدور.

نظامی‌نین «خسرو و شیرین» اثرینده چاغداش دینله‌یجیلره معلوم اولمایان یوخاریداکی موغام نؤعلری‌نین آدلاریندان باشقا، ائله موسیقی تئرمینلرینه ده تصادف اولونور کی، اونلار یاشادیغیمیز دۆرده اوخوجولارا کیفیت قدر معلوم‌دور. بونلارا مثال اولاراق، دوغو، او جمله‌دن آذربایجان موغاملاری‌نین اسکی کؤکلریندن اولان «راست» دیر. بو موغام پرده‌سی‌نین اسکیلیگینی تصدیقه‌لمک اوچون ایسه نظامی‌نین آشاغیداکی بیت‌ی کیفیت‌دیر:

نکیسا بر طریقی کان صنم خواست   فرو گفت این غزل در پرده راست (ص. ۳۵۹)

نکیسا صنمه (شیرین‌ین) آرزوسونا او یغون بو غزلی راست پرده‌سینده اوخودو.

بیتدن چیغیش ائده‌رک «راست» موغام پرده‌سی‌نین متخصصلرین دئدیگی کیمی اورتا عصرلردن دئییل، خسرو پرویز کیمی داها قدیم دؤر شاهلاری‌نین موسیقی مجلسلرینده، لاپ چاغداش آذربایجان کونسرتلرینده اولدوغو کیمی، غزل‌له ایفا اولونموشدور. نظامی گنجوی‌نین دیلینده ۱۲ مقام سیستمی‌نین ۴-جو مقامی اولان «راست» موسیقی تئرمینی کیمی ایشلنمیشدیر.

نظامی دیلینده ایشلنن دیگر ماراقلی مقام تئرمینلری سیراسیندا راست دستگاهی‌نین ترکیب حصه‌لریندن اولان عراقی، عشاق و چهارگاهین بیر حصه‌سی حصاری‌ده ایشلنمیشدیر.

عراقی وار بانگ از چرخ بگذاشت   آهنگ عراق این بانگ برداشت (ص. ۳۶۱)

عراقی آوازی عراقی‌لرین گؤیلری گنچمیش آوازی‌نی سوسدوردو. یعنی، عراق‌ین بؤیوک شخصیتلری‌نین و دیگر مزیتلری‌نین گؤیلره قالخمیش شۆهرتی‌نین سسی عراقی مقامی‌نین گؤزل سسی ایله سوسدو.

نوا را پرده عشاق آراست   در افکند این غزل را در ره راست (ص. ۳۷۲)

غزلی دوز یولا (راستا) یؤنلده‌رک موسیقینی «عشاق» لا بزه‌دی.

در آن پرده که خواندش حصاری   چنین بکری برآورد از عماری (ص. ۳۶۹)

حصاری آدلانان پرده‌ده کجاوه‌دن بئله بیر باکی‌ره (ائشیدیلمه‌میش موسیقی) سسلندیردی.

اسکی دوغودا، او جمله دن آذربایجان دا مشهور اولموش دیگر مقام تثریملرینه ده نظامی گنجوی دلینده تصادف اولونموشدور. بیر قدر اونودولموش بو مقاملار حاقیندا یننه ده شاعیرین بیتلریندن معلومات آلماق اولور کی اونلارا آشاغیداکیلار مثال دیر:

نوروزی - دوغودا مشهور ۲۴ مقامدان بیرینین آدی دیر:

شکفته چون گل نوروز و نو رنگ به نوروز این غزل در ساخت با چنگ (ص. ۳۶۴)

نوروز گولو آچیلیب (دونیا) یننی رنگ آلمیشدیر، بو غزلی چنگده نوروز (آهنگینده) چالدی.

سپاهان - اصفهان، دوغودا مشهور ۱۲ مقامدان بیرینین آدی دیر:

آواز حزین چون عذرخواهان روان کرد این غزل را در سپاهان (۳۶۶)

عذر ایسته مه آهنگلی بو غزلی اصفهان اساسیندا چالدی.

راهوی - اسکی مقاملاردان بیرینین آدی دیر:

نکیسا در ترنم جادوی ساخت پس آنگه این غزل در راهوی ساخت (ص. ۳۷۴)

نکیسا «جادوی» و ترنوم ائتدی، سونرا غزلی «راهوی» (آهنگین) ده اوخودو.

زیرا فکن - دوغودا مشهور ۱۲ مقامدان بیرینین آدی اولوب. چاغداش آذربایجان دا «ماهور» دستگاهینین بیر شعبه سی کیمی اوخونور.

نظامی گنجوی نین اثرلرینده ایشلنن چالغی آلتلرینین آدلاری دا دوغو و آذربایجان موسیقیسی نین آراشدیریلماسی باخیمیندان چوخ ماراقلی دیر. بو آلتلرین اکثریتی اؤز ایفا امکانشلارینی دگیشیب تکمیللشسه لر ده هله ده چاغداش دوغو اؤلکه لری، او جمله دن آذربایجان دا ایشله دیلیرلر. بونلارین سیراسیندا بربط، اود، رود، چنه، سئنا، ارغنون، کمانچه، تنبور، نی، شیپور، دوهول و س. گوستریمک اولار.

قید ائتمک لازیم دیر کی، نظامی نین دیگر اثرلرینده ده موسیقیلی مجلسلره تصادف اولونور. مختلف اؤلکه لرده فرقلی مقصد و مناسیبتلرله دؤلت باشچیلاری و آیری-آیری شخصلر طرفیندن تشکیل اولونموش بئله مجلسلرده شاعیر مغنی لرین ماهنیلاری ایله یاناشی، اونلارین هانسی چالغی آلتینده سسلنمه سی حاقیندا دا معلومات وئریر. بو باخیمدان «شرفنامه» ده کی آشاغیداکی بیتلر ماراقلی دیر:

نواساز خنیاگران شگرف به قانون اوزان برآورده حرف

بریشم نوازان سغدی سرود بگردون برآورده آواز رود

سرایندگان ره پهلوی ز بس نغمه داده نوا را نوی

همان پایکویان کشمیرزاد معلق زن از رقص چون دیوباد

ز یونانیان ارغنون زن بسی که بردند هوش از دل هرکسی (ص. ۳۸۵-۳۸۴)

ترجم: حئیران اندیجی نغمه کار مغنی لر، وزنلر قانونونا اویغون سؤز دئییر. سغدی ملودیسى چالانلار رودون ایپک سیملىرىنین سسینی فلگه یوکسلدیر. پهلوی اوسلوبلو بسته جیلر ساییز نغمه لری ایله موسیقییه تزه لیک گتیریر. کشمیرلی رقاصلار فیزلاناراق جلد رقص اندیر. حدسیز یونان ارغنون چالانلاری هر کسین عاغلینی باشیندان آپاریردی.

یوخاریداکی بیتلرده چین خاقانینین اسکندریین شأنییه تشکیل ائتدیگی ضیافتین موسیقیلی دورومو تصویر اولونور و مجلسیده اشتراک ائدن مهارتلی مغنی لرین موسیقینین آهنگینه اویغون وزنلی شعر (غزل) اوخودوقلاری، ماوراءالنهر (سغدی) و پهلوی چالغیچیلارینین روددا چالیدقلاری، جلد کشمیرلی رقاصلارین چئویک اویونلاری، یونان ارغنون چالانلارینین مجلس اهلینین عاغلینی باشلاریندان آلماسی چوخ آیدین، دقیق و لوکونیک شکیلده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. سانکی، شاعیر اؤزوندن چوخ اوزاق عصرلرده تشکیل اولونموش بو مجلسین اشتراکچیسى کیمی، اورادا سسلنن موسیقیلری ائشیتیمیش، ایفا اولونموش ریتمیک رقصلری اؤز گؤزلری ایله گؤرموشدور.

قایناقلار:

۱. احمدوف ا (۱۹۹۲). نظامی، علم شناس، باکی.
۲. باغیرووا س. (۱۹۸۹). موعام و پوتریا، باکی.
۳. (۱۹۶۹). فرهنگ زبان تاجیکی، مسکو.
۴. معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی، آلتی جیلد، تهران.
۵. گنجوی، نظامی (۱۳۱۳) خسرو و شیرین، یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران.
۶. گنجوی، نظامی (۱۹۴۷). شرفنامه، ترتیب باکی.
۷. گنجوی، نظامی (۱۹۴۷). اقبالنامه، باکی.

سوچو سؤيلم^۱

• تنون آ. وان دايك^۲

•• چئویرن: ناصر خاضع شاهگلی^۳

ÖZET: Teun A. Van DIJK, Çev: Nasser Khaze Shahgoli (Nasir Şahgölü), “Soyçu Söylem”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 57-67

Van Dijk’a göre, toplumsal bir edim olan soyçu söylem, basqın etnik qrupun soyçu görüŧ, tutum ve ideolojilerini anlatmaq, onaylamaq ya da meşrulaşdırmaqla soyçuluğun bir basqı biçimi olaraq yeniden üretilmesine qatqıda bulunar. Van Dijk bu yazısında Avrupa örmeyinden hareketle, soyçu söylemin biçim, qonu, yapı ve işlevlerini sunum stratejilerine dayanaraq özet bir biçimde vermişdir.

Açar Sözlər: Soyçuluq, Basqı, Etnisite, Ayrımcılıq, Avrupa.

چکیده: تنون آ. وان دايك، مترجم: ناصر خاضع شاهگلی، “گفتمان نژادپرستانه”، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۶۷-۵۷

به عقیده وان دايك، گفتمان نژادپرستانه به عنوان یک عمل اجتماعی، به وسیله بیان، تأیید و یا مشروع سازی دیدگاه، رویکرد و ایدئولوژی های گروه قومی فرادست به بازتولید نژادپرستی به مثابه شکلی از چهره گی کمک می کند. وان دايك در این نوشتار با تمرکز بر گفتمان نژادپرست اروپایی و بر اساس استراتژی های ارائه، به طور خلاصه به بررسی شکل، موضوع، ساختار و کارکردهای گفتمان نژادپرستانه می پردازد

کلیدواژه ها: نژادپرستی، چهره گی، قومیت، تبعیض، اروپا.

ABSTRACT: Teun A. Van DIJK, Translator: Nasser Khaze Shahgoli (Nasir Şahgölü), “Racist Discourse”. *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.57-67

^۱ بو مقاله داها اؤنجه سورغولاما زامانی سایتیندا یایینلامیشدیر. درگیمیزده کی واریانتیندا بعضی آچیقلامالار اکلنمیشدیر. باخ:

"http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/toplum-ve-kultur/300/soyçu-soylem/#.V18Tc16BivE"

^۲ vandijk@discourses.org

^۳ آنکارا بیلیم یوردو چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بۆلومو، دوکتورانت (bulud_orman@hotmail.com).

For van Dijk, racist discourse is a form of social practice and contributes to the reproduction of racism as a form of domination by expressing, confirming or legitimating racist opinions, attitudes and ideologies of the dominant ethnic group. In this article van Dijk, concentrating on European example, explores the forms, topics, structure and functions of racist discourse by investigating the strategies of presentation.

Keywords: Racism, Domination, Ethnicity, Discrimination, Europe

سوچو سۆیلم [گفتمان نژادپرستی] یازی، قونوشما و ایله تیشیمده [ارتباط، هم‌رسانش] اوزه چیخان آیریمچی [تبعیض‌آمیز] بیر توپلومسال اندیم [عمل اجتماعی، پراتیک] بیچیمی دیر. سوچو سۆیلم باشقا (سۆزسوز [غیر کلامی]) اندیملرله بیرلیکده، سوچولوغون اتنیک یا دا "سویسال" [نژادی] بیر باسقی [تحکم، فرادستی] اولاراق یئنیند اوره تیلمه‌سینه [باز تولید] قاتقیدا بولونار. سوچو سۆیلم بونو گنلده باسقىن [فرادست] اتنیک قروپون سوچو گۆروش [نظر]، توتوم [نگرش] و ایدئولوژیلرینی آنلاتماق، اونایلاماق یا دا مشروعلاشدیرماقلا یاپار. باشقا یئرلرده ده سوچولوقلار وارسا دا، تاریخسل اولاراق ان یایقین و ان ییخجی اولانی، بو یازیدا اوداق آلینان [مرکزہ آلینان]، آوروپالی اولمایانلارا قارشى آوروپا سوچولوغودور.

سوچو سۆیلمین ایکی بیچیمی

باشلیجا ایکی سوچو سۆیلم بیچیمی واردیر:

- ۱) اتنیک اولاراق فرقلی اولان اؤته کیلره یؤنلیدین [معطوف به دیگران] سوچو سۆیلم؛
- ۲) اتنیک اولاراق فرقلی اولان اؤته کیلرله / یلگیلی [درباره‌ی دیگران] سوچو سۆیلم.

سوچو سۆیلمین بیرینجی بیچیمی، باسقىن قروپ اویه‌لری‌نین [عضو] باسیلان [افرو دست] قروپ (اتنیک آزینلیقلار، کؤچمنلر، سیغینماچیلار و ب.) اویه‌لری ایله سۆزلو ائتکیلشیمه [تعامل] گنجدیکلری بیرچوخ آیریمچی یولدان بیریدیر. اونلار بونو، آشاغیلا ییجی حقارت سۆزلری، خور گۆرمه، نزاکتسیز خطاب ائتمه بیچیملری و اوستونلوگو و سایقسیزلیغی آچیقجا سرگیله‌ین باشقا سۆیلم بیچیملرینی گوبودجا قوللانماقلا یاپاییلرلر.

گونوموزده بئلنچی گوبود [قابا]، سۆزلو آیریمچیلیق بیچیملری‌نین گنللیکله "پولیتیک اولاراق یانلیش" بولونولدوغو اوچون، باسیلان اتنیک قروپ اویه‌لرینه یؤنلیدین سوچو سۆیلمین چوخو داها اینجه و داها دولایی اولماق اگیلمینده‌دیر [تمایل]. بئله‌جه، آغ [سفید پوست] قونوشارلار [گوشور] آزینلیق قونوشارلارا قونوشما سیراسینی وئرمه‌یه‌بیلر، اویقونسوزجا بۆله‌بیلر، مخاطبلری‌نین اورتایا آتدینی قونولاری یوخ سایاییلر، آلیجی‌نین [گیرنده] اتنیک آزینلیق قروپونون اولومسوز اؤزلیک‌لرینی سؤزدیرن قونولار اوزرینه اوداقلاناییلر، سسینی چوخ یوکسلده‌بیلر، داریخمیش اوز ایفاده‌سی توتاییلر، گۆز تماسیندان قاچیناییلر، دیکباش سس تونو و سایقسیزلیغین بیرچوخ باشقا گۆرونومونو قوللاناییلرلر. بو سۆزلو حقاسیزلیقلارین بعضیلری ده گنل اولاراق چوخ کولتورلو ایلتیشیم سورونودور؛ باشقالاری ایسه آغ قونوشارلارین سویسال یا دا اتنیک باسقىنلیغی‌نین گرچک آنلاتیم‌لاری دیر [بیان].

قونولار

بىللە جە، آزينلىقلار يا دا كۆچمىنلەر ايلگىلى سۇيلىشى قونولارى، خبر رپورتاژلارى، سىياسى دارتشمىلار و بىلىمسىل مقالهلر اولومسوز باسماقالييلار [كلىشه] اوداقلانماق يا دا اونلار اىچىرمك آنلامىندا يانلى [جهتدار] اولابىلر. بىللە جە، كۆچ، اۆلكەنىن اكونومى، دموقرافى يا دا چىشىدىلىگىگىنە اؤنملى و گركلى بىر قاتقى كىمى دئىيل، آخين، سئل، تهديد يا دا ان آزيندان بۇيوك بىر سورون اولاراق اله آلىنابىلر.

سۇيلىشى، مئدىا، درس كىتابلارى و باشقا سۇيلىم ژانرلارنىن آراشدىرىلماسى، آزينلىقلار يا دا كۆچمىنلەر ايلگىلى قونوشمالارنى، پوتانسىل اولاراق سونسوز سايدا بولونان قونودان گىللىكلە اوچ تمل قونو سىنىفىندا كومهلهشدىگىنى [جمع شدن] گۇستريپدير.

بىرىنجى صىنىف، اۆتەكىلرلىن فرقلىلىگىنى و بونا گۇرە دە بىزلە اولان آرالىغىنى [فاصله] وورغولايان سۇيلىم قونولارنى اۆنە چىخاردار. اۆتەكىلر اگزوتىك تئرىملرلە بىتمىلىسەلر، بو وورغونون ظاهىردە اولوملو اگىلىمى اولابىلر. آنجاق، فرقلىلىگ سىخلىقلا اولومسوز دگرلندىرىلر: اۆتەكىلر بىزدن داها آز ذكى، گۇزل، چئويك، چالىشقان، دموكراتىك، مودرن وب. كىمى جىزىملانار. بو قونولار، گونلوك سۇيلىشلىر، درس كىتابلارى و اۆزلىكلە كوتلە ايلتىشم [اراجلارنىڭ] اوسايل ارتباط جمعى [تېپىك دىر. سۇيلىمەكى اىچق قروپ - دىش قروپ] [درون گروھ - برون گروھ] قوطوبلاشماسىنىن بو بىرىنجى آددىمى - بو، سۇيلىملردە آنلاتىلان آلتدا ياتان توتوم و ايدئولوژىلرى دە كاراكتىرە اندر - چوخولوقلا اونلارنى هامىسىنىن بنزر (و بىزىم دە هامىمىزىن فرقلى) اولدوغونو سئزدىر.

قونولارنى ايكىنجى قروبو، بىز و اونلار آراسىنداكى قوطوبلاشمانى بىر آددىم داها ايلرى گۇتوروب، اۆتەكىنىن داوانىشىنىن [رفتار] ساپقىن اولدوغونو و بونا گۇرە دە بىزىم نورم و قوراللاريمىزى [قانون] سىندىردىغىنى وورغولايار: اونلار بىزىم دىلىمىزى دانىشمازلار (دانىشماق اىستەمزلر)، گولونچ گىنىملردە اورتالىقدا گزىلر، غرىبە آلىشقانلىقلارى [عادت] وار، قادىنلارنىا پىس داوارانلار و بنزرى. بىللە قونولارنى اؤن سايىتى [بىش انگارى] يا دا سونوجو گىل اولاراق، اونلارنى بىزە اوبارلانمايدىقلارى [آداپتاسيون، انطباق، سازش]، آنجاق اوبارلانمالارى گركدىگى دىر. او بىرى ياندان، اۆتەكىلر بوتونويلە اوبارلانسالار دا، يىننە دە فرقلى اولاراق گۇرولەجكلر.

اوچونجو اولاراق، اۆتەكى بىزە بىر تهديد اولاراق جىزىملانابىلر. بو اونلارنى، اؤرنىگىن كۆچ بىر آخين كىمى گۇستريلىندە، گلىدىكلرى آندان، يىنى وطنداشلار اولاراق اۆلكە "مىز" يىرلىشمەلرىنە دك گرچكلش. بو دورومدا، اونلار بىزىم آلتىمىزى اشغال ائدنلر، محلهمىزى پوزانلار، ايشلىرىمىزى يا دا ائولرىمىزى اله گئچىرنلر، قادىنلار "مىز"ى اوساندىرانلار و بنزىلرى كىمى گۇرولەبىلرلر.

ان بلىرگىن [گۇزە چاربان] تهديد تىماسى ايسە سوچدور. كۆچمىنلرلە - يا دا قىراقچىل [مارژىنال] و يا قىراقچىللاشدىرىلمىش انسانلارلا - ايلگىلى يايىنلار اوزرىندەكى بوتون استاتىستىكلر (آمار)، گونلوك سۇيلىشلردە، مئدىا و سىياسى سۇيلىمە، سوچون دگىشك تولىرىنىن، هر زامان آزينلىقلار و كۆچمىنلرلە بلىرگىن بىر ايلىشكىلىندىرمەدە اوراتايا چىخىدىغىنى گۇستريپدير: پاسپورت فىرىلداقچىلىغى، سالدىرى،

اوغرولوق و اۆزلىككە اويوشدوروجولار. دوغروسو، لاپ دا ياقين اولان "اتنيك سوچ" آنلاتىمى، بىلەنچى سوچون اۆزل و فرقى بىر كاتتقورى اولاراق گۇرولدوگونو آنىمسادار: سوچ بىلەنچە سويساللاشار. اويوشدوروجو قوللانيمى آمريكا و باشقا اۆلكەلەردە تىپىك "قارا" سوچو اولاراق گۇرولر. او بىرى ياندان، سياست، اكونومى، ايش يا دا ("يوكسك") كولتور كىمى "نورمال" قونولار آزاراق آزينلىقلارلا ايلشكىلىندىرلر. قارالار خبرلەردە اولوملو يانسيدىلسالار، چوخلوقلا اسپور قهرمانلارى يا دا موزيسين دىرلر.

اولوملو اۆز سونومو [ارائە] و اولومسوز اۆتەكى سونومو استراتژىسىن بونولونگونە گۇرە، بىزلە ايلگىلى اولوملو يا دا نۆتر [خىتى] قونولار ترجيح اندىلركن، اولومسوز اولانلار دانىلار يا دا اۆرتباس اندىلر. بىلەنچە، آزينلىقلار قارشى آيىرىمچىلىقلا ايلگىلى بىر اولاي [اتفاق] اولابىلر، آنجاق بو اولاي اولوملو اۆز سونومونا آيىقىرى [ضد] اولدوغوندىن، گىللىكە، صحىفەنن يا دا قىزىتەنن داھا آز اۆنە چىخان بىر بۆلومونە گۇندىرلەبىلر.

سوچو اولوملو اۆز سونومو و اولومسوز اۆتەكى سونومون سۆيلىمىل منطقى، تىكجە قلوبال اىچرىك يا دا قونولارن كۆك دوزلىمىنى دىنلەمكە (كونترول ائتمك) قالمايىپ، سۆيلىمىن بواون باشقا دوزلىم و بويوتلارنا [ابعاد] دا اوزانار. بىلەنچە، سۆزجوكلشمە [لكسىكاليزاسيون]، يا دا سۆزجوكلرىن سىچىمى، تىكجە آچىق سويسال يا دا اتنيك حقارت سۆزلىرى ايله دىيىل، اۆتەكىلرىن آدلاندىرما سورونونون اۆزوندن باشلاياچاق اولان، سۆيلىمىن داھا اينچە بىچىملىرىندە دە، بىرچوخ يولدىن

يانلى اولماق اگىلىمىندەدىر. آدلاندىرما اندىملىرىندەكى دگىشمەلەر، قارشى دورمالار اولموشدور: اۆزنگىن، (باشقا تىرىملەرلە بىرلىكدە) "زنگلى"، "نقرو"، "آفرو آمريكالى"، "آفريقالى آمريكالى" آنلاتىملارنىدان "رنگ انسانلارى" آنلاتىمىنا دگىشمەيە، تارىخين چىشىدىلى آشامالارىندا، بعضى آفريقالى آمريكالىلار دا داخىل، چىشىدىلى قروپلار جا قارشى چىخىلمىشىدىر.

اونلارن [اۆتەكىلرىن] پىس شىلرىنى وورغولامىغىن باشقا بىر تانىنىمىش يولو دا پىس قىلىجىلىغى [عامليت] قابارىقلاشدىران، ائتكىن تومجەلر كىمى، تومجە بىچىملىرىنى ايشلىتمىكدىر. او بىرى ياندان، بىزىم سوچولوغوموزدان يا دا پولىس اوساندىرماسىندان دانىشىلماسى يا دا يازىلماسى گرەكىرسە، قرامر بىزە اولوملو منلىك اىمگەسى [اىماز] ايله آيىقىرى بىلە ائىلملرى يونگوللىشىدىرمە اولاناغىنى، اۆزنگىن اندىلگىن

اۆيكلرى [ايغاده] ("اونلار پوليس طرفيندن اوسانديريلدىلار،" يا دا "اونلار اوسانديريلدىلار") يا دا بيرباشا انتكن اۆبك ("پوليس قارا گنجلىرى اوسانديردى") يثرينه آدلانديرمالارى ("اوسانديرما") ايشلتمكله وئرى. وورغونون و يونگوللشديرمەنين اوخشار [بنزرا] بيچيملىرىنى گنللىكله، آبارتما [اغراق] و اؤرتمەجە [حسن تعبیر] كيمى سۆزبيليم صنعتلىرى يۇنلنديرر. بئلهجە، چوخ آز سايدا باتى اۆلكەسى يا دا قورومو آچيقجا (اؤزا) سويچولوقلا اوغراشار و ايندىلردە سياسى سۆيلمەدە اولدوغو كيمى مندىدا دا، "اييريمچىلىق،" "يانلىلىق"، يا دا حتا "خلق ممنونيتسىزلىگى" كيمى، يونگوللشديرمەنين بير چوخ بيچىمى ايشلەدىلمەكدەدیر. او بيرى ياندان، اۆتەكىلر بگنمەدیگىمىز بير ايش گۆزندە ايسە بونون ترسى باش وئرى. بئلهجە، اؤرنكىن، گۆردوگوموز كيمى، كۆچ چوخلوقلا اوردوسال [عسكىرى] بير اكرتيلەمە [مفتاور، مجاز] اولان آخينلا بتميلەنر [تصوير ائدىلر]. اوخشار بيچىمدە، كۆچمنلر يا دا سيغىنماچىلارین بۆيوك قروپلارى تكجە چوخ سايلارلا دئيل، گنللىكله ايچيندە بوغولايىلەجگىمىز قورخودوجو مقداردا سو يا دا قار تعبیرى ايلە دە بتميلەنرلر: دالغالار، سنلر، چىغلار وب. عينيسى سياست و مندىدا گننىشجە ايشلەدىلن "ساى اويونو" دئييلن استراتژى اوچون دە گنچرلىدير؛ بو استراتژى كۆچمنلرین تويولومداكى سايبىسىنى وورغولاماغى، نە قدر يثنى كۆچمنين گلدىگىنى سوركلى وورغولاماقلا گرچكلشديرر.

سونمون استراتژىلىرى

سۆيلم تكجە سۆزجوكلر و تومجەلردن [جوملە] آرتىقدیر. سۆيلم، قونولارى اينجەلركن گۆرموش اولدوغوموز كيمى، گنللىكلە چۆزوملەمەنين [آنالیز] داها قلوبال دوزلملريندە دە كاراكتريزه ائدىلر. عىنى بيچىمدە، سۆيلمين بير حكاية، باسينداكى بير خبر رپورتاژى، بير بىلىمسال مقاله يا دا سىرادان گونلوك بير سۆيلىشىنين تيپىك قالىپلارى كيمى اوزلاشيساللاشابىلەجك [قراردادى] داها قلوبال بيچىم، قالىپ و شىماللارى واردیر. بو قالىپلار لاپ گنل و دولاييسى ايلە دە نورمالدا فرقلى باغلاملاردا [كونتكتست، بافتار] دگىشمز و دولاييسى ايلە دە (دئىك) سويچو و سويچو قارشىتى [ضد نژادپرست] سۆيلىملردە عىنى اولسالار دا – اصليندە، سويچو بير حكاية يا دا جوك، سويچو قارشىتى بير حكاية و جوك قدر بير حكاية يا دا جوك دور – بو ياپىلارین [ساختار] ديل قوللانيجىلارین فرقلى آماچ يا دا گۆروشلرى ايلە باغلى اولايىلەجكلرى بعضى ايلگىنچ يوللار واردیر.

بئلهجە، يابانجى قونشولاريمىزلا ايلگىلى اولومسوز گونلوك حكايلەردە، انسانلارین بارىشچىل يۇنەلیم کانتقورىسىنە ترس قارماشيقلاشدیرما کانتقورىسىنى وورغولاماق ("من ائله کوچەدە يثىرىدیم، سونرا بيردن بيرە...")، آنجاق يابانجىلارین وارلىغىنین چۆزولمز بير سورون اولدوغونون آلتىنى جيزماق ايستر كيمى چوخلوقلا چۆزوم کانتقورىسىنى آتلاماق اگىلىمىندە اولدوقلارینى آنلادىق. گنللىكلە، بئله دوروملاردا داها آز يانلى اولان قونوشارلار، باشدا بللى بير "سورون" لا قارشىلاشمىش اولسالار دا (اولوملو) چۆزومون بير بيچىمىنە توخونارلار.

اوخشار بيچىمدە، مجلس دارتشمالارى، بىلىمسال مقالەلر و آرگومانلارین [برهان] چوخ اؤنم داشيدىغى هر هانسى بير سۆيلمەدە دە، استدلالین فرقلى يوللارلا اۆتەكىنە قارشى يانلى اولماق اگىلىمىندە

اولماسىنى گۆزلەيەبىلىرىك. كۆچمىنلر يىسادىشى [غىر قانونى] و گووھىلىمىز اولدوغونو يا دا سورونلاشدىرىلماسى، قىراقچىلاشدىرىلماسى، اوزاقلاشدىرىلماسى يا دا قوولمالارى گركدىگىنى "قانىتلاماق" اوچون پوليس يا دا (آغ) اوزمانلار كىمى يىتكىلى قايناقلار توخونولور. بو حرىك، ياخشىجا تانىنان "يىتكە" [اوتورىتە] يانىلساماسى [سفسطە] اوچون تىپىكىدىر. كۆچ دارتىشمالارى بىلەنجى يانىلسامالارلا دولوب داشار، اۇرنىگىن، آبارتما يانىلساماسىندا، كىچىك بىر سىغىنماچى قروبونون گلىشى، "كۆچ ياسالارمىز اسىك [سەلئانگارانه] اولارسا، بوتون سىغىنماچىلار بىزىم اۆلكەيە گلەجىكلر." كىمى بىر يوروملا، دىش دگر بىجىلىپ [برون يابى] اولوسال بىر فلاكت دوزئىنە چىخاردىلايلىر.

سون اولاراق سۆيلىم؛ باسىندا [مطبوعاتدا]، تلوزيونداكى بىر فىلىمدە يا دا اينترىندە اولدوغو كىمى صحىفە دوزنى، يىرلىشدىرمە، رىسىملر، جدوللر و بنزرى گۇرسىل بىلگىلرلە گۇستىرگەبىلىمىسل [نشانە شناختى] اولاراق اىلىشكىلى اولدوغو آنلامىندا دا سۇزجوكلر و قلوبال ياپىلاردان داھا چوخدور. بو سۇزسوز اىلەتىلر [پىغام] گىل اولوملو اۇز سونومو و اولومسوز اۆتەكى سونومو استراتزىسىنى اويقولاماغىن دا گوجلۇ يوللارى دىر. بىلەجە، باسىندا /ونلارن ("سويسال آياقلانمالار" دئىە تانىملانان شەر قارقاشالارى كىمى) سوچ يا دا شىدتلىرى اىلە اىلگىلى مقالەلر بىرىنجى صحىفەدە، يوخارىدا، گىنىش مادەلدردە، بۇيوك باشلىقلارلا، /ونلارن سالدىرقان اولدوغونو يا دا بىزىم (يا دا بىزىم پولىسىمىزىن) قوربان اولدوغوموزو گۇستىر گۆزە چاربان رىسىملرلە گۇرسىمە اگىلىمىندە دىر. او بىرى ياندا، بىزىم سويچولوغوموز، يا دا قارالارن "بىزىم" پولىسىمىزجە اوساندىرىلماسى سئىرك اولاراق گۆزە چاربان بىر يىر توتاجاق و داھا چوخ اىچ صحىفەلرە، آزراق اۆنملى مقالەلرە گۇندىرلىمە و باشلىقلاردا وورغولناما اگىلىمىندە اولاجاقدىر.

توپلامدا، سويجو بىر توپلومون ائندىملىرى كىمى سويچولوق و اۆن يارغىنىن [پىش داورى]، سۆيلىمە [سۆيلىم آراجىلىغى اىلە]، بىر چوخ ژانردا و مەتىن و دانىشمانىن بوتون دوزلم و بويوتلارنىدا، گوندەلىك اولاراق آنالابىلىدىگىنى، سىرگىلەنەبىلىدىگىنى و يىنىدىن اورەتيلەبىلىدىگىنى گۇرمكدەيىك.

آنچاق، بىلە بىر سۆيلىم، تك باشىنا گلەيىپ، قوشوللارنى [شرطلار]، سونوچلارنى و اىلەتیشىمىسل، ائىكىلەشىمىسل و توپلومسال باغلارلارداكى ايشلەولرىنى [كاربرد] دە گتىرر. مئدىا قوروملارنىدا يانلى يا دا باسماقالىپ خىبرلر، قزئەچىلر و باشقا پروفىسيونلر طرفىندىن اورەتيلر. مجلس دارتىشمالارى سياستچىلر طرفىندىن آپارىلار. درس كىتابلارى، درسلىر و بىلىمىسل يايىنلار اۆيرتمىلر و بىلىم انسانلارى طرفىندىن اورەتيلر. اونلار بونو فرقى روللاردا و بىرچوخ فرقى مىسلى و باشقا قروپلارن اويەلرى اولاراق و گوندەلىك سىرادان ايشلر بىر پارچاسى كىمى ياپارلار. خىبرلر يايىن يۆتتمىلر و گىللىكلە دۆلت قوروملارى، پوليس، اونورسىتەلر يا دا محكمەلر كىمى چوخونلوق [اكثرىت] قوروملارى و ھۇرگوتلىرىنىن گۆزەتىمى ائىنىدا يىغىلار. آزىنلىق قروپلارى و قايناقلارى سىستىماتىك اولاراق دانىلار يا دا اونلار داھا آز باغىنىتى يا دا اوزمانلىق يوكلەنىلر. قوزنى آمريكا، اوروپا و اوستىرالياىداكى خىر آزانسلارى تىلمە آغدىرلار. آزىنلىق قزئەچىلرىنە داھا آز و داھا گوج قوشوللاردا ايش اولاناقلارى وئرىلر و ھر زامانكى قوندارما ادعالارلا آيىرىمچىلىغا معروض قالارلار. توپلومون باسقىن سۆيلىمى، اۆزلىكلە دە ائىك

مسئله‌لر و آزینلیق توپلولوقلاری ایله ایلگیلی، پیس بیلگیلندیریلیمیشدیر و دولایسی ایله ده پیس بیلگیلندیر. باشقا بیر سۆزله، سویچو توپلولملار و قوروملار سویچو سۆیملر اوره‌تر، و سویچو سۆیملر آغ باسقینلیغینی ساوونماق [مدافعه ائتمک] و مشروعلاشدیرماق اوچون ایشله‌دیلن باسماقالیپلار، اؤن‌یارغیلار و ایدئولوژی‌لری ینئیدن اوره‌تر. ایشته بئله‌جه، سیمگه‌سل، سۆیملسل دؤنگو [چرخه] قاپادیلار و باسقین اولان ائلیت قونوشماسی و متنی سویچولوگون ینئیدن اوره‌تیمینه قاتقیدا بولونار.

یاخشی کی، عینسی سویچولوق قارشیتی سۆیلم اوچون ده گئچرلی‌دیر. بئله بیر سۆیلم مئدیا، سیاست، اگیتیم، آراشدیرما، محکمه‌لر، قورومسال تجارت و دؤلت بوروکراسیلرینده کی سوروملولوق اییه‌سی [صاحبی] اؤندرلر طرفیندن ایشله‌دیلسه، توپلوم چئشیدلی و دولایسی ایله گرچکدن دموکراتیک اولاجاق دئییه اوما بیلرک ■

۱-جی اک:

تئون آ. وان دایک

متین دیل بیلیمی، سۆیلم چۆزومله‌مەسی و الشدیرل سۆیلم چۆزومله‌مەسی آلانلاریندا چوخ ساییدا اؤنملی اینجه‌له‌مەلری اولان هوللاندالی بیلیم انسانی، ۱۹۸۱-دن باشلا یاراق اؤزللیکله سۆیملسل سویچولوق اوزرینه اوداقلانمیشدیر. یازیلاری نین بؤیوک بیر بۆلومونون پایلاشیلدیغی اؤز وب سایتی (discourses.org) قونویلا ایلگیلی دگرلی بیر بیلگی قایناغی‌دیر. آشاغیدا کی یازبسی ۲۰۰۴-ده ائلیس کشمورون دوزنله‌دیگی سوی و اتنیک آراشدیرملاری آنسیکلوپیدیسی‌ندن آلینمیشدیر (ص. ۳۵۱-۳۵۵).

۲-جی اک:

سۆزلوکچه

Nominalization	آدلاندیرما
Distance	آرالیق
Argument	آرگومان
Minority	آزینلیق
Semantics	آنلام بیلیمی
Meaning	آنلام
Discrimination	آییریمچیلیق
Active sentence	ائتکن تومجه
Interaction	ائتکیلشم
Passive sentence	اؤدیلگن تومجه
Pragmatics	اؤدیم‌بیلیم

Metaphor	اگر تېلەمە
Confirm	اونا يلاماق
Conventionalization	اوزلاشيساللاشما
Expertise	اوزمانلىق
Implementation	اويقولاما
Phrase	اۋېك
Other	اۋتەكى
Other-presentation	اۋتەكى سونومو
In-group	ايچ قروپ
Self-presentation	اۋز سونومو
Presupposition	اۋن ساييت، اۋن قبول
Prejudice	اۋن يارغى
Argumentation	استدلال
Message	ايله تى
Communication	ايله تيشم
Persuasive	ايتانديرماجى
Domination	باسقى، تحكّم
Dominant	باسقين
Dominance	باسقينلىق
Stereotype	باسماقالىپ
Dominated	باسىلان، باسىلمىش
Relevance	باغىنتى
Description	بتيملەمە
Style	بيچم
Social practice	تويلومسال ائىدىم
Attitude	توتوم
Intonation	تونلاما
Threat	تهديد
Portrayal	جيزيم
Portray	جيزيملاماق
Multimedia	چوخ اورتاملى
Resolution	چۇزوم
Level	دوزلم
Extrapolation	دېش دگر بيچمە

Grammar	دىل بىلگىسى
Deviant	سايقىن
Problematization	سورونلاشديرما
Strategies of presentation	سوتومون استراتىزىلرى
Racial harassment	سويچو اوسانديرما
Racist discourse	سويچو سۇيلىم
Speech acts	سۇز اندىملرى
Lexicalization	سۇز جوكلشمە
Syntax	سۇز دوزومو
Rhetoric	سۇز بىلىم
Non-verbal	سۇز سوز
Verbal	سۇز لو
Conversation	سۇيلىشى
Symbolic	سىمگەسل
Out-group	دېش قروپ
Complication	قارماشيقلاشديرما
Speaker	قونوشار
Institutional	قورومسال
Marginal	قىراقچىل
Marginalization	قىراقچىلاشديرما
Agency	قىلىجىلىق، ائىلمىلىك
Assertion	كسىنلەمە
Visual	گۇرسل
Representation	گۇستريم
Reference	گۇندريم
Self-image	منلىك ايمگەسى
Emphasis	وورغو
Organizational	ھۇرگوتسل
Structure	يايى
Bias	يانلى، يانلىلىق
Fallacy	ياتىلساما، سفسطە
Volume	يوكسكلىك
Mitigation	يونگوللاشديرما
Orientation	يۇنەلىم
Authority	يىتكە

Authoritative source	يىتكىلى قايناق
Reproduction	يىتىدىن اورە تىم، يىتىدىن اورە تىلمە

قايناق:

Racist Discourse. In Ellis Cashmore (Ed.), Routledge Encyclopedia of Race and Ethnic Studies. (pp. 351-355). London: Routledge, 2004.

شېكە باغلانتىسى:

<http://www.discourses.org/OldArticles/Racist%20discourse.pdf> (Erişim: 11.11.15).

<http://www.sorgulamazamani.com/fas/makale/twlwm-w-wltwr/302/sww-sulm/#.Vl3c6HbhDIU>

اصول الفقه بیلیمی نین تاریخی، اؤنمی و قونومو

• سید حیدر بیات^۱

ÖZET: Heyder BAYAT, “*Usulu'l-Fiqh* Biliminin Tarixi, Önemi ve Qonumu”, *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 69-79

Bu meqale qısaca İslam dünyasında *Usul-i Fiqh* adlanan bilime işare edib, onun Türkoloji ile olabilecek bağları haqqında behs edir. *Usul-i Fiqh* son üç esrde Şi'e hövzelerinde daha çox gelişmiş ve bütün İslamî bilimleri kölgesi altına alabilmişdir. *Usul-i Fiqh*'in önemi, onun İslam'ın başka elmlerinden aldığı qonular muxtelif qaynaqlara esaslanaraq açıqlanmışdır. Usulî- Exbarî savaşları ve onun Şi'e dünyasının alinyazısındaki etkisi, yazının neçe paraqrafını özüne ixtisas vermişdir. Meqalede ayrıca Türkolojiyle İslamî bilimler arasındaki bağın tarixine de işare olub, Kaşqarlı Mahmud'un Ebu İbrahim Farabi'nin *Divanü'l-Edeb* kitabından aldığı etkiler vurgulanmışdır.

Açar Sözler: Usul-i Fiqh, İslamî Bilimler, Türkoloji, Kaşqarlı Mahmud, Ebu İbrahim Farabi.

چکیده: حیدر بیات "تاریخ، اهمیت و موقعیت علم *اصول الفقه*", *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*,

دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۶۹-۷۹

این مقاله با اشاره مختصر به علمی که در جهان اسلام به *اصول فقه* معروف است، به بررسی ارتباطی که این علم با ترکولوژی می‌تواند داشته باشد، می‌پردازد. *اصول فقه* در سه قرن اخیر بیشتر در حوزه‌های شیعی گسترش یافته و تمامی علوم اسلامی را تحت‌الشعاع خود قرار داده است. اهمیت *اصول فقه* و موضوعاتی که از دیگر علوم اسلامی اخذ کرده نیز با استناد به منابع مختلف شرح داده است. جدال میان اصولی- اخباری و تأثیر آن بر سرنوشت جهان شیعه، چند پاراگراف از این نوشتار را به خود اختصاص داده است. در این مقاله همچنین با اشاره به تاریخ ارتباط میان ترکولوژی و علوم اسلامی، تأثیرپذیری محمود کاشغری از کتاب *دیوان‌الادب* ابو ابراهیم فارابی نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اصول فقه، علوم اسلامی، ترکولوژی، محمود کاشغری، ابو ابراهیم فارابی.

^۱ آراشدیرماجی، یازار - شاعیر (heydarbayat@gmail.com).

ABSTRACT: Heidar BAYAT, "History, Significance and the Place of the Usul al-fiqh". *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.69-79

This study, following a short discussion on a body of knowledge known as *Usul al-fiqh* (Roots of law) in the Islamic World, investigates the possible relation of the this science with Turkology. Throughout the last three centuries, *Usul al-fiqh* has mostly been developed in Shi'a seminaries and influenced other Islamic sciences. Here, the significance of the *Usul al-fiqh* and subjects it has obtained from other Islamic sciences are dealt with by giving references to various resources. The controversy between Usuli an Akhbari and its impact on the fate of Shi'a world comprises several paragraphs in this paper. In this study, the influence of Abu İbrahim Farabi's book *Divan al-adab* on Muhmud al-Kashghari is also emphasized by giving due attention to the relationship of Turkology and Islamic sciences.

Keywords: Usul al-fiqh, Islamic sciences, Turkology, Mahmud al-Kashghari, Abu İbrahim Farabi

اصول/فقه اسلام علملری ایچینده، اؤزلیکله ده شیعه بیلیم اوجاقلاریندا ان اؤنملی بیلیملردن بیرى ساییلماقدادیر. بو یازی/اصول فقهی نچه آچیدان اینجه‌له‌مگی اؤزونه آماج بیلیر:

۰.

۱. اصول فقه‌ین تانیمی و تاریخی

۲. بو بیلیمین تورکولوژی، اؤزلیکله ده آذربایجان تورکولوژیسی ایله اولان و یا اولایله‌جک ایلگیلری

۳. بو بیلیمین شیعه تاریخینده نهدن بو قدر اؤنملی اولدوغو

۴. اصول فقه‌ین ایچریگینه قیسا بیر باخیش

۱. اصول فقه‌ین تانیمی و تاریخی

اصول فقه تورکجه‌یه «فقهین اصولو» اولاراق ترجمه اولوبدور. بو بیلیم چئشیدلی عالیم‌لر طرفیندن مختلف تانیملارلا تانیملاتیبدیر. آیت‌الله خوئی/اصول فقهی بئله تانیملاییر: اصول فقه باغیمسیز جا شرعی - الهی احکامین کلی‌سینی اونا بیر صغری یوخسا کبری اکله‌مک گرکه‌مدن استنباط اندن قایدالاردیر (المحاضرات، ج ۱، ص ۸).

اصول فقه بیلیمی‌نین کؤکلری پیغمبردن سونرا صحابه زامانینا عاید‌دیر. هم شیعه، هم ده سنی قاینالاردا امام علی‌نین بیر سیرا شرعی حؤکملرین کؤکلری اوزرینده دانیشدیغینی گؤروروک. آنجاق شیعه و سنی‌لرین هر ایکسی ده بو بیلیمین بیرینجی دؤنه امام شافعی طرفیندن تدوین اولدوغو حاقدا سؤز بیر‌دیلر.

شیعه آلانیندا بیرینجی دؤنه شیخ مفید (د. ۴۱۳ق/ ۱۰۲۲م) بو قونودا مستقل بیر کیتابچا یازیب‌دیر. سونرا اونون شاگیردی سید مرتضی علم‌الهدی (د. ۴۳۶ق/ ۱۰۴۴م) بو قونودا قاپساملی بیر اثر اورتایا قویوب‌دور. آنجاق بو مذهبده/اصول فقه‌ین بؤیوک اثرلری چوخ سونرالار یعنی تخمیناً نادر شاه افشار زامانیندا گرچکلشن اصولی - اخباری ساواشلاریندان سونرا اورتایا چیخیب و ایندی ده داوام ائتمکده‌دیر.

سون بۇيوك اصولى لىر آراسىندا آيت الله خوئى و اونون اۋيرنجىسى رحمتلى آيت الله شەھىد سىد محمد باقر صدرىن آدىنى چكىمك اولار.

اصول فقه، فقەھى حۇكىملىرىن كۇكلىرى و دىللىرىندىن بحث اندىر. بو دىللىر و كۇكلىر شىعە و سنى ايجىندە اوست اوستە اورتاقدير. يالنىز دۇردونجو دىللىر بىر آز فرقلى دير. ۴ دىللىر بونلاردير:

بىر: كىتاب (قرآن)

ايكى: سنىت. سنىت پىغمىردىن و ايماملاردان (سنىلردە صحابەلردىن) بىزە چاتان روايتلار و داورانىشلاردير. بو داورانىشلار سىرە دىئىلىر.

اوچ: اجماع

دۇرد: شىعەلردە عقل، سنىلردە ايسە قىياس

اصلىندە اجماع مستقل دىللىر دىئىل، بلكە دە سنىتدىن كاشف اولاراق بىر دىللىر. يعنى عاليملىرىن اجماعلارلى بىر فتوانىن سنىتدە و معصوملارلىن سۇزوندە كۇكونون اولدوغونو گۇستىر. او اوزدىن دە منجە، ان آزى شىعە/اصول فقهىندە اجماعنى اۋزلى بىر سىرادا يىر وئىرمك دوغرو اولمايىلار.

گۇرۇندويو كىمى فقەھىن بىرىنجى تىملىرى كىتاب و سنىتە داىالى دير. كىتاب و سنىت ايسە سۇزدىن باشقا بىر شى دىئىل. بو ندىلە كىتاب و سنىتى دوشونمك اوچون سۇز قوراللارلىنى اينجەلەيىب، بىر سۇزون معناسى نىن نه اولدوغونو، نه اولابىلەجگىنى آيدىنجا باشا دوشمك گر كىر. بو باشا دوشمكدە ايسە سۇز، دىل و كلام اوزرىندە اولان علملىرىن هامىسىنا احتىياجىمىز واردير. بونا گۇرە دە، اصول فقهىن بىر بۇيوك حجمىنى الفاظ بىتى اولوشدورور. اصول فقهە گىدىن يوغون الفاظ آراشدىرىلما لارلى سىب اولوب كى، بىر سىرا آراشدىرما جىلار/اصول فقهىن الفاظ بۇلومو ايله يىتى دىلچىلىك و يىتى دىل بىلىملىرى آراسىندا تطبىقى ايشىرلە اوغراشسىنلار.

۲. اصول فقهىن توركولوۋى، اۋزلىلىكلە دە آذربايجان توركولوۋىسى ايله اولان و يا اولابىلەجك اىلگىلرلى اصول فقهىن توركولوۋى ايله اىلگىلرلى نه اولا بىلر؟ اۋنچەدىن وورغولادىغىمىز كىمى اصول فقهە بىر چوخ دىل بىتىلرلى اورتايا قويولوبدور. بو بىتىلرلى اورتايا قويان و اونلارلىن اوزرىندە چالىشان بىر چوخ عالىملر دە آذربايجان توركولىرلى اولوبلار. آيرىجا دىنى اوچاقلارلىن يارانماسىندا، اونلارلىن خرىجىنى اۋدەمكدە و گوونلىگىنى ساغلاماقددا صفوى، افشار، قاجار شاھلارلى و آذربايجان تاجىرلىرى و اولوسونون بۇيوك و اساسلى روللارلى اولوبدور.

توركولوۋى هر بىر بىلىم دالى كىمى اۋز بىلىمسىل و تئورىك كۇكلىرىنىن چىشىدىلى پارچالارلىنى، چىشىدىلى داللاردان (قوللاردان) آلاماقدادىر. بو داللارلىن بىر سىراسى باتى، بىر سىراسى ايسە دوغويا عايد اولابىلر. بو آرادا منجە اصول فقهە دە اولان بىر سىرا قونولار دا توركولوۋىيە دستك اولابىلەجك

پوتانسیلدهدیر. آنجاق بو بیلیم، یعنی *اصول* فقهده تورک عالیملىرىنین یوغون قاتقیلاری اولدوغو اوچون، بو بیلیمی اؤز یئرل بیلیملریمیزدن بیرى کیمی تانیملامایى دا دوشونه بیلرک.

او اوزدن ده بو قلم *وارلیق*ین گلن ساییلاریندا *اصول* فقهین الفاظ بؤلومو اوزرینده داها گئنیش آراشدیرمالار آپاریب، اؤزلیکلکه آذربایجان عالیملىرىنین گؤرؤشلىرىنى اورتایا قویماق نیتیندهدیر.

۳. بو بیلیمین شیعه تاریخینده نهدن بو قدر اؤنملی اولدوغو

هجری قمری ۱۲-جی و ۱۳-جو یوز ایللرده شیعه دونیاسیندا بؤیوک بیر اخباری و اصولی ساواشی باشلاتیر. اخباری لرحه، بیز قرآن دا گلن آیتلر و پیغمبر و ایماملاردان گلن هر بیر حدیثی اوخویوب اونون اوزریندن تانرینین حؤکملىرىنى بیله بیلرک. اما اصولی لرحه، حدیثین محتواسینی باشا دوشمک بسیط و ساده بیر ایش دئییل. چونکی بیرینجی اولاراق چوخ حدیثلرین سندی شهبه لی دیر، آیریجا حدیثلرین بعضیسی تقیه مقامیندا سؤیله نیلیبیدیر. هر حدیث تک باشینا یوروملانمالمالی، بلکه ده باشقا حدیثلرین یانیندا آنلامینی بولور. بعضی حدیثلر او بیرى حدیثلرین حؤکمونو قیستیلاییب، تخصیص ووروب، بعضیلری ایسه او بیرى حدیثی آچیقلایر و...

بو اوزدن ده حدیثی اوخویوب اونون اوزریندن تانرینین بنده لریندن نه ایسته دیگینی باشا دوشمک، آنجاق بو قونودا ایللر بویو امک صرف اندیب، ینته نکلىرى و بیلیملىرى ثبوت چاتمیش عالیملره اؤزلدیر.

اخباری و اصولی ساواشلاری *اصول* فقهین شیعه آلانیندا سون درجه گلیشمه سینه و یوغونلاشماسینا سبب اولدو^۲.

بو ساواشلار اصلینده ایکی شئیله سونوجلاندی. بیرینجیسی، شیعه ده مجتهدلرین گوجلنمه سی و بوتون فتوا آلانینی بیر سیرا اؤزل اوزمانلارا تاپشیریپ و بو ندنله دینی گوج و مشروعیتی اونلارین الینه تاپشیرماسی ایدی. حتی بعضیلرینه گؤره تانباکی (تنباکو) نهضتی و ایرانین ۱۳۵۷ (۱۹۷۹ م) دنوریمی همن اصولی لرین گوج مستندینه اوتورماسیندان قایناقاتیر. ایکینجی سونوج ایسه بو بیلیمین داها گلیشمه سی و حتی بعضاً فقهین اؤزونو حاشیه یه آپاریب، تک باشینا میدان اوخوماسی. اؤرنکین آقا ضیاء عراقی کیمی بعضی عالیملر فتوا و فقه مستندینه یاخینلاشما ییب و جامع الشرائط فقیه اولدوقلاری حالدا فقهی مسئله لرله اوغراشامادان، فقهی سورولاری و استفتالاری باشقا مجتهدلره یؤنلدیرکن، اؤزلىرى محض *اصول* فقهه واخت آبیربلار. بو اوزدن ده شیعه حوزه سینده فقیه و اصولی تئرمینلری بیر عالیمده ییغیشیب یا ییغیشما یابیلر. مثلاً قوم حوزه سینده معاصیر عالیملردن آیت الله شیخ جواد تبریزی بیر فقیه و آیت الله وحید خراسانی داها چوخ بیر اصولی کیمی تانییرلار، آنجاق بو آرادا هم فقه، هم ده اصول دا آدی زیروده گئدن، آیت الله خوئی کیمی عالیملرین ده آدینا راستلاماق مومکوندور.

^۲ معاصر مرجع آیت الله بروجردی دن بئله بیر سؤز نقل اولوبدور: *اصول* فقه چوخ شیشیدیر (فارسجاسی متورم شده) اونو بیر آز احتیلا دیب، آریقلا تمالی ییق. آیت الله غلامحسین مجتهد تبریزی ده بو دوشونجه ده اولاراق «اصول المذهب» کیتابینی قلمه آلیر و اورادا باشاردیقى قدر بو بیلیمی ییغجاملادیرماغا چالیشیر.

سون عصرلرده اصول فقهین نه قدر اتوریتته قازاندىغی حاقدا آیتالله غلامحسین تبریزی نین «اصول المذهب» کیتابیندا یازسینی اختصارجا بورادا نقل ائتمک ینرینه دوشر:

اوستادیمیز شیخ الشریعه اصبهانی دئییر: اسلام دونیاسیندا اۆنجه نحو بیلیمینه داها چوخ دگر وثریلدی و بو دا سیبویه کیمی هوندور نحوچیلرین ظهورونا سبب اولدو. سونرا معانی و بیان بیلیمی اؤنمسندی و بو قونودا گئیش کیتابلار یازیلدی. سونرا فلسفه، حکمت و ریاضیات اونون ینرینی آلدی. آنجاق وحید بهبهانی دن سونرا اصول فقه سیادت و سرورلیگه چاتدی. اصول فقه، فقهین گیریشی و مقدمه سی اولارکن فقهین اؤزوندن بئله یوخاریا کئچدی. بو علمین تفرعاتی چوخالیب و مبحثلری نین اوزرینده دارتیشمالارا اوزون زامان واخت آیریلدی. بئله لیکله بیر نفر مثلاً ایگیرمی ایل چابا خرجله مدن بو علمده مجتهد سایلابیلمیردی. بو دا باشقا علملرین کۆلگه آلتینا آینماسی دئمک ایدی. (اصول المذهب، صص ۳ و ۴.)

۴. اصول فقهین ایچریگینه قیساجا بیر باخیش

دندیگیمیز کیمی اصول فقهین باشلیقلاری دؤرد اصلدن عبارتدیر. آنجاق بو دؤرد اصل اوزرینده بحث اندرکن مختلف عالیملر، لازمی اولان مقدمه لر و ایلگیلی قونولاری اورتایا قویارکن، بیر چوخ علملردن یاردیم آلاراق چئشیدلی باشلیقلاری و قونولاری اورتایا قویوبلار. بو قونولارین عموماً قایناقلاری اصول فقهین دیشیندا ینرلشن بیلیملرده دیر. آیتالله علامه شعرانی بو قایناقلاری بئله سیرالاییبیر:

۱. کلامی و منطقی قایناقلار

۲. دیل ایله باغلی قایناقلار

۳. احکامی قایناقلار

بو اوچ قایناقلا بعضی اوخوجولاریمیز تانیش اولمامیش اولابیلرلر. او اوزدن ده هر بیر حاقدا بیر آز دایانماق ینرسیز ساییلماز:

۱. کلام و منطق

الف. کلام: کلام عربجه ده سؤز آنلامینا گلیر. اما تشرمین اولاراق دینی ایناملار حاقدا دارتیشان علمه «کلام» علمی دئییلیر. بو بیلیمه نییه ایناملار، عقیده لر بیلیمی دئییل، کلام بیلیمی دئییلمه سی نین ده تاریخی ندنلری واردیر. بو ندنلردن بیر، اسلام دونیاسیندا بیرینجی دؤنه بؤیوک دارتیشمایا یول آچان مسئله قرآن کریمین قدیم و ازلی یوخسا سونرادان وار اولان و حادث اولدوغو بحثی اولوبدور. تانری نین کلامی قدیم می، حادث می دندیکده بو بیلیمین ده آدی کلام اولاراق قالیبدیر. آنجاق ساده جه بو ندن دئییل، آراشدیرماچیلار باشقا ندنلر ده (حدودن ۸ ندن) اورتایا قویوبلار.

اصلینده معتزله ایله اشاعره نین کلام و سؤز حاقدا بحثلری چوخ ماراقلی دارتیشمالاردیر. اشاعره نین زعمینجه بیزیم ایکی سؤزوموز وار: کلام نفسی و کلام لفظی. اونلارین باخیشیندا انسانین ایچینده سؤزلر وار، بو سؤزلر لفظه گلن سؤزلرله فرقلیدیر. تانری دا قرآن کریمی لفظ صورتینده بیزه گؤندرمه دن بو

سۆزلىرى ازلدن اؤز ايچينده ساخلاميشدى و بو سۆزلىر ازلدن واريميش. آنجاق معتزلىلر بونو قبول ائتمه يەرك ايچريده اولان سۆزلىرى همن بيلم و علم اولاراق تائيملاير و كلام نفسينى قبول ائتميرلر (دراسات فى علم الاصول ص ۲۳-۴۸). كلام نفسينى بوگونون دئيشيله دئسك انسانين بئنينده اولان ديل سيستمينه داها چوخ اوخشارليقى واردير.

كلام بيلمى قديم بۆلمه لرده ايكي بۆيوك معتزلى و اشعري بۆلوملرينه بۆلونور. شيعه لر عموماً معتزلى ديرلر. آنجاق ظاهراً معتزله اولماقلارى نين ندىن آرتيق ديش عاميللره باغلانير و شيعه مذهبي نين ايچيندن قايناكلانان ندىلره دايالى اولمايابلر. آيت الله السيد كمال الحيدري بير چيخيشيندا، معتزلى بير عالمين گليب شيعه اولوب، سونرا ايسه بوتون معتزلى گؤروشلرينى شيعه ايناملارى نامينه اورتايا قويدوغو، شيعه نين اعتزالى باخيشلاريندا بۆيوك رول اويناييب دئيه اينانير.

بو مسئله نين تاريخى ندىلرى نه اولور اولسون، ايندى بوگون شيعه دونياسى معتزلىلره ياخين ساييلير. *اصول فقه ده ده گلن كلامى بحثلرده معتزله كلامينا ياخين اولاجاقدير.*

ب: منطق: منطق اصلينده يونان كؤكنلى بير بيلمدير. آنجاق عباسى لر دؤنمى عربجه يه ترجمه اولاركن، اسلام دونياسيندا داها دا گليشير و اونا يئنى بۆلوملر آرتيريلير. فارابى و ابن سينا كيمى فيلسوفلارين بو آلندا بۆيوك قاتقيلارى اولور. آنجاق ندىسه سونرالار اهل سنت دونياسيندا منطق ين بير چوخ بۆلوملرى ياساقلانير، اما شيعه حوزهلرينده بو بيلم داها دا گليشمه يه داوام ائدير. تورك و آذربايجان عاليملىرى نين بو بيلمين گليشمه سينده و چيچكلنمه سينده بۆيوك روللارى اولموشدور. آذربايجان منطق بيلمچيلرى آراسيندا بهمنيار، اثيرالدين ابهرى و كاتبى قزوينى دن آد چكك اولار. علامه شعرانى نين منطق و كلام بيلميندن *اصول فقهه گلن قونولارى بئله سيراالايير:*

العلم، الظن، الوهم، الشك، القطع، العلم العادى، الظن الاطمئنانى، العلم العادى لايجمع مع تجويز النقيض، التعقيب البحث فى ظن الاطمئنانى، فى ان الاخبار ليست بحيث يكون احتمال الكذب فيها ضعيفا جدا فلا بد للفقهاء من اثبات حجيتها الدليل و النظر و الاماره، الكلام و الخطاب و الحكم، الحكم الشرعى (۱۳ قونو)

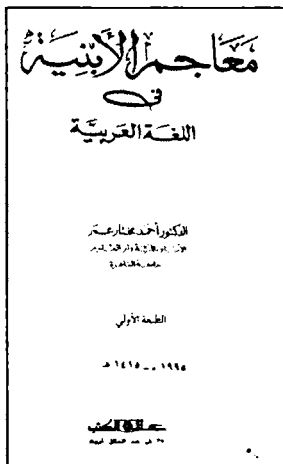
۲. اللغة (ديل)

كلاسيك عربجه ده اللغة يا علوم اللغة سككيز و يا اون ايكي دالا بۆلونوردو. بو اون ايكي علم بونلاردان عبارت ايدى:

(۱ نحو ۲ صرف ۳ عروض ۴ قافيه ۵ لغت ۶ قرض ۷ انشاء، خط ۸ بيان ۹ معانى ۱۰). محاضرات (۱۱) اشتقاق (۱۲) بديع

بو اون ايكي علمدن سككيزى اصل و دؤردو (قرض الشعراء، خط، انشاء و محاضرات) فرع ساييليرميش (القواعد الاسلاميه للغة العربيه، ص ۳).

شبهه سیز بیر تورکولوق تورک کلاسیکلرینی آراشدیراندا مطلق بو بیلیملردن واز کئچمه یله جک دورومدا دئییل. مثلاً فضولی نین بیر چوخ شعرلرینی اوخویاندا بیز مطلق کلاسیک علومالغه قونوسوندا بیر شئیلر بیلیمه میز گرکیر. علم الخط بیلیمه دن بو شعرین آنلامی یئترینجه آچیلماز:

قلم اولسون الی اول کاتب بد تحریرین
کی فساد رقمی سوروموزو شور ائیلر
گاه بیر حرف سقوطیله قیلیر نادری نار
گاه بیر نقطه قصوریله گوزو کور ائیلر

بونودا بیلیریک کی، علامه محمود کاشغری دیوان لغاتالترک و جواهرالنحوین قلمه آیینماسیندا عربجه ده اولان متودولوژیدن فایدالانیبدیر و بلکه ده بیرینجی دؤنه اولاراق تورکولوژی، اسلامی بیلیملرله سانجاقلاتاراق بو ساحه ده اولوملو بیر آددیم آتیلیبدیر. اسلام دویناسیندا متودولوژی یارادان بیر چوخ تورکلر ده اولوبلار. او

جمله دن کاشغرلی نین کیتابیندا قوللانیلان متودولوژی، فارابی نین دیوان الادب ده بیرینجی دؤنه اولاراق قوللاندیغی متودولوژی دیر (معاجم الانبیاء، ص ۲۰۱-۲۰۶). دیوان الادب ین سؤزلوک یازماق آلتیندا قویدوغو بینوره لر (تملر) او زامان چوخ یایغین اولوبدور. دوکتور مختار عسیر ادعاسینجا زمخشری اونلو اثری ساییلان مقدمه الادب اثرینده، نثوان بن سعید شمس العلوم اثرینده و بیر چوخلاری بو اثردن ائتکیلنیلر. فارابی نین باجیسی اوغلو ساییلان و دنیا و تاریخ بویونجا مشهور تورک سؤزلوکچو، الجوهری صاحب اللغه کیتابیندا همن متودولوژی دن بللی اؤلچوده قوللانمیشدیر. دکتر مختار عسیرن زعمینجه جوهری نین صاحب اللغه کیتابی حاق ائتدیگیندن داها چوخ تانییبدیر. چونکی اصلینده گرچک چابالار جوهری نین دئییل، فارابی نین دیر. و جوهری فارابی دن آد چکمه دن، حتی اونا اشاره ائتمه دن اونون میراثینی ییه لنیبدیر (عینی، ص ۱۴۹).

دیرناق آراسی کاشغرلی نین باشقا اثری جواهرالنحو حاقدا بیر قونویا توخونماق بورادا یئرسیز اولماز. اصلینده اوزون ایللردن بری بو مسئله نی وارلیق درگیسینده اورتایا قویماق آرزیسیندا ییم: اؤنجه دن اشاره ائتدیگیمیز کیمی دیوان لغاتالترک کیتابی نین متودولوژی اولاراق دیوان الادب دن ائتکیلندیکینی عرب عالیم مختار عمر معاجم الانبیاء کیتابیندا اورتایا قویوب و بیر سیرا فاکتارلا اثباتلایبدیر. بلکه ده کاشغرلی او متودولوژی نی قوللاندیغی اوچون کیتابی نین آدینی او کیتابین آدینا بنزه درک دیوان لغاتالترک آلداندریب. بو قرینه یه باخاراق اولابیلر کاشغرلی، بیزیم الیمیزه چاتمایان جواهرالنحو اثرینده ده ابوعلی الفارسی نین جواهرالنحو کیتابیندا کی متودولوژی و شیوه سیندن فایدالانمیش اولسون و کیتابی نین آدینی جواهر سنجه رک ابو علی نین کیتابینی بیزه خاطیرلاتماق ایسته سین.

آدینی چکدیگیمیز فارابی، مشهور فیلسوف ابونصر فارابی‌دن فرقلی بیر شخصیتدیر. بو عالیمین آدی ابو ابراهیم اسحاق بن ابراهیم فارابی‌دیر. دوغوم تاریخی بللی دئییل، آنجاق اوچونجو هجری یوز ایلین سونو و دوردونجو یوز ایلین باشلاریندا دونیا یا گلمه‌سی محتملدیر. اولوم تاریخی حاقدادا چئشیدلی روایتلر واردیر، آنجاق مشهور روایت ۳۵۰ هـ.ق.دیر. اتک یازیدا بئری اولان بو یاراقرافی، فارابی‌نین عرب و تورک سؤزلوکچولوک و دیلچیلیک تاریخینده داشیدیغی اؤنم اوچون متین‌ده ساخلادیم. اومارام بیر گون اورتا آسیا، آذربایجان، ایران و تورکیه‌ده بو دگرلی عالیم آدینا بؤیوک کونفره‌لر و سمپوزیوملار کئچیریلین.

اصول قفده دیل ایله ایلگیلی بؤلومه
الفاظ بحثی دئییلیر و تقریباً اصول
قفه‌ین یاریسینی احتوا ائتمکده‌دیر.
اصول قفه‌ین الفاظ بحثی دین
اوجاقلاری‌نین دیشیندا یاشایان
عالیم‌لری بئله ماراقلاندیریبدیر.
اؤرنکین دونیادا تانینمیش و غربین
بیر چوخ فلسفه قوروملاریندا اویه
اولان زاپونلو عالیم و فلسفه‌چی
توشیه‌یکو ایزوتسو، ابوالقاسم
گرچی‌نین یانیندا اصولون الفاظ
بؤلومونو اوخویوبدور.

دئمک صفوی دؤنمی‌نین
باشلانیشیندان اعتباراً اسلامدا دیل
بیلیم‌لرینده داها یئنی و اؤنملی

کیتاب یازیلما‌دی. بلاغنده یازیلان سعدالدین تفتازانی‌نین المختصر و المطول کیتابلاری و نحوه مولانا عبدالرحمن جامی‌نین الفوائد الضیائیة‌سی صفوی‌لره یاخین بیر زاماندا قلمه آلینیبدیر. ماراقلی اولان هر ایکی عالیمین آدی شاه اسماعیل طرفیندن غضبه اوغرایان بیر آد اولدوقلارینا تاریخی قاینقلاردا اشاره اولوبدور^۳. اصلینده اسلام دونیاسی‌نین بیلیم اورگی سایلان هرات، صفوی‌لردن سونرا بیر داها چیرپینما‌دی؛ و ادبیات، بیلیم و تاریخه بیر چوخ شئیرلر سؤنا بیله‌جک هرات مکتبی‌نین چیراغی ابدی اولاراق سؤندو.

^۳ بعضی تاریخی روایتلره گؤره تفتازانی‌نین فقیه نوه‌سی شاه اسماعیل‌ین امری ایله اولدورولور و ملا جامی‌نین آدی ایسه جامی دئییل، خامی کیمی قید اولسون دئییه بویوروق گئیر!

دیوان الادب	دیوان لغات الترک
۳- قال قنداری: ریت کل کلمه لجمتها اولی بوضهها ما بضمها او بضمها لجمها لمر نادها فی بقعة بینها راضة من غیر نفس مطیة او فیک نفس.	۳- وقال الکاتخی: اخت کل کلمة فی مملها وانهمها من حدتها لیصادها فی سیرکها خالیه ویرصدنا فی ملکها راضها.
۴- قال قنداری: جملة سنة كتب.	۴- وقال الکاتخی: حضرت مده اللفه بأمرها فی ثمانية كتب
۵- قال قنداری: جملة کل کتاب من هذه الکتب شطرين لسماء واقملا وقلمت الاسماء فی لفظها واورها علی الالفاظ تم لغونها بالالفاظ سبوة علی مرادها ومرادها بقما الاخر فالآخر منها.	۵- وقال الکاتخی: جملة کل کتاب من هذه الکتاب شریین. اسماء واقملا وقلمت الاسماء علی الالفاظ تم لغونها بالالفاظ سبوة علی مرادها الاخری فالآخری.
۶- ینیسو: بالاسماء التي فی لغتها جاء تم تتجاوزها إلى سابعها حتى غلی علی حروف لجمها.	۶- وضعت مرلی علی حروف اللجم.
۷- لم نذهب فی ذلک مذعب الخلیل بن احمد ولم نرب نریه سیلا إلى الانهر لقرب متاوله وسهولة ماخذ علی الحاسة والعملة.	۷- ولقد تخرج فی صدری ان لکی الکتب کما بی الخلیل کتیب المن واکثر المستعمل والمفضل. کانت نلک طریقه لوجب إلا ان هذا جاء احسب ان ما نساخذ القرب. فسلط إلى هذا القرب طایا للتحقیف وتصغیر الفارق.
۸- نص قنداری علی أنه ذکر فی کتابة ماورد فی قرآن لوسنة فی حدیث لو شعر لو رجز لو حکمة لو سجع لو مثل لو نظرة.	۸- نص الکاتخی علی أنه وضع کتابه حکمة لو سجع لو مثل او شعر او رجز او نثر.

مختار عمرین معاجم‌الابنیه فی اللغة العربیه آدلی اثریندن بیر
اؤرنک

شیعه حوزہ لرینده اوخونان صرف، نحو، بلاغت کیتابلاری هامیسی صفویلردن اؤنجهیه عاید ایدی. ^۴ بئله لیکله یئنی بیر کیتاب یازیلما ییرسا او زامان یئنی داریتیشمالار دا بو ساحه لرده اورتایا چیخما یاجاقدیر. آنجاق بئله اولماییب، بو بحثلرین بیر چوخو *اصول فقہ* عالیم لری طرفیندن بحث اولونوبدور. آیت الله سید محمد باقر الحکیم بو مسئلهیه دقت اندرک، *من تجارب الاصولیین فی مجالات اللغویه* (دیل آلتلاریندان اصولی لرین تجروبه لری) آدلی بیر کیتاب یازیبیدیر. بو کیتاب من بیلن ایندییه کیمی ایشیق اوزو گؤرمه ییبیدیر.

علامه شعرانی *اصول فقہ* ین دیل بیلیم لری ایله باغلی بیر سیرا قونولارینی بئله قلمه آلیر. آنجاق او عالیم اؤزو ده وورغولادیغی کیمی بو بحثلر بوندان داها گئیشیدیر.

اللغه، الوضع، الوضع الشخصی و النوعی، الاشياء المنسوبه الى الوضع، المركب موضوع، فی انه لایجب ان يكون لكل معنى لفظ، اللفظ الموضوع للدلالة على الصورة الذهنية، فی ان الدلالة تابعة للارادة، فی الطريق الى معرفة الوضع، فی حجیت القول للغوی و عدمها، الاسم و الفعل و الحرف، نسبة الفعل الى الزمان، نسبة الفعل الى الله و المجردات، فی تغیر المعانی بتغایر الاعتبار، فی الکلی و الجزئی، تقسیم المفردة باعتبار وحدته و وحدت المعنی و تعددهما، فی اسماء الاشارة و المضرات و امثالها، المركب اما خبر او انشاء، معنی الدلالة الامر علی الحال، فی المشترك، مسئله مهمه، فی استعمال اللفظ المشترك فی اکثر من معنی، فی ان استعمال المشترك فی معانیه مسئله لغویه لا عقلیه، فی ان استعمال المشترك فی معانیه حقیقه، فی اشتراط امکان الجمع فی استعمال المشترك، استعمال اللفظ فی معناه الحقیقی و المجازی، حمل المشترك علی اراده جمعی المعانی، فی الحقیقه و المجاز، الحقیقه اللغویه، الحقیقه العرفیه، المنقول، الحقیقه الشرعیه و الحقیقه الدینییه، فی الصحیح و الاعم، المجاز، الغرض من المجاز، فی انواع العلاقات، فی ان المجاز بالوضع، استعمال اللفظ فی نوعه او مثله، الاصل فی الاستعمال الحقیقه، التعارض بین الحقیقه و المجاز المشهور، المميز بین الحقیقه و المجاز، فی التعارض الاحوال، فی معنی قول صاحب الفصول: ظهور اراده و ظهور اثبات، فی حروف بحث عن معانیها اهل الاصول، فی الخروج عن النص، فی النص علی العله، فی الايماء و التنبيه، تنقیح المناط، جدول فی احکام الرضاع، اذا دار الامر بین الحمل علی المعنی الشرعی او اللغوی،

۳. احکامی قایناقلار: علامه شعرانی احکام و حؤکمو اؤز آچیقلا تماشیندا آرتیق حکمتیه یاخین گؤستره رک، اونون سؤزلریندن بئله چیخیر کی، بو بحثلر فلسفه ده گئندن قونولارا داها چوخ اوخشیاییر. او اوزدن ده بیز بو قونولارین آدینی فلسفی یا شبه فلسفی قونولار دا آدلاندیرایبیریک.

اصول فقہ ده فلسفه و علوم اللغه دن گلن چئشیدلی قونولار و اوزون اوزادی بو قونولارین اوزرینده داریتیشماق بو قونولارین یئنی چالارینا سبب اولایبیدیر. علامه طباطبائی نین فلسفی کیتابلاریندا

^۴ سون ایللرده یئنی درسلیک کیتابلار یازیلیدیر.

اورتایا قویدوغو مؤرهجه‌لی آقیلا^۵ (ادراکات اعتباری) باشلیق‌لی قونو علامه‌دن اؤنجه اسلام فلسفه‌سینده اورتایا قویولمایبیدیر و عین حالدا علامه طباطبائی‌نین اسلام فلسفه‌سینه سوندوغو بیر دگرلی تئوری کیمی ده قارشیلایبیدیر. طباطبائی بو فلسفی قونونو/صول فقه عالیم‌لری‌نین نظریندن استخراج ائدیپ، گلیشدریبیدیر.

ایندی حوزه‌یه باغلی اولان مودرن بیلیم مرکز‌لرینده/صول فقه و هرمنوتیک کیمی قونولار بئله اورتایا قویولماقدادیر. بو قونولارین نه قدر دوغرو، نه قدر توخونما و قوندارما اولدوغو حاقدا دانیشماق هله تئزدیر. آنجاق بونو بیلیریک کی،/صول فقه بیلیمی کئچن ایکی یوز ایلده شیعه دونیاسی‌نین دؤرد طرفیندن بیر آرایا گلن یوزلر بلکه مین‌لرجه پارلاق استعدادلارین چاباسینی اؤزونه یؤنلیدیپ و بو بیلیمده بیر چوخ عاغیلا گلمه‌ین قونولار و آلتلار اوزرینده دارتیشیلیبیدیر.

علامه شعرانی‌نین سیرادلادینی احکامی قایناق‌لاری، تورک دونیاسیندا آراشدیرماجیلارین ایشلرینه یارار دئییه، قونولاری عیناً او کیتابین فهرستیندن تایپ ائتدیم، بورادا گتیریرم:

فی التحسين و التقيج، شرايط المحكوم عليه، فی تکليف الکفار بالفروع، التکليف بالمحال، تکليف المحال، التکليف بالممتنع بالاختيار جائز، لاتکليف فی الاوامر الامتحانية، فی ان الطلب الذى يوجب التکليف غير الشوق المؤكد، فی ان الشوق الى المتبائنين ممكن و طلبهما محال، فی ان الشوق الذى يصل الى حد الطلب لايجب ان يكون اشد من الذى لا يصل، مثال انجاء الغريقين، اربعة امور يوجب الفرق بينها، الامر مع العلم بانتفاء شرطه لايجوز، مصلحه التکليف فى المكلف به، فى تعلق الطلب بالطبيعة او الفرد، فى ان الطلب اذا تعلق بماهية لايسرى الى الخصوصيات المنضمه اليها، فى الطلب و الاراده، وقت التوجه التكاليف الشرعيه، ادلة الاحكام غير نفس الاحكام، التکليف غير محتاج الى إنشاء لفظي، الجاهل غير مخاطب بنفس التکليف، حجة من قال العلم غير مأخوذ متعلقات التكاليف، عدم كون الجاهل مكلفا لا يستلزم التصويب، تقسيم الحكم الى التکليفى و الوضعى، اقسام الحكم التکليفى و الوضعى، فى تعريف السبب، الشرط و لامانع والصحة و الفساد، العزيمة و الرخصة، لايجوز خلو الواقعة عن حكم، الواجب المطلق و المشروط، الفرق بين المقدمة المقدورة و غيرها، الواجب المعلق، الفرق بين المشروط و المعلق، لايمكن استنباط كون الوجوب معلقا أو مشروطا من الألفاظ، الامر الإرشادى و المولوى، الحكم التبعدى و التوصلى، الحكم الظاهرى و الواقعى، فى أن الأمر الظاهرى موقوف على المصلحة، مصلحه الحكم الظاهرى فى متعلقه لا فى مؤداه، فى مقدمة الواجب إذا شككنا فى كون الواجب مشروطا أو مطلقا، البحث فى مقدمة الواجب على الطريقة التى سلكها ابن الحاجب، وجوب المقدمة قبل وجوب ذى المقدمة، الواجب الغيرى، ترتب الثواب و العقاب على الواجب الغيرى، فى اجتماع الأحكام، استحالة التکليف لنفسه، التکليف المحال و التکليف بالمحال، تعدد جهات المصلحة و المفسدة فى فعل واحد، معنى الفعل الواحد، تضاد الأحكام، اللازم و الملزوم، العبادة

^۵ بو ترمينين چنؤيرمه‌سینده دوکتور محمد رضا هيئت‌دن ده يارديم آلدیم.

فى المكان المغصوب، بطلان الصلاة فى المغصوب ليس إجماعيا، الفرق بين تعارض الدليلين و تعاند الحكمين، فى العبادات المكروهة، توسط الأرض المغصوبة، اجتماع الوجوب و الاستحباب، دلالة النهى على الفساد، الواجب بشرط فعل محرم، الترتب فى الطلب، الامتثال و شرائطه و أحكامه، وجوب الامتثال حكم العقل، الوجه المجعول غاية، الإطاعة فى الإمر التوصلى و النهى، قصد كفيات الطلب غير واجب، قصد التوصل فى الطلب الغيرى، وجوب قصد القرية إرشادى، سقوط التكليف بغير الامتثال، حكم ما شك فى وجوب القرية فيه، الفرق بين العبادات و غيرها، فى امتثال الطلب المتعلق بأجزاء الواجب، نية رفع الحدث و استحابة الصلاة فى الوضوء، التداخل فى الامتثال، قصد القرية فى الشرط الشرعى، اخذ النية و ما يترتب عليها متعلقا للأمر، تفويت التكليف، النيابة فى العبادات، مسألة الإجزاء.

سون سؤز:

اصول فقه نين تاريخى، ايچريگى و قونومو حاقدان بوندان داها چوخ آراشديريپ يازماق اولاردى. آنجا ق درگى نين صحيفه محدوديتيني نظرده آلاق، بو يازيبا بورادا سون نقطه قويولور. گلن سايبيلاردا الفاظ بؤلومو حاقدان يازيلار گنده جكدير. اومارام سايبين اوخوجولار يانليشلار و قصورلارى گؤرمزدن گلمه ييب، باخيشلاريني منيمله پايلاشسينلار ■

قايناقلار:

- تبريزى، غلامحسين، اصول المذهب، نشر طوس.
- الخوئى، سيد ابوالقاسم (١٤١٧)، محاضرات فى الاصول، ج ١، انتشارات انصاريان، قم.
- الزنجاني، بيات الشيخ اسدالله (تاريخسيسز)، دراسات فى علم الاصول، المجلد الثانى، مطبعة اعتماد، قم.
- الشعرانى، ابي الحسن (١٣٧٣)، المدخل الى عذب المنهل فى اصول الفقه، الامانة العامة للمؤتمر العالمى بمناسبة الذكرى المئوية الثانية ليملاذ الشيخ الاعظم الانصارى، خريف، قم.
- مختار عمر، الدكتور احمد (١٩٩٥ م)، معاجم الابنيه فى اللغة العربية، الطبعة الاولى، عالم الكتب.
- هاشمى، سيد احمد (تاريخسيسز)، القواعد الاسلاميه للغة العربية، هجرت، قم.

کولونیا لیزم قیسقاجیندا استقلال مجادلہسی وئرن بیر لیدر: آق مونغوش بویان بادیرغی (۱۸۹۲-۱۹۳۲)^۱

• مصطفی جان تزئیج^۲

ÖZET: Mustafa Can TEZİÇ, "Kolonyalizm Kısacasında Bağımsızlık Mücadilesi Veren Bir Lider: Aq Munguş Buyan Badırgı", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 81-89

Bu meqalede Monguş Buyan Badırgı'nın siyasi heyatı incelenirken, buna bağlı olarak zamanın uluslararası politik dengeleri ve hele bağımsız bir devlet halına gelmemiş Tuva'daki siyasi dengeler de ele alınmaktadır. Gerek iç gerekse dış faktörlerin önemli rol oynadığı bu ortamda Monguş Buyan Badırgı'nın siyasi duruşunun şekillenmesinin incelendiği bu meqalede ayrıca 1921 Tannu-Tuva Xalq Cumhuriyetinin elanından sonra Buyan Badırgı'nın Tuva için gördüğü temel işlere de yer verilmektedir. Meqalenin son bölümünde ise, Monguş Buyan Badırgı döneminin farklı araştırmacılar tarafından ne şekilde ele alındığı anlaşılmıştır.

Açar Sözlər: Munguş Buyan Badırgı. Tuva, Rusya, Çin.

چکیده: مصطفی جان تزئیج، "آق مونغوش بویان بادیرغی (۱۸۹۲-۱۹۳۲)، رهبری که تحت شرایط کولونیا لیزیسمی در راه استقلال مبارزه می کرد"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲* (پاییز ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۸۱-۸۹

در این مقاله، ضمن بررسی حیات سیاسی مونغوش بویان بادیرغی، موازنات بین المللی سیاسی آن دوره، همچنین موازنات سیاسی در تووا که هنوز موفق به تشکیل دولت نشده بود، مورد بررسی قرار گرفته است. در این نوشتار، با بررسی نحوه شکل گیری موضع سیاسی مونغوش بویان بادیرغی در شرایطی که عوامل داخلی و خارجی نقش مهمی در آن بازی می کردند، به خدمات چشمگیر بویان بادیرغی به تووا پس از اعلام موجودیت جمهوری خلق تووا در سال ۱۹۲۱ نیز پرداخته شده است. در بخش پایانی مقاله نیز نگرش پژوهشگران مختلف در رابطه با دوره مونغوش بویان بادیرغی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

^۱ مقاله ایکی بۆلۆمدە یاییئلاناجاقدیر. ایکینجی بۆلۆمو درگی نین "ایکینجی دۆنم، سایی: ۳ (قیش ۱۳۹۴)" ساییسیندا اوخویاییلر سینیز. وارلیق

^۲ یاردیمچی دوچنت دوکتور، آنکارا بیلیم یوردو چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بۆلۆمو (cantezic@yahoo.com).

کلیدواژه‌ها: مونغوش بویان بادیرغی، تووا، روسیه، چین.

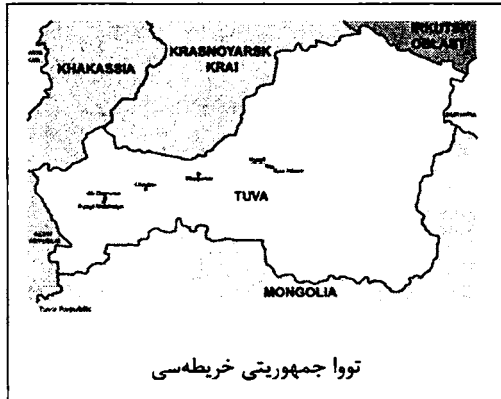
ABSTRACT: Mustafa Can TEZİÇ “Monghush Buyan Badırğı: A Leader, Who Fought For Independence Under The Colonial Pressure”, *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 81-89

This article discusses the international balance of power and the domestic conditions in Tyva, which at the time had not yet achieved its independence by establishing connections to the political life of Mongush Buyan Badırğı. In this article not only the formation of the political position of Mongush Buyan Badırğı in this context in both domestic and international spheres, but also Mongush Buyan Badırğı's contribution to the Tyvan state after it was founded in 1921 has been studied. At the end of the article an attempt was made to analyze, how the Mongush Buyan Badırğı's era was interpreted by various scholars.

Key words: Monghush Buyan Badırğı, Tyva, Russia, China

باشکندی "قیزیل" اولان تووا گونوموزده روسيا فدراسیونونا باغلی بیر جمهوریت اولاراق دوغو سيبيريا بؤلگه‌سینده یئر آلیر. قوزئیینده کراسنویارسک و ایکوتسک بؤلگه‌لری، قوزئی باتیسیندا (شمال غرب) خاکاسیا جمهوریتی، باتیسیندا آلتای جمهوریتی، دوغوسوندا بایروت جمهوریتی و گونئیینده موغولیستان اولماق اوزره آغیرلیقلی اولاراق تورک و موغول دیللی خالقلار ایله چئوریلیدیر.

آدیندان دا آنلاشیلدیغی اوزره تووا جمهوریتی آدینی تورک دیللی بیر خالق اولان تووالاردان آلمیشدیر. ۲۰۱۰ ایلی نفوس ساییملارینا گؤره توواداکی توپلام نفوسون ۸۲٪-سینی تووالیلار، ۱۶.۳٪-نو روسلار اولوشدوروماقدادیر.

۱۹۴۴ ایلینده سوویتلر بیرلیگینه قاتیلان تووا، تاریخی بویونجا باشلیجا کؤک-تورک خاقانلیغی، اوغور، قیرغیز، موغول و مانچو (چین) کیمی فرقلی یۇنتیملر آلتینا

گیرمیشدیر. بو زامان ظرفینده فرقلی بیر اتنوگنز سورجینه گیرن بؤلگه تاتنو-تووا آدی ایله ایلك کز ۱۹۲۱ ایلینده باغیمسیزلیغینا قووشموشدور.

باغیمسیزلیق سورجینده، مونغوش بویان بادیرغی‌نین اوینادیغی رولو تووا اوچون چوخ اؤنملی اولاراق تانیملاماق یانلیش ساییماز.

مونغوش بویان بادیرغی‌نین تووا تاریخی ایچریسینده بولوندوغو یئر داها نت آنلاشیلا بیلیمه‌سی اوچون دؤنمین اولوسلار آراسی ژئوپولیتک دورومونون و بو چرچیوه‌ده تووانین ایچ دینامیکلری‌نین اینجه‌لنمه‌سی‌نین یارارلی اولاجاغی قناعتینده‌ییک.

مەركىزىيە بوگونكو تووا جەمھۇرىيىتىنى ئالاجاق اولورساق، بوتون اورتا ئاسيا، اوزاق دوغو، سىبىريا و ھىندىستان جوغرافياسىنى قاپلايان بىر جوغرافىدا زامانىن باشلىچا كولونىل دۆلتلىرى اولان ژاپونىا، اينگىلتەرە، چىن و روس چارلىغى گوج مەجدالەسىنە گىرىشمىشلر. بو گوج مەجدالەسىنن ايجردىگى جوغرافىدا؛ تىت، اوريانھاي، ايچ و دىش موغولىستان، سىبىريا، دوغو توركىستان و اورتا ئاسيا بۆلگەلىرى بو كولونىل مەجدالەسىنن يوغونلاشدىغى فرقلى جىبەھلىرى اولوشدورموشدور.

ھەر نە قدر ۱۷۰.۵۰۰ كىلومەتر مەربەلىك بىر ئالانا صاحىب اوريانھاي بۆلگەسى سۇزو اندىلن بو كولونىل گوج مەجدالەسىنن گىتىدىگى جوغرافىدا كىچىك بىر ئالانا صاحىب اولسا دا، جوغرافى قونومو (موقىي) و سوسىو-كولتورل ياپىسى (قورولوشو) اعتىبارىلە ئاسيا جوغرافىاسىندا اۇنچەلىكلە چىن و روس چارلىغى داھا سونرا موغولىستانىن حىيات ساحەسى اولاراق آلغىلاتمىشىدور.

اوريانھاي بۆلگەسىنن چىن و روس چارلىغى كىمى ايكى تمل كولونىل گوج

اوجون اۇنمىنە قىساجا باخاجاق اولورساق، بو اۇنملى نكتەلىرى بلىرتەمەمىز گر كىر.

جوغرافى قونومو اعتىبارى اىلە اوريانھاي بۆلگەسى بىر كۆرپو باشى اولاراق گونى سىبىريا و قازاقىستانا آچىلان بىر قاپىدور. دولايىسى اىلە اوريانھاي بۆلگەسىنى كونترول ائتمك بو جوغرافىالارداكى گوج مەجدالەسىندە چىننن آدى گىتىچن بو بۆلگەلدە روس چارلىغىنا قارشى گۆرەجە (نىسبى) اوستونلوك ساغلاماسىنا يول آچاقىدور.

اكونومىك آچىدان باخىلدىغىندا ايسە؛ اوريانھاي بۆلگەسى چىننن تىجارى ماللارنى ساتابىلەجگى اۇنملى بىر تىجارى مەركىزدور. اۋزلىكلە قوماش (پارچا)، چاى، توتون كىمى چىن ماللارى چىن تىجارى كولونىسى چرچىوھەسىندە اوريانھاي بۆلگەسىنە گىلمكدە و بۆلگەدە گىتىش طلب تاپماقدادور.

چىننن بۆلگەدە اويغولادىغى ادارى ياپىلاتما ايجرىسىندە اوريانھاي بۆلگەسى موغولىستان اىلە بىر بوتونلوك غرض ائتمكدەدور. بو آچىدان باخىلدىغىندا چىننن گۆچ پولىتىكالىرى اۇن پلانا چىخماقدادور. كولونىزاسىيون پولىتىكاسى قاپسامىندا كۆچ اندن چىنلى نفوس بو بۆلگەدە گۆرەجە (نىسبى) اولاراق گوونلى و راحت بىر شكىلدە حىياتلارنى قورابىلىردى. بو يۇنو اىلە آ.پ. بنىگىن موغولىستانى «چىننن سىبىرىاسى» اولاراق تانىملامىشىدور.

چين آچىسىندان باخىلدىغىندا، ھەر نە قدر اورىناھى و موغولىستان ادارى اولاراق چين حاكىمىتىندە اولسار دا، بو بۇلگەلەر ھىچ بىر زامان چين ايدىنولوژىك و كولتورل اولاراق حاكىمىتى آلتىنا گىرمەمىشلەر، اۆزلىرىنە اۆزگو (خاص) سوسىو-كولتورل و تارىخى ياپىلارنى اعتبارىلە چىنە مسافەلى دورموشلار.

اۆتە ياتقان، روس چارلىغى اىچىنسە اورىناھىنى اۋنىمى اىلك باشدا كولونىزاسىون و اكىن اوچون اسكان آلانى آنلامىنا گىلمىكدەدىر.

بونون دىشىندا اورىناھى روس چارلىغىنا موغولىستانا اولاشان بىر كورىدور گۆرەۋى گۆرمىكدە ايدى و بو ساىەدە روس چارلىغىنىن بۇلگەدەكى تجارى وارلىغى اورىناھى كانالى اىلە موغولىستانا چاندىرىلايىلەجىكى.

ورىناھىنى بو جوغرافى قونومو (موقى) روس چارلىغىنا تجارى اۋانتازىن دىشىندا عىگرى (حرى) يۇندىن بىر اۋانتاز دا ساغلايىردى. اورھانايا حاكىم اولان بىر روسيا اوزاق دوغودان گلن ھەر ھانسى بىر تەلوكەيە قارشى سىبىرىيانىن گونلىگىنى ساغلايىلەجىكى.

روس ساوونما باقانى (مدافعه ناظىرى) و. آ. سوھوملىنوا اورىناھى بۇلگەسىندە بۇلوناچاق بىر روس نفوسو و عىگرى (حرى) وارلىغىنىن چىنە ياخىنلىغى اولان كروودايكولسكوى (Krugodaykolskoy) دىمىر يولونو امنىتە آلاچاغىنى اۆزلىكلە بلىر تىمىشىدىر.

ورىناھى بۇلگەسى روس چارلىغىنىن گلەجىكدەكى پلانلارنى اىچىندە اىستراتىك اچىدان اۋنملى بىر يىترە صاحىبىدى. گرگ بودىزىم گرگسە قوھوم بويلارنىن وارلىغى اىلە سوسىو- كولتورل اولاراق موغولىستان اىلە ياخىن تارىخى باغلارلا صاحىب بىر اورىناھىا حاكىم اولان روس چارلىغى بىر سونراكى آشامادا موغولىستان اوزرىندە حاكىمىتىنى گولندىرەبىلدى. موغولىستان اوزرىندە حاكىمىت قورماق ھىچ شىبھەسىز روس چارلىغىنا چىن اوزرىندە سىياسى و اكونومىك (اقتصادى) بىر اوستونلوك ساغلاياچاقدىر.

بونون دىشىندا اورىناھى و دولايىسى اىلە دە موغولىستانى ائتكىسى آلتىنا آلمىش روس چارلىغى اىچىنە آلاچاغى بودىست نفوس اىلە اۆز دىش سىياسىتە فرقى بىر پرىسپكتىو قازاندىرايىلدى. بو ساىەدە روسيا تىت خطى قوتلندىرىلەبىلر و تىت اوزرىندە ھىندىستان، دولايىسى اىلە دە ھىند اوقيانوسونا چىخان بىر روسيا، اىنگىلىترەيە قارشى اوستونلوك ساغلايىلدى.

روس چارلىغى اچىسىندان باخىلدىغىندا اورھانا چىن قدر سوسىو-كولتورل و ايدىنولوژىك آنلامدا روس چارلىغىندان اوزاق دىيىلدى. روس چارلىغىنىن فرقى ائتىك ياپىسى اورھانايلارنىن بوگونكو حاكاسيا و آلتاين يىرلى خالقلارنى اىلە اولان قوھوملوق باغلارنى دولايىسى اىلە چىنە نظراً نىسى اولاراق داھا ساغلام اىلىشكىلر قورايمىلەسىنى ساغلايىردى.

بو فاكىتور چىن يىن بۇلگە يە نىسبى اوزاق قالماستىن يول آچاركن، نىسبى اولاراق چىن حاكىمىتىدەكى اوريانئەي دا، روس چارلىغىنى دفاكتو اولاراق داھا ائتكىن قىلىردى.

اوريانئەي يىن ايچ دىنامىكلرى ايسە بۇلگەدەكى سىياسى گلىشمەلرىن سونوجوندا گىچىردىكى سىياسى دۇنوشوملرىن بىر ائتكىسى ايلە دگىشكىلىگە اوغراياراق زامان ايچىندە قونشو تورك دىللى قونار-كۇچر خالقلار نىسبەتاً فرقلى بىر ياپىيا بورونموشدور.

تارىخ بويونجا فرقلى يۇنتىملرىن حاكىم اولدوغو اوريانئەي ۱۹۱۱-۱۷۵۷ يىللى آراسىندا چىن (مانچو) يۇنتىمىنە گىرمىشىدور و موغولىستان يىن بىر پارچاسى قونوموندا بۇلگە ھوژون (Hojun) اولاراق تەبىر ائدىلن و نويانلار يۇنتىمىنە بوراخىلان ادارى آلت بۇلگەلرە آيرىلمىشىدور.

بو ادارى سىنىرلار يىن (سرحدلرىن) بىر سونوجو اولاراق بۇلگەدە ياشايان قونار-كۇچر بويلار اسكىسىنە نظراً داھا قىستىلى بىر آلاندا قونار-كۇچر ياشام طرزىنى سوردورمگە حتى يئرلىشك حىاتا گىچمگە زورلاندىلار.

بونون دا دوغال بىر سونوجو اولاراق قوھوم بويلار بىر-بىرلىرىندىن اوزاقلاشدىنى كىمى تورپاق ايلە باغلانتىلى فرقلى كىملىك آلىغلار اورتايا چىخماغا باشلامىشىدور.

سىياسى ياپىنىن (قورولوشون) اجتماعى حىاتا اولان بو ائتكىسىنە پارالل اولاراق بۇلگەنىن كولتورل ياپىسىندا كۇكلو بىر دگىشىمە ندىن اولان بىر باشقا گلىشمە دە بۇلگەنىن بودىزمىن ائتكىسى آلتىنا گىرمەسىدور.

چىن يۇنتىمىنىن دە دستگى ايلە بودىزم بۇلگەدە رسمى دىن حالىنا گىتيرىلمىشىدور. بو چرچىوۋەدە، بۇيوك بودىست تاپىناقلارى (مەبەلرى) انشاء ائدىلمىش، بو تاپىناقلاردا اگىتىلن گىنجلر دۇلت يۇنتىمىندە فعال گۇرەولر آلمىشلار. بودىزم فئودال ياپىيا حاكىم اولدوغو كىمى ھم توپلومون يوكسك كسىملرى، ھم دە آلت كسىملرى طرفىندىن منىمىسندى. بوتون بونلار يىن بىر سونوجو اولاراق ھم فرقلى اجتماعى قاتمانلار (لايەلر) آراسىندا توپلومسال (اجتماعى) ھارمونى قوتلندى، ھم دە تووا بويلار ياخىن قوھومو اولدوقلار قونشو تورك دىللى قونار-كۇچر بويلارىندىن سوسىو-كولتورل اولاراق اوزاقلاشىركن، تىت-مونغول كولتور آلانى ايچىنە گىردىلر.

سىياسى و كولتورل دگىشىملر دىشىنىدا تووانىن اجتماعى ياپىسىنىن دۇنوشومە اوغراماسىنى بىر باشقا سىبى ايسە بۇلگەدە گلىشن تىجارىتىدور.

گرک روس يئرلىشىمچىلردن اۇيرىنلن اكىن، گرکسە چىن ايلە آرتان تىجارى مناسبتلرىن ائتكىسى ايلە گلىشن تىجارى بىلىنچ (شعور) ايلە بىرلىكدە اوريانئەي بۇلگەسى گرک حيوانچىلىق گرکسە اكىن آلانىندا اولدوقجا اۇنملى بىر مركز حالىنا گلىمىشىدور. بو گلىشىمىن دوغال بىر سونوجو اولاراق بۇلگە ھم روسيا و

بو فرقلى اتفاق (اتحاد) آرايشلارنىڭ گىچىدىكى سورچاچىسىنىڭ، مونغوش بۇيان باديرغى يۇنتىمى
الىنە آلدىغى ايلك ايللردە آنتى روس تاويرلارى (مۇسۇللىرى) و چىن ايله ياخىنلىغى دقتلىرى چىكىشىدىر.

بو پولىتىكىنىڭ ان جانلى اۇرنىگى ايسە اۋزلىككە بۇلگەدەكى روسيا ايله اولان تجارتى كسمە و چىن
توواداكى تجارت نقتەلىرىنىڭ قورونماسى اوچون اولوشدورولان ۲۰۰۰ نفرلىك اوردونون قورولماسىندا
اۋزونو گۇستىرير. بۇيان باديرغى طرفىندىن قورولان بو اوردو اورانهاى بۇلگەسىندە دسامبر ۱۹۱۱
ايلىندەكى چىن قارشىتى باشلايان مىللى مجادله سورچى اچىنىدە بىللە چىن تجارت نقتەلىرىنى و چىنلى
تاجىرلىرى قوروماغا داوام ائتمىشىدىر و قانونسوز شىكىلدە چىنلى تاجىرلىرىن ماللارنىڭ ياغمالانمىلارنى
انگىللەمىشىدىر.

۱۹۱۲ ايلىندە چىن بۇلگەدەكى كونترولونو تاماماً ايتىرمىش و بۇلگە چىنلى تاجىرلەر قاپانمىشىدىر. بو
گىلىشمەلر بۇلگەدە يىنى گۇچ مركزلىرىنىڭ اولوشماسىنا يول اچمىش، اولوشان يىنى دىگەدە (موازنەدە)
تووا و موغولىستان آراسىنداكى سىخى اقتصادى يايى، بودىزىمىن ائتكىسى و گوننى بۇلگەسىنىڭ موغول
نويانلارنىڭ ائتكىسى آلتىندا اولماسى سونوجو موغولىستان بۇلگەدە گوجونو حىس ائتىرمەسىنە و
ايرەلىلەين زاماندا اورانهاى بۇلگەسىندە حق ادعا ائتمەسىنە يول اچمىشىدىر.

۱۹۱۲-۱۹۱۳ ايللىرى آراسىندا تووانىن موغول حاكىمىتىنىڭ قبول ائتمەسى ايله تووادا موغول قانونلارنى
اويغولانماغا و موغوللار وئىرىگى توپلاماغا باشلامىشلار. قىسا زاماندا موغول وارلىغىنىڭ اغىر ائتكىلىرى
اۋزونو حىس ائتىرمەگە باشلامىش و كئىفى (سلىقە) اويغولامالار ايله تووالى تاجىرلىرىن و مولك
صاحبلىرىنىڭ ماللارنىڭ ياغمالانماسى ايله داوام ائتمىشىدىر.

موغول خانلارنىڭ بۇلگەدەكى قانونسوز حركتلىرى، تووالىلار طرفىندىن اۋنچە تىدىرگىنلىكلە (نىگرانلىقلا)
قارشىلانمىش، قىسا سۈرە اچىرىسىندە موغوللار قارشى گىلىش بۇ تىدىرگىنلىك يىرىنى تووالار آراسىندا
روسيانىڭ بىر آئىرنايو اولاراق دا دگرلندىرلمەسىنە يول اچمىشىدىر.

۱۹۱۳ ايلىنىڭ ايكىنچى يارىسىندا موغول باسقىسىنا قارشى روس چارلىغىنىڭ حمايەسىنە گىرىش
گوندىمە گىلىر. ۲۳ سېتامبر ۱۹۱۳ ايلىندە تووا توپلوموندا ائتكىن اولان چامزى ھامى-لاما و اونو تەقىباً
عىنى ايلىن ۲۶ نوامبرىندا نويون دا-كوزۇن مونغوش بۇيان باديرغىنى و باشقا نويانلارنى روس
چارلىغىنىڭ حمايەسىنە گىرمەگە باشلارلار.

۱ جولاي ۱۹۱۴ ايلىندە مونغوش بۇيان باديرغى يازىلى بىر آنلاشما ايله اورانهاى بۇلگەسىنىڭ اۋز گەلەنك
و گۇرەنكلىرىنى قوروماق و بودىزمە باغلى قالماق، اۋزونە خاص يۇنتىم شىكىلىنى قوروما و گەلەنكسەل ياشام
طرزىنىڭ قاراتى آلتىنا آلىنماسى شرطى ايله روس چارلىغىنىڭ حمايەسىنى تەھدىتلىمىشىدىر.

اوريانھاي بۆلگەسىنىن روس چارلىغىنىن حمايەسى آلتىنا گىرمەسى، اوزون زامان ايچرىسىندە باغمىسىز بىر تووا جەھورىتىنىن گرچكلىشىرىلەبىلمەسى اوچون گرگىلى اۇن شرطلىرىنىن اولوشماسىندا دا اىلك باساماق (پىللە) اولموشدور.

گ. آ. اوندار، اوريانھايىن روس حمايەسى آلتىنا گىرىش سورجىنىن اورھاناي دا مىلى بىر تووا دۆلتىنىن دە تمللىرىنىن آتلىدىغىنى ساوونور. بو چرچىوۋەدە بىر- بىرىدىن قويۇق ھۆزۈنلار يوكسك يۇنتىجى استاتوسونا صاحىب اولان آمىن نوپون آلتىندا مركزى ادارى سىنىرلار ايچىندە بىر دۆلت ياپىسىنىن تمللىنى اولوشدوردولار.

بو سورج ايچرىسىندە سىبىرىا دنورىمى كومتەسى تمشىلچىسى اى. گ. سافيانوف ايلە گۇروشمەلرە باشلانمىش و سوويتلر بىرلىگىدىن آلىنان دستك ايلە مونغوش بۇيان بادىرغىنىن يۇنتىمىندە ۱۶-۱۳ آقوست ۱۹۲۱ دە تاننو-تووا جەھورىتى اعلان اندىلمىشىدىر.

۲۱ آقوست ۱۹۲۱ ايلىندە مونغوش بۇيان بادىرغى ھلە ايگىرمى دوققوز ياشىندا ايكن باشقان اولاراق يوكسك تووا قوروجو مچلىسىنە سىچىلدى و بىللەلىكلە تووا خالق جەھورىتىنى قوران و گوجلندىرن اىلك سىاسى لىدر اولدو. مونغوش بۇيان بادىرغى سىراسى ايلە ۱۹۲۲ ايلىندە باقانلار قورولو (ناظىرلر كابىنەسى) باشقان ياردىمچىسى، ۱۹۲۳ ايلىندە باقانلار شوراسى باشقانلىغى، ۱۹۲۶-دا مالىە باقانلىغى و ۱۹۲۱، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۶ ايللىرىندە آناياسا دوزنلەمە قورولوندا چىشىدىلى گۇرەلر آلمىشىدىر.

سىاسى ياشامى بويونجا مونغوش بۇيان بادىرغى فرقلى سىاسى مانوورلار ايلە اۆلكەسىنىن چىخارلارنى قوروماغا چالىشمىشىدىر. بىر ياندان بودىزمىن تووا اوچون اۋنملى بىر عنصر اولدوغونو دوشونموش و لامالارى دستكلەمىشىدىر، عىنى زاماندا آقوست ۱۹۲۴ ايلىندە سوويتلر بىرلىگى تووا جەھورىتى و موغولىستانىن قاتىلدىغى اوچلو كونفرانسدا، بىر قروپ تووالى و موغول درەبگىنىن يىنى قورولان تووا جەھورىتىنى لغو اندىب موغولىستان ايلە بىرلىشىرمە چابالارنى باشارلىلى بىر شكىلدە اورتادان قالدىرمىشىدىر. بو پولىتىك تاتكتىكىن آرخا پلانىندا سوويتلر بىرلىگىدىن موغولىستانا قارشى آلىنان دستگىن يىرى بۇيوكدور.

۲۲ جولاي ۱۹۲۵-دە موسكوۋادا تووا خالق جەھورىتى اىلى سوويتلر بىرلىگى آراسىندا دوستلوق آنلاشماسى امضالانمىشىدىر. بونون آردىندان ۱۶ آقوست ۱۹۲۶ ايلىندە اولان باتوردا تووا خالق جەھورىتى و موغول خالق جەھورىتى آراسىندا دوستلوق آنلاشماسى امضالانمىشىدىر.

نە وار كى، مونغوش بۇيان بادىرغى ايچرىسىندە يىتىشىدىگى اورتام و آلدىغى اگىتىم ايلە سوويت يۇنتىمى طرفىدىن «خالق دوشمنى» اولاراق آلفىلانماسى گونون شرطلىرىنە گۇرە قاچىنىلمازدى. مونغوش بۇيان بادىرغىنىن توتوقلانماسىنىن آردىندان، عايەسى دە باسقى و سورگونلرە معروض قالمىشىدىر.

تارىخى قايناقلاردا مونغوش بۇيان بادىرغى فرقلى شكىللردە نقل اندىلمىشىدىر.

بو قايناقلاردان بىرى اولان كومىنتىر يۇنتىجىلىرىندىن پ. مدوئۇند، مونغوش بۇيان باديرغى... اوتورىتر، يىتتىكىلى و پارلاق بىر لىدر اولدوغو قدر تووا جمهوريتىنىن قورولوشو اوچون هر شكىلدە مجادله وئرن بىر يۇنتىجى اولراق نقل ائىلمىشىدىر.

مونغوش بۇيان باديرغى حاقىندا تالها-سيورون تووا جمهوريتى اوچون لىنىن و يا چىچىرىن بىزىمەسى ياپار.

آنجا ۱۹۲۰ ايللىرىنىن ايكىنجى يارىسىندا دگىشن پولىتىك آتموسفر و مىلى دموكراتلار قارشى ايدئولوژىك باسقى سونوجوندا مونغوش بۇيان باديرغى گىرى پلانا ايتىلمىشىدىر.

بو دۇنمى يانسىدان لىتراتورا باخلىدىغىندا مونغوش بۇيان باديرغى آشىرى درجەدە سياسىلىشىدىر يىلمىش و دۇنمىن يازارلارى آرنجىھىن يو. ل. اوچىرا و. چ. چىن و موغول يانلىسى پولىتىكلار اىزلەين خالق قارشىتى رئاكسىونر اولراق دگرلندىر يىلمىشىدىر.

گونوموزدە ياپىلان چالیشمالاردا ايسە اوندار گ. آ. دوكتورا چالیشماسىندا مونغوش بۇيان باديرغىنىن ۱۹۱۴ ايلىندە روسيا-يانلىسى پولىتىكلارى اوزرىندە دورموشدور.

كات س. چ. ايسە چالیشماسى اولان ۱۹۲۱-۱۹۴۴ تووا خالق جمهوريتىنىن سياسى سىستىمىنىن فورمولاسيونو و گلىشمەسىندە مونغوش بۇيان باديرغىنىن بىر دموكراسى سۇزجوسو و تووا جمهوريتىنىن باغىمسىزلىغى اوچون مجادله وئرن بىر لىدر اولراق بحث ائدر.

مونغوش كىنىن-لوپسان، مونغوش بۇيان باديرغىنىن حياتىنى رومانلاشدىردىغى تووا توركجەسىلە كىتابى «رومان-اسسە»دە اۇزل حياتى و سياسى فعالىتلىرىنە انسان اولغوسونو اۇن پلانا چىخاراق باخمىشىدىر.

مونغوش بۇيان باديرغى يۇنتىمە گلدىگى آندان اعتباراً دۇنمىنىن دگىشكن سياسى ياپىسى اىچرىسىندە تووا خالقىنىن چىخارلارى اوچون چالیشمىش و دگىشن سياسى شرطلردە فرقلى پولىتىكلار گلىشىدىرمىشىدىر.

مونغوش بۇيان باديرغى ۱۹۳۲ ايلىندە اعدام ائىلمىشىدىر. اۇنوموزدەكى ايللردە اعتبارىنىن اعادەسى يۇنوندە يىئنى آدىملار آتيلاجاغىنا و حاقىندا يىئنى آراشدىرمالارىن دا ياپىلاجاغىنا اينانماقدايىق ■

آردى سونراكى سايبدا^۲

^۲ مقالهنىن قايناقلار قىسمى ايكىنجى بۇلومون سونوندا وئرىلمىشىدىر. وارلىق

Başsağı

Türkiye'nin önde gelen bilim adamlarından, ünlü Türkoloq, Ankara Ünivérsitesi Çağdaş Türk Lehceleri ve Edebiyatları Bölümü Başkanı Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder'in babası rehmətli Şevket Barutcu 20 Séptambr 2015 tarixinde vefat étdi.

1932 doğumlu merhum Şevket Barutcu, 16 Séptambr 1962'de İstanbul'da Hüseyin Nihat Atsız tərəfindən qurulan Türkçüler Derneyi'nin Çankırı şöbesini qurdu ve 1965 iline qeder bu derneyn başqanlıq görevini yürütdü. 15 Fevriye 1972-de Çankırı'da qurulan Türk Ülkücüler Teşkilatı'nın Qurucu Genel Başkanı oldu. 1975-1978 illeri arasında rehmətli Alparslan Türkeş'in başnazir yardımcılığı döneminde Özel Qelem Müdürlüyü görevini ifa étdi.

Türk aydınları arasında milli düşünce ve duyğularıyla bilinen, sévilen ve sayılan merhum Şevket Barutcu, 21 Séptambr 2015 tarixinde Ankara Karşıyaka Mezarlığı'nda torpağa véridi.

Bu münasibetle Ulu Tanrı'dan o merhuma rehmət ve başda Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder olmaq üzere, Barutcu ailesine başsağılı dileyirik.

Varlıq Dergisi

میلاددان اؤنجه کی تورکلرین معمارلیغینا قیسا بیر باخیش

• آرش کاضمی وند^۱

ÖZET: Arash KAZEMIVAND, “Miladdan Önceki Türklerin Memarlığına Kısa Bir Baxış”, *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 91-100

Miladdan önce birinci minilde qurulan Hun İmparatorluğu ilk Türk İmparatorluğu olaraq tarixçiler tarafından bilinmekdedir. Qazılarda çıxarılan bu döneme aid tapıntılardan yola çıxaraq Türklerin yerleşik yaşamları miladdan önceye dayanmaqdadır. Türkler yerleşik yaşam yanında qonar-köçer yaşam tarzına de davam etmişler. Bu yüzden bu uyqarlığa (medeniyete) köçebe yaşam tarzı yerine “Bozqır Uyqarlığı” demek daha doğru olacaktır. Miladdan önce de Türklere aid olan şehir ve memarlık eserlerini qapsayan yerleşik alanlar arkeoloqlar tarafından tesbit edilmiştir. Bu dönemde qarşımıza çıxan yapılar arasında genellikle Qurğan (mezar yapılar) yapıları başda olmaq üzere, şehirler, surlar, qalalar, mezar külliyləri ve yurd tipi çadırlar ortaya çıxmıştır. Eski Asya qonar-köçer kültürüne aid olan çadır memarisi daha sonralar memarlıqda qubbenin biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır. Qurğanlar İslamiyet öncesi Göktürk ile Uyğur dönemi memarisindeki mezar memarlığının ve İslamiyet sonrası Qaraxanlılar, Qezneliler ve Büyük Selcuklular’da görülen mezar, türbe ve gümbet memarisinin qaynağını oluşturmaktadır.

Açar Sözlər: Hun, Uyqarlıq, Şehir, Qala, Qurğan, Çadır.

چکیده: آرش کاضمی وند، "نگاهی کوتاه به معماری ترک‌ها در دوره قبل از میلاد"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۹۱-۱۰۰

به عقیده مورخین، امپراتوری هون اولین امپراتوری ترک محسوب می‌شود که در هزاره نخست قبل از میلاد تاسیس شده است. آثار یافته شده در حفاری‌های باستان‌شناسی متعلق به این دوره گواه این است که زندگی و تمدن یکجانشینی ترک‌ها به دوره‌های قبل از میلاد برمی‌گردد. ترک‌ها در کنار زندگی یکجانشینی طرز زندگی کوچ‌نشینی را نیز ادامه داده‌اند. به همین دلیل صحیح‌تر آن است که در نامگذاری این تمدن به جای اصطلاح سبک زندگی کوچ‌نشینی از اصطلاح «تمدن بوزقیر» استفاده شود. باستان‌شناسان همچنین موفق به ثبت مناطق

^۱ غازی ییلیم یوردو، معمارلیق بؤلومو، یوکسک لیسانس اؤیرنجیسی (arashkazemivand@gmail.com)

یكجانشین كه شامل آثار معماری و شهری متعلق به ترك‌ها در دوره پیش از میلاد است شده‌اند. در میان آثار مكشوفه؛ شهرها، سورها، قلعه‌ها، قبرستانها، چادرهای یورت مانند و به ویژه قورغان‌ها (بناهای قبر) به چشم می‌خورد. معماری چادر متعلق به فرهنگ كوچ‌نشیني آسیا، بعدها نقش مهمی در شكل‌گیری معماری گنبد ایفا کرده است. قورغان‌ها قبل از اسلام در دوره گوكتورك و اویغورمنشا معماری قبر و بعد از اسلام در دوره قراخانیان، غزنویان و سلجوقیان منشا معماری برجها، مزارهای گنبدی و بقعه‌ها شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: هون، تمدن، شهر، قلعه، قورغان، چادر.

ABSTRACT: Arash KAZEMIVAND, "A Brief Overview on The Architecture of Turks in the period BCE", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.91-100

In the 1st millennium BCE, Hun Empire which is known as the first Turkish Empire by historians was founded. The findings that emerged during excavations indicate the settled life style of Turks of BCE.

Beside the settled life style, Turks also had the nomadic life style. Therefore the term "Steppe Civilization" is more appropriate than "Nomadic Life Style". Many settled areas related to this period such as cities and architectural monuments have been discovered by archaeologists. The most common monuments we encounter in this period are primarily Kurgans and then other architectural and urban monuments like cities, bulwarks, castles, tomb complexes and yurt-style tents. The architecture of tent which belongs to antique Asian nomadic culture had a major effect on formation of dome architecture in later periods. Furthermore, in pre-Islamic era the tomb architecture in Gokturk and Uyghur periods and also in Islamic era the tomb and mausoleum architecture in Qarakhanid, Ghaznawids and Saljuks periods stem from Kurgan architecture.

Key words: Hun, Civilization, City, Castle, Kurgan, Yurt, Tent.

گیریش

اسکی توپولوملارین کولتور و ایدئولوژی‌لری نین سویوت (انتزاعی) بیر گؤسترگه‌سی اولاراق بیلینن اسکی معمارلیق اثرلری نین کؤکنینی و اورتایا چیخیش نندنینی، او توپولوملارین حیات فلسفه‌سینده و بولوندوقلاری جوغرافی شرطلر و اقلیم‌لرده آراماق لازیم‌دیر. بونونلا یاناشی یننه عاید اولدوغو توپولومون دونیاگؤروش‌لرینده اولان مکان ایله زامان قاوراییشلارینی دا اله آلماق گرکیر. میلاددان اؤنجه بیرینجی مین‌ایله گؤرولن و ایلك تورک امپراتورلوقو اولاراق بیلینن هون امپراتورلوقونون معماری اثرلری نین آیدینلانماسیندا بیر چوخ آراشدیرمالار یاپیلیمیشدیر اما یننه ده داها قاپساملی و اؤزلی آراشدیرمالار گرکدیگینی بوگون آرکئولوقلار و صنعت تاریخچیلری سؤیله‌مکده‌دیر. تورکلر ساده‌جه بؤیوک سیاسی اؤرگوتلر (تشکیلاتلار) قورموش و بؤیوک حربی باشاریلار الده ائتمیش دئییل، دنیا اویغارلیغینا (مدنییتنه) صنعت آلانیندا دا دگرلر قاتمیشلار. تورکلرین میلاددان اؤنجه یئرلشیک و قونار-کؤچر اولاراق یاشامالاری و ایکی آیری یاشام طرزینه صاحب اولدوقلاری آرکئولوقلار طرفیندن تثبیت ائدیلمیشدیر. بو اوزدن آنتیک تورک اویغارلیغینی کؤچری یاشام طرزی دئییل، «بوزقیر اویغارلیغی» اولاراق نیت‌لندیرمک (سجیه‌لندیرمک) داها اویغون اولاجاقدیر. بو یازی نین اماجی آنتیک چاغداکی تورکلرین معماری اثرلرینی قیساجا گؤزدن گنچیرمک، تورک معماریسینی نین هارادان و نجه توره‌ییشینی و داها سونراکی گؤک‌تورک، اویغور معمارلیغینا قایناق تشکیل ائتدیگینی گؤزدن گنچیره‌جگیک. اساس اولاراق قورغان،

شهر و یا «وردو-کنت» و چادیر اولاراق اوچ بۆلۈمدن اولوشان بو چالیشمادا شهرلرده کی یئرلشیک قونوتلاری و ائولری ده گۆزدن گنچیره جگیک. چالیشمامیزدا میلاددان اۇنجه ۴-جو یوز ایله اورتایا چیخان بۆیوک هون امپراتورلۇغونون سادهجه معماری اثرلرینی قیساچا آنلاماغا چالیشاجاق. بو یازیدا گوونیلیر و بیلیمسل کیتابلار و مقاله‌لردن فایدالانیلیمیشدیر.

قورغان^۲

میلاددان اۇنجه بیرینجی مین‌ایله قوزئی چین ده گۆرۈلن و چین قایناقلا ریندا هیونگ نو آدی ایله تانینان آسیا هونلاری، عمومیتله تاریخ صحنه‌سینده ایلک رول اوینایان تورکلر اولاراق قبول ائدیلمکده‌دیر. میلاددان سونرا ۴-جو یوز ایله آوروپادا گۆرۈلن هونلار بونلارین بیر داوامی اولوب، آتلا (۴۵۳-۴۳۴) اداره‌سینده مانش ساحیللرینه قدر همن همن بوتون آوروپایا حاکیم اولموشلار.

هون امپراتولۇغو دۇنمینده گنللیکله قورغان اولاراق بیلینن مزار یاپیلاری، قونوتلار (ئولر)، چادیرلار و یئرلشیم آنالاری ایله شهرلره راستلایریق. بارتولدون آراشدیرمالارینا گۆره، قورغان کلمه‌سی روسجایا قیپچاق تورکجه‌سیندن گنچیمیشدیر. تورک دیل قورومونون تورکجه سۆزلۈیۈنده قورغان کلمه‌سی اوچ آنلام داشیماقدادیر: ۱- ایلک چاغدا مزار اوزرینه تورپاق ییغیلاراق یاپیلان کیچیک تپه، ۲- قالا (قلعه)، ۳- تپه بیچیمینده مزار، هۆیوک (ارن، ۱۹۸۸: ۹۳۰). بورادا بیزیم قورغاندان قصدیمیز اوچونجو آنلام، یعنی «تپه بیچیمینده مزار» آنلامینا داها یاخیندیر. قورغانلار گنل اولاراق آلتدا تاختادان یاپیلان جنازه اوتاغی و اوزرینده کی اؤرتۈ سیستمی ده گنل اولاراق داش و یا چام آغاجلاری ایله اؤرتۈلمکده‌دیر. بونلارین اوزری ایسه تاشلارلا قاپاتیلیر. مزار اوزرینده کی تپه‌نین قبه شکلینده اولماسی گۆیه و یا قوتسال داغا اشاره ائتمکده‌دیر. آیریجا گنللیکله مربع شکلینده اولان جنازه اوتاغی و اوزرینده کی دایره‌سل اولان و تپه ایله داغی آندیران ییغین کومپوزوسیون کوزمولوژیک بیر قاورامی داشیماقدادیر (چوروحلو، ۲۰۱۱: ۸۰) (رسم ۱).

باتی (غرب) معماری فلسفه‌سینده ده مربع و دایره‌نین سیمگه‌سل (سمبولیک) آنلاملاری واردیر. دایره زامانی تمثیل ائدر، مربع ایسه یۇنو وورغولایاراق اوزامی (فضائی) تمثیل ائدر. دایره ایله مربع بیرلیکده «کیئناتی»، گۆیو و یئری، زامان و اوزامی اولوشدورور (ماسیئرو، ۲۰۰۶: ۵۹؛ گروپیکو، ۲۰۱۱: ۳، ۸). بونلارین یانیندا آسیا صنعت و معماریسینده ده یۇنلر و فورملار پلاستیک بیچیمین یانیندا آنلامسال بویوتون دا اولوشوموندا اۇنم داشیماقدادیر. اسکی تورک و چین اینانچلارینا گۆره گۆی بیر قبه و یئر اوزو ایسه دۆرد و یا سککیز بوجاقلی بیر دوزلوک سانیلیردی. تورکلرده قوتسال ساییلان و گۆی ایلی یئر تانریلارینا عبادت ائدیلمن داغلار جوخ اسکیلردن واردیر. اسکی اویغور متنلرینده ده کاینات اوتاق

^۲ قورغان (kurgan) سۆزونون فارسجایا دا گنچمیش اولان «گور» (مزار) سۆزو و «گورگان» (گورگن) شهرینین آدی ایله باغلانتیلی اولدوغو دوشونولمکده‌دیر.

شکلینده دوشونولوب، اوتاغین اورتاسینداکی سکزیز بوجاقلی آچاچ دۇرد آنا و دۇرد آرا یۇنله کوزمولوژیک بیر قاورام داشیماقدایدی (اسین، ۲۰۰۱: ۴۱-۴۰).

اسکی تورک-چین اینانجلاریندا داغلار و یا تپه‌لر گۇی تانریسینا عبادت اوچون ایشله‌دیلن دینی تۇرن یئرلری‌دیر. بو کومپوزوسیونو اسلامیت سونراسی قوتسال مرکزی قبه‌لی مکانلاردا دا گۇرمکده‌ییک. بو دۇنمه عاید باشقا صنعت اثرلرینده خالچالار، فرئسکلر^۲، قورغانلاردان تاپیلان مومیالانمیش جسدلره عاید صنعتسل اثرلر و پالتارلار (مثلا یازیریک قورغانیندا تاپیلان مومیالانمیش انسان جسدی) واردیر. اولدوقجا اۇنم داشییان بو صنعتسل اثرلر اوزرینده باشقا بیر مقاله‌ده دورماق لازیم‌دیر (رسم ۲).

بو دۇنمده معمارلیق اثرلری چوخونلوقلا مزار و قورغان معماریسیدیر. هون دۇنمی معماریسینده‌کی قورغانلار بویوتلاری (ابعاد) آچیسیندان گنللیکله کیچیک، اورتا و بۇیوک اولماق اوزره اوچ قروپدا توپلانیر. کیچیکلر یاخلاشیق ۱۵-۱۳، اورتا بۇیوکلوکده اولانلار ۲۴-۲۰، داها بۇیوک اولانلار ۴۶-۳۰ و بویوکلر ایسه ۵۵-۵۱ متر حیواری بیر چاپا (مقیاسا) صاحبیدیرلر (چوروحلو، ۲۰۱۱: ۱۱۴-۸۷).

بو دۇنم معماریسینین اۇنده گلن قورغان مزارلاریندا یازیریک قورغانلاری، «باشدار قورغانی»، «شیبه قورغانی»، «بئزل» و «توئکتا» قورغانلاری، «توئین اولا قورغانلاری»، «کاتاندا قورغانلاری»، «سیک قورغانلاری»، «ولاندیریق قورغانلاری»، «وکوک اولاتوسو قورغانلاری» و «آرژان قورغانلارینی» ذکر ائده‌بیلرک.

یازیریک و دیگر قورغانلارا بو مقاله‌ده توخونما امک‌انیمیز اولمادیغیندان بورادا بعضی اۇرنکلره یشتینه‌جگیک.

بیرینجی یازیریک قورغانی ۵۰ متر چاپیندا و ۲ متر یوکسکلیگینده بیر داش آلتیندا بولونماقدایدی. آچاچ کۇتوکلریندن اولوشان قوروما طبقه آلتداکی ایکی مزار اوتاغینی قوروماقدایدی. مزارین ایچینده اۇلویه عاید شنیلر اۇرنگین آتلاری و قوشوم تاخیمیلاری^۳ واردی. اشیالاری جنازه ایله گۇمه (دفن ائتمه) گله‌نگی هله ده تورکلرده داوام ائتمکده‌دیر. آلتداکی جنازه اوتاقلاری تومروقلاردان (الوارلاردان) انشاء ائدیلیمیشدیر. چام آغاچیندان لحد (تابوت) قاپاغینی اوزرینده خوروز شکلینده دریدن کسيلمیش پارچالار واردی. بو تابوت اوستونده‌کی خوروزلار قوشا باشلی قارتال شکلینی آندیرماقدادیر (چوروحلو، ۲۰۱۱: ۸۹).

بو قورغانلاردان چیخاریلان خالچالار، فرئسکلر و تاخیلار چوخ قیمتی اثرلردیر. اسیک‌ده ده گۇردیوموز عینی معمارى اوسلوبا دایانان قورغاندا آلتین پارلتارلی بیر هون پرنسی‌نین (شهزاده) گنییمینی گۇرمکده‌ییک. یاخلاشیق ۷ متر درینلیگینده چام کۇتوکلریندن یاپیلان مزار اوتاغینی اوزری تورپاق-داش ییغینی ایله قاپاتیلیمیشدی (چوروحلو، ۲۰۱۱: ۱۰۵) (رسم ۳).

^۲ آلچیدان/گچدن یاپیلیمیش دووار رسمیلری.

^۴ آرابا حیوانینی قوشوم تاخیمیلاری.

سلنگا چایینین بایکال گؤلونه آخدیغی یثرین یاخینیندا «ئوئین اول» بۆلگه سینده اوچ قروپ حالیندا ۲۱۲ قورغان واردیر. آچیلان قورغانلاردان اطرافلی قالین کۆتوکلرله چئویریلی آغاچ دیرکلر اوزرینه چاتیسى (سقفی) اولان، ۵ متر اوزونلوقدا ، ۳ متر. قدر گئیشلیکده، ۱.۵ متر قدر یوکسک بیر دیش (خارجی) بۆلومله، بونون ایچینده ۳ متردن بیرآز داها اوزون و عینی نیسبتده گئیشلیگی، یوکسکلیگی اولان آغاچ دیرکلی مزاردا چوخ یاخشی بیر ایشچیلیک گۆسترن تاختادان بیر تابوت واردی. اؤلۇ، اعتنالی بیر شکیلده گئیدیریلیمیشدی. مزار اوتاغینین اطرافلی، تاوان و یئر، ایپک، کنچه و یون اۇرتولرله قاپلی ایدی. «ئوئین اول» مزارلاری چوخونلوقلا هون صنعتینین یوزولوب گئریلمگه باشلادیغی بیر دۆنمدن، ۱-جی یوز ایلدن قالماذیر. قورغانلار سون درجه بنزر شکیلده آذربایجاندا اردبیل-خییوو (مئشکین) یولوندا و ساوالان داغلارینین اتگینده «شهر یثری» آدیلا تانیان اسکی یثرلشیم آلانینداکی مزارلیغی دا سۆیلهیهیلرک. هون دۆنمیندن چوخ داها اسکیره گئدن و ظنیمجه پرتو-تورکلره عاید اولان بو یثرلشیم آلانی میلاددان اۇنجه ۳۰-جو یوز ایله و دمیر چاغینا عایددیر. بورادا دا یئنه تپه شکلینده مزارلار و اطرافیندا دیکیلن بالبالار راستلاییریق. اسکی تورکلرده، خاقانلارین، قهرمانلارین و مشهور آدمالارین مزارلاری اوزرینه اۆلدوردوکلی دوشمنلری تمثیلأ هیکل و یا داشلار تیکدیکلری، اگر داش تاپماسالار، آغاجدان یاپیلیمیش هیکل و یا قازیقلاری بو مقصدله ایشلتدیکلری و بو شکیلده تیکیلن داشلار بالبال دئییلدیگی اۆتمدن بری بیلینیر. یئنه شهر-یثری یثرلشیم آلانینا بنزهین گونئی-دوغو آنادولودا (حکاری) دا بنزر یثرلره راستلاییریق (رسم ۴).

پولادلینین ۱۸ کیلومتر قوزئی باتیسینداکی آنتیک بیر یثرلشیمین یانیندا اولان «گوردیون» تومولوس و هۆوکلی ده یئنه عینی یاپای (مصنوعی) تپهلردن اولوشان و قورغانی آندیران مزارلاردان اولوشماقدادیر. بو یثرلشیم آلانلارینین داها دقتله آراشدیریلماسی گرکیر (رسم ۵).

ایوالگاخن سلنگا چایینا آخدیغی یثرده «ؤلان اوده»ده بیر چوخ ائولرله، بۆیوک و اطرافلی سورلا چئویریلی بیر یاشام یثرینین ایزلری بولونموشدور. ائولرین دۆشمهملری آلتیندا ایستی هاوا و دومان اوچون ایستیلتمه یوللاری واردیر (آسلانایا، ۲۰۱۱: ۹-۱). تورکلرین گۆی و یثر-سو اینانجیندا داغلار و آغاجلار گۆی قبه سیه یثرین باغلانتی نقطه لری اولراق و حۆکمدارین داغلاردان گۆیلره یوکسلدیگینه اینانیلیردی. بو اوزدن مزارلاریندا داغ و یا تپهنی آندیراجاق شکیلده انشاء اندیلمه سی بو دوشونجه یله باغلانتیلی اولایلیر. بعضی قاینقلاردا «گردیزی» کیمی یازارلار دا تورکلرین داغا تاپیندیغینی سۆیله میشدیر (شنشن، ۱۹۹۸: ۸۸). داها سونراکی دۆنملرده اورتایا چیخان قبه لی بودیست تاپیناق و ماناستیرلارین دا کۆکنی تورکلرین نزدینده داغلارین قوتساللیغیندان قاینقلانایلیر.

قورغانلارین و یورت تیپی چادیرلارین اسلامیت سونراسی ان اؤنملی یایی تیپلریندن اولان گونیدلرین قایناغینی تشکیل ائتدیکلری کسیندیر (آریق، ۱۹۶۹: ۶۱-۵۷؛ چوروحلو، ۱۹۹۹: ۶۲-۴۷). قبه نین کۆکنینین اورتا آسیا قونار-کۆچر قبیله لرینده تاپان «میشل ملاراگنو» سونسوزلوق و قوتساللیغین سیمگه سی اولدوغونو سۆیلر (ملاراگنو، ۱۹۹۱: ۷) بئله لیکله قورغانلاردا گۆردیوموز کومپوزوسیون (مربع

اوزرىندە دايرە) داھا سونراكى دۇنملردە اۇرنىگىن گۆك-تۈرك و اويغور بودىست تاپىنقلارلىرىدا اولان مربع و اوزرى قېتەلى مەكەنن قايناغىنى تەشكىل ائىدىگىنى سۇيلىرسىك يانلىمامىش اولوروق. اسلامىت-دن سونراكى اموىلر و عباسىلردن سونرا قاراخانلىلار دۇنمىندە اورتايا چىخان اورتا آسپاداكى قېتەلى مسجىدلر، تورپەلر و كروانسارايلىرداكى ايشلەدىلن مەركىزى قونسال مەكانلار داھا سونرالار بۇيوك سلجوقلاردا اورتايا چىخان قېتەلى مسجىدلرلن اولوشوموندا قايناق تەشكىل ائىتمىشىدىر. قېتەنن گلىشىدىگى سورجىن گۆك-تۈركلر و اويغورلارداكى بودىست تاپىناق و ماناستىرلاردا گۇرەبىلىرىك.

شەرقىيلىك

آسيا ھونلارلىرىن «قىشلاق» اولاراق ايشلىتىدىكلىرى يىرلىشىم يىرلىرىنن دووارلارلىرىنن دۇيولموش و يا سىخىشىدىرىلمىش تورپاقدان ياپىلدىغىنا داير، ھون شەرقىيلىگى ايلە ايلگىلى بعضى بىلگىلىرى اسكى چىن قايناقلىرىندان اۇيرەبىلىرىك. چىن قايناقلىرىنا گۇرە، مىلاددان اۇنچە ۳۶-جى ايلدە چىنلىلر طرفىندن يىخىلان ھون حۇكىمدارى چى-چىنن باشكىندى، اطرافى سورلا چئوپىلى بىر «وردو-كەنت» اولاراق قورولموشدۇ. بونولا ياناشى چىن قايناقلىرىندا يىنە دە «زدر شەرى» دىئە بىر باشقا ھون شەرىندىن بىر ائىلىلر (ابرهارد، ۱۹۹۶: ۷۷).

ھونلاردا اولان شەرقىيلىك كۆلتۈرۈ قونار-كۇچر كۆلتۈرونون ياننىدا دا داوام ائىتمىشىدىر. بو اوزدن شەھەرلەردە چادىرلارلن ياننىدا چادىر شەكلىندە اولمايان قونوتلار و ائولرى دە گۇرەبىلىرىك (اۋگل، ۱۹۸۵: ۱۵۰).

موغولىستانلن «آيماق تۇو» بۇلگەسىندە (Chüret dov) دۇر n آنا يۇن1 دوزنلىمىش اولان بىر شەھرىن مەركىزىندە گرەننىت بىر تەل اوزرىندە اوتوردولموش دۇرد بوجاقلى بىر ساراي واردى. بو شەھرىن ايكى آنا محوردن اولوشماسى و مەركىزدە حۇكىمدارلن سارايلىرىنن اولماسى اسكى تۈرك-چىن اينانچىندا ائورن كوزموزو (كەننات) آنلايىشىنن بىر گۇستەرگەسىدىر. سالىدىرلار سىراسىندا سوسوز قالماماق اوچون گوننى دووارلىرىنن ياخىنلارلىرىدا بىر سو آنبارى انشاء ائىلىمىشىدى. تۈركلرلن اويغارلىغىنى كۇچرى ياشام طرزى دىئىل بوزقىر اويغارلىغى اولاراق نىتەلندىرىمىك داھا اويغون اولاجاقدىر (چورولحو، ۲۰۱۱: ۱۱۷) (رەسىم ۶).

آسيا قونار-كۇچر (تۈرك) و چىن كۆلتۈرونندە مەكانسال ايمگە اولاراق ايشلەدىلن يۇنلر يىرلىشمە دوزىنىدە دە گۇرولور. يىر و گۇيو بىر آرايا گىتىن و اونون سىمگەسل بويوتو اولان «ماندالا» مەرىق پلانلى و دۇرد يۇن شماسىنن تەملىنى اولوشدورماقدايدىر و بو يۇنلر آراسىندا دگر فرقى بولونماقدايدىر (آقىن، ۱۹۹۰: ۳۳). بونا بنز «يوولگا»، «دورنى» ۱-جى و ۲-جى يىرلىشمەلرى وب. تۈركلرلن كۇچرى كۆلتۈرونون ياننىدا يىرلىشىك مەدىنىتى دە مىلاددان اۇنچەيە گۇتۈرمەكەدەيدىر. سىلنگا درەسىندەكى «ولان اودە» دن ۱۶ كىلومەتر اوزاقلىقىدا ايولگادا آ. داويدووا طرفىندىن كەشف ائىدىلن بىر يىرلىشمە بۇيوك بىر قالا (اوردو-كەنت)، كىچىك بىر تەككىمات دووارى و بىر مزارلىقدان اولوشور. ۷۰۰۰ مەترمەرىقلىك اولان بو آلاندا ۵۱ ائو و ۶۰۰ قويو تاپىشلىمىشىدىر (چورولحو، ۲۰۱۱: ۱۱۸). ائورن سىمبولو و كوزمولوژىك آنلامى اولان

دیک‌دۆرتکن (مستطیل) ویا مربع شکلینده اولان شهرلر داها سونرالار گۆک‌تورک و اویغور دۆنمینده ده قارشیمیزا چیخار. بو آنلایش تورک‌لرین معمارلیغینا دا یانسیمیش و قورغانلارین جنازه اوتاغیندا اولدوغو کیمی قالالار، تاپیناقلار، سارایلار و ائولره ده یانسیمیشدیر. بو دۆرد یۇنو وورغولایان پلان شماسی ایسلامیت‌دن سونرا قاراخانلی و بۇیوک سلجوقلو شهر و معماری اثرلرینده ده قارشیمیزا چیخار.

چادیر

هونلاردا معماری اولاراق قارشیمیزا چیخان دیگر یایی تورو (نوعو) ده یورت تیپی چادیرلاردیر. هونلاردان اۇنجهیه عاید اولان «تاغار» کولتورونده ده بو تیپ چادیرلارین وار اولدوغونو داشا اویولموش تصویرلردن آنلاماقدا ییق (دیاریکیلی، ۱۹۹۳: ۱۷).

هون دۆنمینده ایشله‌دیلن چادیرلارین اوزری حیوان دریسی، قایین آغاجی قابیغی یا دا کنجه ایله اۇرتولوردو. گنج دۆنملرده «لاچیق» دئییلن بو چادیرلار بعضا ده «ۇی» و یا «ۇی/üy» دئییلیردی. ایکی اساس بۇلومدن میدانا گلن بو چادیرلار سیلیندیریگ گۆوده و اونون اوزرینده قته‌دن اولوشماقدایدی. تپه‌ده کی بیر چمبرله آشاغیداکی چوبوقلار بیربیرلرینه توتدورولوردو. قته‌ده اوجاق اوچون آچیق بوراخیلان بۇلوم داها سونرا کنجه ایله اۇرتولوردو (چوروحلو، ۱۹۹۲: ۶۵-۶۴).

استریژیکووسکی و ملاراگنویا گۆره اسکی آسیا کۆچری کولتورونه عاید اولان چادیر معماریسی داها سونرالار قبه‌نین بیجیملنمه‌سینده بۇیوک رول اوینامیشدیر (کوبان، ۲۰۱۵: ۱۷-۱۵؛ ملاراگنو، ۱۹۹۱: ۷) (رسم ۷).

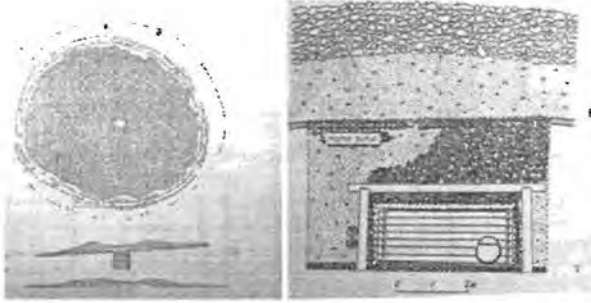
سونوچ

آسیا و اۇزلیکله باتییا دوغرو گئنیشله‌ین اورتا آسیا معمارلیغی‌نین گلیشیمینده تورک‌لرین ائتکیسی میلاددان اۇنجه‌لره دایانماقدادیر. میلاددان اۇنجه قورولان ایلیک تورک دۆلتی اولاراق تانینان هون ایمپراتورلوغوندان باشلایان بو سورج داها سونرالار گۆک‌تورک و اویغور معماریسینده گلیشیمینه داوام ائتمیشدیر. ایلیک اولاراق پروتو-تورک‌لرده قارشیمیزا چیخان قورغان معماریسی هونلار دۆنمینده ده چوخ ساییدا اثرله داوام ائتمیشدیر. گنللیکله جنازه اوتاغی و اوزرینده کی ییغین اولاراق ایکی بۆلمه‌دن اولوشان قورغانلار بیر ائورن سمبولودور. کوزمیک قاورامی ایچینده باریندیران بو قورغانلار اسلامیت سونراسی توربه و گونبد معماریسینه بۇیوک ائتکیلر بوراخمیشدیر. بونولا بیرلیکده مسجدلر، کروانسارایلار و دیگر قته‌لی یایی تورلرینده ده بو کوزمیک کومپوزیسینو گۆرمکده ییک. هون دۆنمینده اولان مربع شکلینده قالالار، شهرلر و یترلیشک آلانلار دۆرد یۇنو آندیران کوزمولوژیک بیر آنلامی واردی. ائورن سمبولو و کوزمولوژیک آنلامی اولان دیک‌دۆرتکن و یا مربع شکلینده اولان شهرلر داها سونرالار گۆک‌تورک و اویغور دۆنمینده ده قارشیمیزا چیخار. بو آنلایش تورک‌لرین معمارلیغینا دا یانسیمیش و قورغانلارین جنازه اوتاغیندا اولدوغو کیمی قالالار، تاپیناقلار، سارایلار و ائولره ده یانسیمیشدیر. بو دۆرد یۇنو

وورغولایان پلان شماسی اسلامیتدن سونرا قاراخانلی و بؤیوک سلجوقلو شهر و معماری اثرلرینده ده

■ قارشیمیزا چیخار

رسملر:

Resim 1

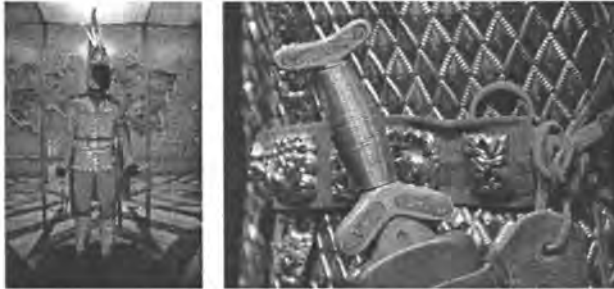
Solda Tuekta Kurganı'nın planı ve kesitleri.

Sağda Pazarık Kurganı'nın kesiti. (Çoruhlu, 2011; Aslanapa, 2011)

Resim 2.

Pazırık Kurganlarından çıkarılan halı ve mumyalanmış beninde dövmeler olan insan cesedi (Aslanapa, 2011)

Resim 3

Esik Kurganı'ndan çıkarılan altın elbiseli Hun Prensinin Kırşafeti

(Aslanapa, 2011; <http://dersalari.com/altin-elbiseli-adam.html>)

قاینقلار:

- ۱- آسلان آبا، او. (۲۰۱۱). تورک صنعتی، رمزی کیتاب‌انوی، ۱۱-جی باسیم، ایستانبول.
- ۲- آسین، ائ. (۲۰۰۱). تورک کوزمولوژیسینه گیریش، قابالجی یاییانوی، ایستانبول.
- ۳- ارن، ه. (۱۹۸۸). تورکجه سؤزلوک، ۲-جی جیلد، آنکارا.
- ۴- کوبان، د. (۲۰۱۵). دوغان کوبان یازیلاری آنتولوژیسی، ۱-جی جیلد، بویوت یایینجیلیق و تجارت آنونیم شیرکتی، ایستانبول.
- ۵- ماسیئرو، ر. (۲۰۰۶). معماریده / استتیک، دوست کیتاب‌انوی یایینلاری، آنکارا.
- ۶- اوگل، ب. (۱۹۸۵). تورک کولتور تاریخینه گیریش - تورکلرده کؤی و شهیر حیاتی، ۱-جی جیلد، آنکارا.
- ۷- شئشن، ر. (۱۹۹۸). اسلام جوغرافیا لارینا گؤره تورکلر و تورک اولکهلری، آنکارا.
- ۸- آقین، گون قوت (۱۹۹۰). آسیا مرکزی مکان گلنگی، کولتور باقانیلیغی، باشباقانالیق باسیم‌انوی، آنکارا.
- ۹- آریق، او. (۱۹۶۹). ارکن دنویر آنادولو- تورک معماریسینده توربه بیچیملری، تورک تاریخ قورومو باسیم‌انوی، آنکارا.
- ۱۰- جزار، مصطفی (۱۹۷۷). آنادولو اوئجه‌سی تورکلرده شهیر و معمارلیق، تورکیه ایش بانکاسی یایینلاری، ایستانبول.
- ۱۱- چوروهلو، ی. (۲۰۱۱). ارکن دنویر تورک صنعتی، قابالجی یاییانوی، ایستانبول.
- ۱۲- چوروهلو، ی. (۱۹۹۲). ارکن دنویر تورک صنعتی-نین آ.ب.ج.سی، قابالجی یاییانوی، ایستانبول.
- ۱۳- چوروهلو، ی. (۱۹۹۹). قورغان و چادیر (یورت)دان کومبیت و توربه گئچیش، صص. ۶۲-۴۷؛ آکسم ایستانبول، مزارلیقلار وقفی یایینلاری، ایستانبول. گئچمیشدن گونوموزه مزارلیق کولتورو و انسان حیاتینا ائتکیلری سمپوزیومو، ۲۰-۱۸ آرالیق (دسامبر) ۱۹۸۸.
- ۱۴- دیاربیکرلی، ن. (۱۹۹۳). اسلامیتدن اوئجه تورک صنعتی، باشلانغیج‌دان بوگونه تورک صنعتی، آنکارا.
- ۱۵- ابرهارد، و. (۱۹۹۶). چینین شمال قومشولاری، آنکارا.
16. GRUPICO, Theresa (2011) *The Dome in Christian and Islamic Sacred Architecture*, The Forum on Public Policy, Illinois
17. MELARAGNO, Michele G. (1991) *An Introduction to Shell Structures: the Art and Science of Vaulting* (softcover ed.). New York, New York: Van Nostrand Reinhold.

شهر یثری- آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اوستو آچیق تاپیناق

• علیرضا قوچی^۱

ÖZET: Alireza GOÇI, “Şehir Yeri- Azerbaycan Torpaqlarında İlk Üstü Açık Tapınak”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 101-108

Ön Asya ve İran arkeolojisinde İran Azerbaycan'ının arkeolojik ve kültürel baxımdan yeri ve önemi şübhəsiz tartışılmaz ayrıcalıq daşımaqdadır. Özellikle 19-cu yüzilin sonlarından günümüze qeder yapılan arkeolojik araşdırmalar bu qonunu destekler durumdadır. 2003-2005 illeri arasında aparılan şehir yeri qazıları bölgenin M.Ö. ikinci ve birinci minildeki din ve inancları ile ilgili önemli ip ucları sunmaqdadır. Çox sayıda insan biçimindeki stellerin (balbalların) yan yana düzenli bir şekilde düzülməsi, fərqli memari alanları oluşturmaq bölgenin en eski tapınma ve ibadet merkezlerinden birinin ortaya çıxmasını sağlamışdır.

Açar Sözlər: Üstü Açık tapınak, Şehir Yeri, Azerbaycan, Demir Çağı.

چکیده: علیرضا قوچی، “اولین معبد روباز در سرزمین شهر یثری - آذربایجان”، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)*، صص. ۱۰۸-۱۰۱

بدون شک در باستان‌شناسی خاور نزدیک و ایران، جایگاه و اهمیت آذربایجان ایران از نظر باستان‌شناسی و فرهنگی از ویژگی‌ها و مزیت‌های غیرقابل بحثی برخوردار است. به ویژه آنکه، تحقیقات باستان‌شناسی انجام گرفته از اواخر قرن نوزده به بعد نیز این مسئله را تایید می‌کند. حفاری‌های انجام گرفته در منطقه در سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۲، سرنخ‌های مهمی در رابطه با ادیان و باورهای مردم در هزاره‌های دوم و اول پیش از میلاد در اختیار ما قرار می‌دهد. با قرار گرفتن منظم تعداد زیادی سنگ نگاره (استل/ بالبال) به شکل انسان در کنار یکدیگر ضمن ایجاد فضاهای مختلف معماری، موجب کشف یکی از قدیمی‌ترین معابد روباز منطقه شده است.

کلیدواژه‌ها: معابد روباز، شهر یثری، آذربایجان، عصر آهن.

ABSTRACT: Alireza GHOUCHI, “Shahar Yeri: The First Hypaethral Temple On the Land of Azerbaijan”, *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 101-108

^۱ آنکارا بیلیم‌یوردو آرکئولوژی بۆلۆمۆ دوکتورانت (alireza.ghouchi@gmail.com).

Undoubtedly, Iranian Azerbaijan has a high and prominent status in terms of the archeology of Near East and Iran. Particularly, the researches made from the end of 19 century on support this fact. Archaeological excavations in this region which were conducted within the years 1382-1384 has given us important cues regarding the religions and beliefs of the people in this area during the 1st and 2nd millenniums BCE. The numerous human shaped steles settled regularly side by side constructs different archeological areas which make up one of the most ancient temples of the region.

Keywords: Hypaethral Temple, Shaheh Yeri, Azerbaijan, Iron Age.

آذربایجان، عصیرلر بویونجا فرقلی کولتورلرین و خالق قروپلارینی اتیکلیرینی و ایزلرینی یانسیتمانین یانیندا بیر چوخ سیاسی قورولوشون حاکیم اولایلمک اوچون مجادله وئردیگی اؤنملی بیر جوغرافیادیر. الوثریشلی جوغرافی قونومون یانیندا، یئر اوستو و یئر آلتی قایناقلا رینداکی چئشیدلی لیک و دنگه لی داغیلیمی بو ایلگی نین باشلیجا سببی اولموشدور. بو ایلگی نین اؤزنه سینده ایسه یئنه عصیرلر بویونجا بیر چوخ خالقا ائو صاحیبیلیگی انتمیش اولان قوزئی و گونئی آذربایجان تورپاقلاری بولونماقدادیر.

آذربایجان بؤلگه سی، اؤزللیکله اقلیم و جوغرافی قورولوشویلا چتین شرطلری میدانا گتیرن بیر بوتوندور. بو بوتون ایچری سینده گلیشن آرکئولوژی کولتورلرده، اکولوژیک (چئوره سل) شرطلره اویم ساغلاما غی باشارمیش، بو کاراکتری ئنیه سینده داشییان و یانسیدان اثرلری سونماسی قاچینیلماز اولموشدور. قیساسی، اکولوژی شرطلرین کولتورل سوره جه یانسیماسی و بو یانسیمانین بولقولار اوزریندن تعقیب اندیله بیلیرلیگی بیر معنا دا سؤز قونوسو اولاجاقدیر. اؤزللیکله، کؤچری لیک، یایلاچیلیق کیمی تئریملرین سیخ اولراق ایشلنمه سی و یا بو کولتورل ترمینولوژی ایچری سینده آذربایجان آرکولوژی سینده کی اولوشلارین آچیقلا نماسی و تانیملانماسی یولونا گئدیلدیگینده، اقلیم و جوغرافی شرطلر ده گؤز اؤنونده بولوندورولمالی دیر. بئله جه، یاشام پراکتیکاسینا باغلی، ایشله وسل (فونکسیونل) آنلامدا ان او یغون فورم و شکیللرین گلیشیمی چئوره شرطلری نین سوندوغو خام ماده قوللانیمی ایله اورتایا چیخان بیر بیلشکه سؤز قونوسودور. ماتریال قالدینتلار، گتچمیش توپلوملارین آنلاشیلما سی دوغرو لتوسوندا تک آچار اولما غا داوام انتدیگی سوره جه، یورومسال یاناشمالار داها بیر اؤنم قازاناجاق و عینی زاماندا دا چئشیدلی لیک قازاناجاقدیر.

آذربایجان بؤلگه سی نین ایستراتژیک جوغرافی قونومو ندنی ایله، قوزئیدن قافقاز بؤلگه لری، باتیدان آنادولو تورپاقلاری، دوغودان ایرانین مرکزی فلاتی و گونئی باتیدان بین النهرین (مزوپوتامیا) ایله اولان ایلیشگی سی، چوخ اسکیره دایانماقدادیر. اؤن آسیا و ایران آرکئولوژی سینده، ایران آذربایجان نین اکئولوژی و کولتورل باخیمدا یئر و اؤنمی شبهه سیز تارتیشیلماز آیری جالبیق داشیماقدادیر. اؤزللیکله ۱۹- جو یوز ایلین سونلاریندا گونوموزه قدر یاپیلان آرکئولوژی آراشدیرمالار بو نقطه نی دستکلر دورومدادیر. ۱۹۵۰- لردن سونرا آرکئولوقلارین یوغون اولراق چالیشما غا باشلادیغی بؤلگه ده الدن ائدیلهن آراشدیرمالار هارداسا هیند-آوروپا منشأ لرینی آراما اوزرینه اوداقلانمیش دورومدادیر. بو اوداقلانما دان اؤترو ده بؤلگه نین تاریخ اؤنجه سی، تاریخ اؤنجه سی صنعتی، اتنوقرافی سی، ژئو-آرکئولوژی سی، اتنو-آرکئولوژی سی، سوسیو-آرکئولوژی سینده هئچ توخونولما میشدیر. بؤلگه ده سون ۲۰ ایل ایچینده آریقلارلا

اجرا اندیلن و سورهلری بیر ایکی دؤنمی آشمايان، قورتارما قازیلاری اولماقلا بیرلیکده هارداسا قاپساملی اوزون سورهلری بیر پروژهنین اجرا اندیلمه‌سینه امکان تانینمیشدیر. سون ایللرده ده بؤلگه‌ده یاپیلان آرکئولوژی قازیلاردان اورتایا چیخاریلان زنگین مدنیتلره عاید قالینتیلار دا قوروماسیز بوراخیلیب، تخریب اولماقدادیر. بو یازیدا دوغال و یاپای (صنعی) یوللارلا تخریباتا معروض قالان و منیم ده بو اؤنملی مدنیت یثرىنین قازیسیندا دا اشتراک ائتدیگیم شهر یثرى استل‌لری^۲ (بالباللاری) اوزرینده دورولاجاقدیر.

مشکین‌شهر: اردبیل ایالتینه باغلی بو بؤلگه، زنگین بیر تاریخ و گنجیمیشه صاحب اولماسینا راغماً، چوخ آز آراشدیرلمیش و آرکئولوژی قازی و آراشدیرمالاری یوخ دئیله‌جک قدر آز‌دیر. دوغو آذربایجاندا ایلک آرکئولوژی آراشدیرمالاری ۴۶-۱۳۴۴ ایللری آراسیندا کامبخش فرد طرفیندن یاپیلیمیشدیر. آراشدیرمالار سونوجوندا مشکین‌شهر بؤلگه‌سینده ساسانیلر دؤنمینده عاید پهلوی یازیسیندا بیر کیتابه و قاراباغلار دا بیر تیکیلی داشدان بحث اندیلمکده‌دیر (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۲۶). ۱۹۷۸-جی ایلده قدر بؤلگه‌ده بیر آراشدیرمادان سؤز ائتمک مومکون دئییل. آنجاق بو ایلده ایران آرکئولوژی مرکزی‌نین یاردیم‌لاری ایله آقوست آیی‌نین ۳۰-۳-نا قدر بورنئی و قروپوندان اولان اوچ ایش‌آرخاداشی ایله بیرلیکده (بولی، اینگراهام و سامرز) دوغو آذربایجان‌ین قوزئی دوغوسوندا یئر آلان مشکین‌شهرده یوزئی (سطح) آراشدیرمالاری یاپیمیشلار (بورنئی، ۱۹۷۹). چالیشدیقلاری آلان تخمیناً ۱۴۰۰ ک.م. آرالیغینی احاطه ائتمکده ایدی. بو آراشدیرمانین سونوجوندا توپلام ۷۶ آرکئولوژیک آلان تعیین اولونموشدو کی، بونلاردان ایکیسینده تاریخ اؤنجه‌سینه عاید کسین بولقولار و دیگر بلیرلهدیکلری ایکی آلاندا دا تاریخ اؤنجه‌سینه عاید اثرلرین اولاسی (محتمل) وارلیغیندان سؤز اندیلیمیشدیر. ۳۱ آلاندان اسلامی دؤنمه عاید سیر‌لی ساخسی قاب پارچالاری، ۴۰ آلاندا دمیر چاغینا و ۱۲- سینده ده پارت دؤنمینده عاید بولقولارین وارلیغینا اشاره اندیلیمیشدیر. بونلارلا بیرلیکده بؤلگه‌نین بیر چوخ یثرىنده م. اؤ. ۳-جو مین‌ایل ایله ۱-جی مین‌ایل آرالیقلارینا عاید مگالیتیک مزارلارین وارلیغینا دا اشاره اندیلیمیشدیر. آنجاق بو چالیشمانین تمل سونوجو آرجق قلاسی دئییه آدلاندیردیقلاری شهر یثرىنین کشفی اولموشدور. اونلارین سونوجلارینا گؤره شهر یثرى دؤرد عنصردن میدانا گلیمیشدیر:

۱) گئنیش آلانا صاحب اولان آشاغی و یوخاری شهر. بو آلانین بیر قیسیمینده داشلاردان یاپیلیمیش بیر ساوونما (مداغعه) دووارین قالینتیلاری گؤرولمکده‌دیر.

۲) قالا، باتی طرفدن یوخاری شهره و گئنیش گؤروش آلانینا حاکیم بیر قونومدا یئر آلماقدادیر.

۳) استل‌لر قروپو

۴) آشاغی و یوخاری شهرین چئوره‌سینده بؤیوک داشلاری ایله یاپیلیمیش مگالیتیک مزارلار.

^۲ استل (stel) و یا استلا (stela)، تیکلمیش، یوکسکلیگی ائتیندن اوزون تک‌پارچا بیر داشدان عبارت اثرلره دئییلیر. استل سؤزو یونانجا «استلا»دان یعنی «تیکیلی» دایانان بلوکدان گلیر.

شهری: اردبیل ایالت مرکزی نین ۷۰ ک.م. قوزی باتیسیندا، مشکین شهرین ۴۰ ک.م. قوزنی دوغوسوندا، پیرازمیان آدلی کندین سینیرلاری (سرحدلری) ایچینده، قاراسو چایی نین گوئی و باتی قسیمیندا یئر آلماقدادیر. بو یئرلشیم یئرئ استراتژیک قونومندان دولایی یوکسک بیر قایا اوزرینده یاپیلیمشدیر. بو قایا باتییا دوغرو یوکسلمکده اولوب، دوغو و گوئی دوغو قیسمی دیک بیر اگیمله قاراسو چایینا دوغرو ائتمکده و اطرافیندا بیر چوخ جوشان پینارلارین وارلیغی دا گؤرولمکده دیر. بو یئرلشیم یئرئ دنیز سویه سی نین ۱۱۶۵ متر یوکسکلیگینده و ۲۰۰ هکتارلیق بیر آلانی احاطه ائتمکده دیر. شهر یئرینده کی قازی چالیشلارلاری ۱۳۸۴-۱۳۸۲ ایللری آراسیندا ایران آرکئولوژی مرکزی ایله تربیت مدرس اونیورسیتیه سیندن پروفیسور دوکتور علیرضا هژبری نوبری نین بیلیمسل قلاووزلوغوندا یاپیلیمشدیر (هژبری نوبری، ۱۳۸۲).

یوخاریدا دا توخونولدوغو کیمی شهر یئرینده یوزئی آراشدیرمالار نتیجه سینده دؤرد عنصر (آشاغی و یوخاری شهر، قالا قالینتیلاری، استلر قروبو و مگالیتیک مزارلار) بلیرلنمیشدی و کرونولوژیک اولراق م. اؤ. ۲- مین ایلین ایکنجی یاریسی ایله ۱- جی مین ایلین ایلک چئیرگی (دؤرده بیر) آراسیندا بیر تاریخلندیرمه یاپیلیمشدیر. آنجاق شهر یئرینده علمی قازی و یوزئی آراشدیرمالارین باشلاماسی ایله بیرلیکده، بشینجی بیر عنصر، یعنی بؤلگه نین ان اسکی یئرلشیم یئرلریندن بیر ی اولان قوشا تپه آدلی بیر تپه ده گون ایشیغینا چیخاریلیمشدی. سؤز قونوسو تپه، شهر یئرئ نین قوزئی دوغو سرحدلری ایچینده یئر آلماقدادیر و گنج ئئولیتیک چاغیندان دیمیر چاغینا قدر یئرلشمه اولدوغو ایفاده ائدیلمکده دیر (هژبری، قوچی، ۱۳۸۶). بئله لیکله شهر یئرئ نین کرونولوژیسی (م. اؤ. ۶- جی مین ایلین سون چئیرگیندن ۱- جی مین ایلین ایلک چئیرگینه قدر ایران آذربایجان یئرئ نین دوغو قیسمینده کی دیمیر چاغی اؤنجه سی کرونولوژی بوشلوقونا دا ایشیق توتماقدادیر.

تاپیناق (معبد) آلانی: شهر یئرینده کشف ائدیلن ان اؤنملی بولقولاردان بیر ی شبهه سیز کی، انسان بیچیمینده وولکانیک داشلارا اویولموش استلر قروپلاری دیر^۲. قازی چالیشلارینا باشلامادان اؤنجه، چئشیدلی آراشدیرمالار بو آلانی استلرله دوناتیلیمیش (تجهیز ائدیلمیش) توپلو مزارلیق آلانی اولراق دگرلندیریدی. آنجاق آلاندا کی قازی چالیشلارین باشلاماسی ایله فرقلی سونوجلارین اورتایا چیخدیغی آنلاشیلدی. تخمیناً ۱۰۰۰ متر مربع لیک بیر آلانین قازیسیندان و آلان چئوره سیندن توپلام ۵۳۷ عدد استل گون ایشیغینا چیخاریلدی (هژبری، ۱۳۸۴). استلر سیخ بیر شکیده و قروپلار حالیندا شهر یئرئ نین قوزئی باتی قیسمینده یئر آلان قالانین ۵۰۰ م. گوئی باتیسیندا یئر آلماقدادیر. ائروزبونون اتکسیسی ایله بعضیلری نین اؤزگون قونوملاری یوزولموش، کیمیلری یانا و اؤنه دوغرو یاتیمشیدیر^۳. سؤز قونوسو استلرین دیک دایانیلماسی اوچون چامورلو (پالچقلی) خرجه چای داشلاریندان حاضیرلانمیش بیر پلاتفورم وار دیر. استلر گنله بو پلاتفورمون اوستونده آرخالاری تخمیناً

^۲ یئرلی خالق استلر قروپلاری نین سیرایلا دوزولمه سیندن دولایی اونلار "مکتب اوشاقلاری" آدینی وئرمیشدیر.

^۳ بو استلرین بیر قیسمی زامانیندان سونرا کی دؤنمه عاید اولان قالانین معمار یاپیلاریندا و یا مزار دووارلاریندا ایشلندیکلری گؤرولمکده دیر. سون زامانلاردا دا یئرلر طرفیندن اولری نین یاپیمیندا ایشلندیکلری بیلینیر.

ياريم متر آرايىقلارلا بير بيرينه باخاراق و يان يانا دوزولهرك بير بيرايله باغلانان كوريدورلارين ديوارلاريني اولوشتورماقتايدى. سؤز قونوسو آلتدا يان يانا دوزولهرك كوريدور دووارلاريني اولوشدوران استلر، معمارى ياپيلار اولاراق كومپلكس بير گورونوش سرگيله مكدە ايدىلر.

قازى و تميزليك چاليشمالارى ائناسينداكى ايلک آراشديرمالاردا، بونلارين دوروش پوزيسيونلارى ايله نئجه بير اماجا خيدمت ائتديكلرى كيمي قونولار چوخ آچيق بير شكيلده آنلاشيلميش دئيلىدیر. آنجاق قازيلارين داوام ائديلمه سى ايله بيرليکده بونلارين مزارلا بير ايلگيسى اولماديغيني و استلرين اؤننده كي پلاتفورم اوزريندن اورتايا چيخاريان بير چوخ ساخسى قاب پارچالارى ايله اونلارين ايچلريندن چيخان ديگر تاپينتىلار بو آلائين دين و ريتوئل (آيين)لرين ياپيلماسى ايله ايلگيلى بير مكان اولدوغو آنلاشيلدى. بير چوخو يوشاق وولكانيك داشا اويولموش و سايلارى ۵۳۷-يه چاتان بو داشلار، ۳.۱۹ متردن ۳۵.۰ متره قدر دگيشن بويلاردادير. استلرين هاميسيندا قاباتما يا دا چيزگى تكنيكنده جبهه دن ياپيلميش انسان بيچيمي واردير. باشين ايكي يانيندان سانكى بير ساچ كيمي آشاغي سارقان (ساللان) قوللار و بعضا بارماقلارى بليرتميش اللر، اولدوقجا ساده ايفاده ائديلميشدير. بير اؤرنكده انسان فيگورو ساققاللى اولاراق گؤستريلميش؛ بيرينده ايسه قازما چيزگيلره ايفاده ائديلن اينجه قوللار و اللر گؤده اوزرينده ديرسكدن بوكولموشدور. بئلرينده گنلده قالين بير كمر واردير. بو كمرلر اوزرينده چوخ واخت اوچو قيويق (اگرى) اوزونجا بير خنجر يا دا قينى ايچينده دايانان بير قيلينچ سؤكولدور. گؤده نين آلت قيسميندا، آياقلار ايفاده اولونماميشدير. مشكين شهر استللىرى گنلده م. اؤ. ۲-جى مين ايلين ايکينچى يارىسى يا دا ۱-جى مين ايلين باشلارينا تاريخلنديريلمكددير. يوزلرجه، مينلرجه ايل اؤنجه اوجسوز- بوجاقسىز اوراسيا چؤللرينده آت چاپديرميش كؤچرى خاقلاردان گونوموزه قالميش ان ائتكيله ييجى آنيتلاردان (آبيده لردن) بيرى اورتا آسيادا بالبال، بنگوتاش يا دا ايساتومنهير دئييلن انسان بيچيملى تيكلى داشلاردير. باتيدا ايبير ياريماداسيندان دوغودا مغوليستانا قدر چوخ گئنيش بير آلتا ياييلميش اولان بو داشلارين م. اؤ. ۳-جو مين ايلدن باشلاياراق م. س. ۱۱-۱۲-جى عصرلره قدر اوزون بير زامان ديلمى ايچينده ايشلنديكلرى بيلينمكددير. چوخ فرقلى اتنيك قروپلار طرفيندن قوللانميش اولماقلا بيرليکده، بو توره (نوعده) داشلارين تورک و حتى پرتوتوركلر آراسيندا آيريجاليقلى، اؤزل بير آنلامى اولدوغو دا آنلاشيلماقدادير. نئجه كي، بو توره داشلار اونلارچا اسكان ائديلميش قيرغيزستان، قازاقستان، قافقاز، آلتاي، سيبيريا، توتوا بؤلگه سى و مغولستان كيمي بؤلگه لره گئنيش بير شكيلده داغيلىشلار.

۶-جى عصره باغلى چين ايللىكلرينده گؤك توركلره ايلگيلى اولاراق انسان بيچيمينده كي بو داشلارين عموميتله بير كيمسه نين حياتدايكن اؤلدوردويو دوشمنلرى سيمگه له مك اوزره مزارى نين چئوره سينه تيكيلديگى آنلاشيلماقدادير. سؤز گليشى ۸-جى عصرين اورتالاريندان همن سونرا، اورخون چايى ساحلينده كول تكي و بيلگه خاقانا عايد گؤك تورک مزار آبيده لرينده بير ديزى حاليندا سيرانميش بالباللار گؤروله بيلمكددير. بورادا آماجين، دوشمنين، او بيرى دونيادا اؤله نين خيدمتينده قالماسيني

ساغلاماق اولدوغو دوشونولور. بیر باشقا گؤروش ایسه بو هیکلرین جنازه مراسیملرینده تورک قروپلارینین عضولرینی تمثیل ائتمیش اولابیله جگی یؤننده دیر. آنجاق اورتا آسیادکی بو گنج دؤنم اینانیشلاری (م. س. ۸-۶ جی عصر و داها سونراسی) و بونولا ایلگیلی اویقولاملارلا قارشیلیق، اوکراین و گونئی روسیا بؤلگه لرینده بو داشلارین چوخ داها اثرکن دؤنملردن باشلایاراق فرقلی بیجیملرده، اولن آدامین مزار داشی یا دا مزار چوخورونو اؤرتن قاپاق داشی اولاراق ایشلتدیکلری ده بیلینمکده دیر. بو عادت، عربستان و یمن ده کی اسلام اؤتجه سی اؤرنکلر دیشیندا، یاخین دوغویا بؤیوک اولچوده یابانچی دیر. آنجاق بیر نئجه ایل اؤتجه (۱۹۹۸-جی ایلده) حکاری شهر مرکزینده بیر تصادف سونوجو اله گئچریلن بعضی تیکیلی داشلار و شهر یئرینده اولان استلرلر ایندییه قدر بو قونودا بیلینلردن فرقلی بیلگیلر اورتایا چیخارمیشدیر.

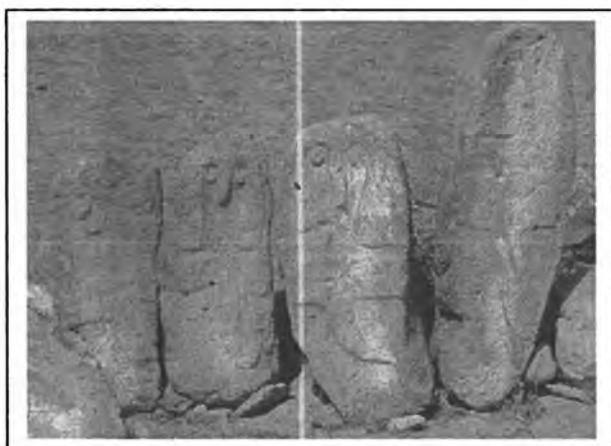
یوخاریدا دا توخوندوغوموز کیمی، بو تورده داشلارین ان سیخ بولوندوغو آلان اوراسیا چؤللری دیر. سیخ آنتروپومورف اولاراق قارشیلان بو داشلارین چوخ گئنیش بیر جوغرافی مکاندا مینلرجه ایل بویونجا چئشیدلی خالقلار طرفیندن ایشله دیلمیش اولماسی حاقیندا تام بیر گؤروش بیرلیگینه واریلایلمه مه سینه و فرقلی دگرلندیرمه لره یول آچمیشدیر. تاریخین جانلی و سس سیز شاهیدی اولان بو استلر؛ ایران، آذربایجان، آنادولو و اورتا آسیا ایلیشگیسینی گؤسترن چوخ اؤنملی بیر کؤلتور و صنعت کؤریوسو دوروموندا اولوب، بؤلگه لر آراسینداکی ایلیشگینی کؤکلو دیللرله ایلیشگیلندیرمکده و محکم تملرل اوزرینه اوتورتمامیزی ساغلاماقدادیر. بو گله نک یالنیز اؤلو کولتو (اؤلو پرستلیک) ایله ایلگیلی اولمادیغی، عینی زاماندا دینی ریتوئلرین و سوسیال (اجتماعی) یاشامین و آتلی بوزقیر (چؤل) کولتورونون اؤزونه خاص دینامیزی نین ده ائتکیسینی یانسیتماقدادیر.

قایناقلار

۱. ابتهاج، ویدا؛ ۱۳۸۰، بررسی ساختار معماری قبور مگالیتیک عصر آهن ایران؛ مطالعه موردی محوطه شهر یری در استان اردبیل؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس
۲. کامبخش فرد، سیف الله؛ ۱۳۴۶، بررسی های آذربایجان شرقی؛ گزارش چهارم، مرکز اسناد میراث فرهنگی کشور.
۳. قوچی، علیرضا، ۱۳۸۶، تبیین و تحلیل دوران کالکولیتیک استان اردبیل براساس داده های باستان شناختی قوشا تپه شهر یری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر.
۴. هژبری نویری، علیرضا؛ ۱۳۸۲، گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش در محوطه باستانی شهر یری در مشکین شهر؛ مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز تحقیقات باستان شناسی دانشگاه تربیت مدرس.
۵. هژبری نویری، علیرضا؛ ۱۳۸۳، گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش در محوطه باستانی شهر یری در مشکین شهر؛ مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز تحقیقات باستان شناسی دانشگاه تربیت مدرس.
۶. هژبری نویری، علیرضا؛ ۱۳۸۴، گزارش مقدماتی سومین فصل کاوش در محوطه باستانی شهر یری در مشکین شهر؛ مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز تحقیقات باستان شناسی دانشگاه تربیت مدرس.

7. Burney, C.A. (1979b). Meshkinshahr Survey, Iran 17: pp.155-56.

8. Ingeraham, M.L., Sammers, G., (1979). Stelae and Settlement in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran, A.M.I., Bd.12, pp.67-112.

رسملر:^۵

^۵ هزیری نوبری، علیرضا: ۱۳۸۴-۱۳۸۲، رسملر قازی آرشیویندن آلینمیشدیر.

پروفسور دکتر جواد هیئت و مکتب وارلیق

• دکتر شهرام پناهی خیای

ÖZET: Şehram PENAHI, "Prof. Dr. Cavad Heyet ve Varlıq Mektebi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 109-115

Bu meqalede, Türk kimlik mücadilesinin fikir axımında İran ve özellikle de Azerbaycan'ın çeşidli alanlarında etki buraxan ılımlı şerhçi ve filosoflardan meşhur Prof. Dr. Cavad Heyet'in qonumu ve düşünsel qaynağı incelenmeye çalışılmışdır.

Açar Sözler: Prof. Dr. Cavad Heyet, Varlıq, Kimlik, Azerbaycan, İran.

چکیده: شهرام، پناهی، "پروفسور دکتر جواد هیئت و مکتب وارلیق"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ*، دورہ دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۱۰۹-۱۱۵

گفتار حاضر، در واقع تلاشی است برای ترسیم جایگاه و خاستگاه فکری پروفسور دکتر جواد هیئت شهر از شارحان و فیلسوفان بسیار معتدل و میانه‌روی که در جریان عظیم اندیشگی هویت‌خواهی ترکان، بر بخش‌های معتناهی از جامعه ایران به ویژه، آذربایجان تأثیر گذاشت.

کلیدواژه‌ها: پروفسور دکتر جواد هیئت، وارلیق، هویت، آذربایجان، ایران.

ABSTRACT: Shahram Panahi, "Professor, Javad Heyat and the Varliq School", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 109-115

The current article is, in fact, an attempt to depict the position and intellectual origin of the famous Professor Doctor Javad Heyat, one of the moderate commentators and philosophers who had a great role in the massive flow of identity oriented thought of Turks on large sections of society, particularly, Azerbaijan.

Keywords: Prof. Dr. Javad Heyat, Varliq, Identity, Azerbaijan, Iran

جواد هیئت (۱۳۹۳-۱۳۰۴ش/۱۹۲۵-۲۰۱۴م)، تحصیلات عالی خود را در پزشکی و جراحی در استانبول ترکیه گذراند و در سال ۱۳۳۱ش/۱۹۵۲م، به ایران بازگشت و به امر طبابت مشغول شد. بعدها، به خاطر موفقیت‌های علمی‌اش در این حوزه و شهرت فراملی‌اش در امر جراحی و جراحی قلب در سال ۱۳۴۲ش/۱۹۶۳م، به نمایندگی ایران در "انجمن بین‌المللی جراحی" و در سال

۱۳۶۲ش/۱۹۸۳م.، به عضویت "آکادمی جراحی پاریس" انتخاب شد.

هیئت را می‌توان از متفکران و اندیشمندان بارز خاورمیانه، ایران و آذربایجان دانست که در معنای حقیقی یک انسیکلوپدیست و جامع‌العلوم بود. از این زاویه، وی شخصیتی فرادانشی داشت؛ در کنار مطالعات و تحقیقات برجسته پزشکی، در فلسفه، تاریخ اسلام و خاصه، ترک‌شناسی صاحب قوه ابتکار و خلاقیت یک نخبه بی‌شائبه بود. با اینحال، آنچه را که از آن می‌توان به عنوان مجاهدات فکری و عملی وی یاد کرد، اساس اندیشه و غایت آمال هیئت بود مبتنی بر ریشه‌یابی و تبیین شرایط، وضعیت فعلی و علل تأخر فرهنگی آذربایجان که در ادوار پهلوی اول و دوم تحت سیطره ایدئولوژی حکومتی‌اش با عنوان باستان‌گرایی افراطی با محوریت قوم مرکز در معرض سرکوب فرهنگی مداوم قرار داشت. سیاست ناسیونالیسم-شوینسیسم ایرانی از یک سو جامعه دینی را طرد می‌کرد و از سوی دیگر، قویاً اقوام ایرانی را به سرکوب و انفعال می‌کشید. در آن شرایط، در جامعه ایران هرگونه محدودیت عمدی که ممکن بود یک اندیشمند یا مورخ را دچار مشکل و حتی حیرت نماید اعمال می‌گردید. لیکن، در واقع بر دامنه و گستره بحث ترکان ایران، خصوصاً آذربایجان که از قضا نفوس عمده جمعیت ایران را تشکیل می‌دادند تضییق‌های ویژه‌ای وجود داشت و جواد هیئت در این حال و هوای سیاسی-فکری نشو و نما یافت. این محدودیت‌ها ۵۳ سال (۱۳۵۷-۱۳۰۴) به طول کشید. در سال ۱۳۵۷ش/ ۱۹۷۹م.، پدیده بارز انقلاب اسلامی، جامعه ایران را در تمامی ابعاد و ساختارها تغییر داد و در بحث ایدئولوژی نظام سیاسی جدید کاربرست‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی امت‌گرایی اسلامی جایگزین ملیت‌گرایی افراطی دوره پهلوی شد. این رویداد، موجبات تحرک اجتماعی جامعه را فراهم ساخت و در بین آحاد اجتماع موجب کنج‌کاو گردید و با گرایش‌های مشروع ایرانیان نیز با نظر مساعد و موافق برخورد شد. با این وجود، به رغم پیشرفت‌های روشن در تساهل حکومتی، در بین بقایای روشنفکران و مورخان وابسته به ایدئولوژی دوره پهلوی چه در محافل سنتی یا آکادمیک ایران همچنان در باب اقوام، هویت و تبار شناختی ایرانیان با فرضیات زیربنایی ساخته شده در سال‌های قبل از انقلاب که آن را حاصل تحقیقات ادبی، زبان‌شناسی و تاریخی می‌نامیدند، نوعی تعهد سیاسی و معنوی قوی با ناسیونالیسم وجود داشت و لذا، در نوبه خود در تجاهل به پیش‌فرض‌های نظری آثار گذشته همچنان یک دنده بودند. در این اوضاع مبهم، یکی از آگاه‌ترین، دقیق‌ترین و عمیق‌ترین اندیشمندان کشور یعنی پروفیسور جواد هیئت در سال ۱۳۵۸ش/ ۱۹۷۹م. فصلنامه *وارلیق* را به عنوان ارگان هویت‌طلبان آذربایجان که خود یکی از فرهنگ‌های سیاسی انقلاب بود را منتشر ساخت.

در انتشار این فصلنامه، هیئت با شخصیت‌های فکری مهمی ارتباط و همکاری نزدیک داشت. کسانی چون؛ دکتر حمید نطقی، دکتر محمد علی فرزانه، دکتر صمد سرداری نیا، دکتر علی کمالی، عبدالکریم منظوری خامنه، حسن مجید زاده (ساوالان)، تیمور پیر هاشمی، دکتر غلامرضا بیگدلی، کریم مشروطه چی (سونمز)، و تعدادی دیگر که بعدها به این مجموعه ملحق گردیدند. افراد مذکور، جملگی از مورخان، زبان‌شناسان و ادیبان بزرگی بودند و قطعاً فعالیت این گروه نقش مهم و محوری در تکوین اندیشه علمی جامعه داشت. اما، این افراد و در رأس آنها هیئت به عنوان مدیر مسئول *وارلیق* مراحل

سختی، مشقت، تنگناها و ضیق خود را داشتند. زیرا، چنانچه پیشتر نیز بدان اشارت رفت مشکل اصلی در این بود که در دهه اول انقلاب همچنان برخی روشنفکران ایرانی در محافل سنتی یا به صورت رسمی در دانشگاه‌ها می‌کوشیدند روایت‌های تاریخ سنتی را باز تولید نمایند. یا به عبارتی، سهواً یا عمدتاً نمی‌خواستند خود را از قید انواع جمود فکری و خشک‌اندیشی رها سازند و حتی اگر چنین انگیزه‌ای هم داشتند هنوز منابع قبلی بازنگری نشده بود و مورخان تاریخ اجتماعی و فرهنگی نیز در معنای استعاری‌تر آن در معرض جمود فکری و جزم‌اندیشی قرار داشتند. در واقع تاریخ‌نگاری دوره پهلوی آنجاها که بر مبنای نژادپرستی دوره باستان و وابستگی به تعلقات دینی همان ادوار، به سیاست‌گذاری و تبلیغ می‌پرداخت و لذا با ثنوتی همگن، هم با دین اسلام سر ستیز داشت و هم با اقوام غیر "آریایی" آنهم در کشور کثیرالمله ایران. بدین ترتیب، به راحتی می‌توان فهمید که چگونه این طرز تلقی در نگاه هویت‌طلبانی چون هیئت، چیزی نبود جز نوعی فضل‌فروشی پوچ و محکوم ساختن احکام ارزشی ایدئولوژی ملیت‌پرستی حکومتی به موضوع و محتوا اصلی مطالعه، یعنی جامعه. از این نظر، اقدام هیئت در طرح مباحثی مخالف رویکرد اشاره شده در وارلیق در کل مسئله چندان ساده‌ای نبود. گرچه در کل، با مساعی وی و همراهانش در مورد بسیاری از مسائل آذربایجان در خصوص زبان و نژاد و جغرافیا، موضوعات به تبیین‌های روشن و قطعی در مورد تاریخ واقعی و غیر واقعی انجامید با اینحال، بنا به دلایلی که به اصرار در فقرات فوق در خصوص جزم‌اندیشی تاریخی بدان اشاره کردم همچنان مسئله مناقشه برانگیز بود و حتی امروز نیز محل بحث و احتجاج باز است.

با این وصف، هیئت نخستین کسی بود که در عمل توانست برای تقابل با شرایط نابسامان فکری بازمانده از دوران پهلوی گروه متمرکزی را فراهم نماید که مسئولیت بازنگری روایت‌های تاریخی را بپذیرند. اصل اساسی تفکرات هیئت ترمیم روایت‌های غلط در باب ترکان ایران و در همین نگرش، پرداختن به چیستی، چگونگی و چرایی تاریخی که نحوه ارتباط متعامل دولت و ملت و ملت و ملت را تعریف و فراهم می‌سازد.

هیئت، علاوه بر پزشکی مطالعات غنی در خصوص فلسفه، اسلام و به ویژه تاریخ و زبان ترکی داشت. در این باره، باید اعتراف نمود که گستردگی و هم عمق دانش وی برآستی شگفت‌آور و بی‌نظیر بود. به لحاظ فکری و علمی، وی خود را در چارچوب مرام یا دکترین خاصی محدود نداشت و همواره در حال تکامل زندگی علمی خود بود. در فاصله سال‌های ۵۵-۱۳۴۳ ش/ ۱۹۷۶-۱۹۶۵م، مجله دانش پزشکی را منتشر ساخت و در آن مجله بیش از ۵۰ مقاله ارزشمند به قلم او به چاپ رسید. و نیز، در همین حیطه علمی ۲۵ مقاله و سخنرانی از او در کنگره‌های بین‌المللی جراحی به زبان‌های انگلیسی و فرانسه در مجلات معتبر خارجی چاپ شده است. اما، در آثار تاریخ اجتماعی و فرهنگی هیئت تنوع گسترده‌تری به چشم می‌خورد: «فلسفه غرب»، «سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی»، «نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان»، «مقایسه‌الفتین» (مقایسه فارسی و ترکی)، «زبان و ادبیات ترکی آذربایجان در قرن بیستم»، «نگاهی به تاریخ و فرهنگ ترکان»، «آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی»، «ادبیات‌شناسلیق» و

«مجموعه مقالات دکتر هیئت» (۴جلد). مضامین عمده حول این آثار بر مبنای این هدف دور می‌زند که وجوه صحیح تاریخ ترک را معرفی و به کلیات مغرضانه تاریخ سنتی باستان‌گرایان در ایران پایان بخشد. برای مثال، در بحث زبان این نوعی آگاهی‌بخشی و مایه انگیزش را به طور ملموس و عینی می‌توان در این کتاب هیئت «آذربایجان ادبیات تاریخیه بیر باخیش» (هیئت، ۱۳۷۶)^۱ مشاهده نمود. این اثر، نمونه‌ای از تحقیق برجسته و تلاش او درباره تاریخ و تحول زبان ادبی ترکی آذربایجانی است که به صورت تدقیقی به حقایق واقعی می‌پردازد و این دستاورد را دارد که نباید چنین تصور کرد تاریخ تمدن آذربایجان به گونه‌ای که در گذشته بسیاری از مورخان و ادیبان محافظه‌کار و مخاطبان عوامشان استنباط می‌کنند باقی خواهد ماند و از اندیشمندان کنونی خواسته می‌شد که تعصب را کنار بگذارند و با در نظر گرفتن حقایق در موضوع زبان ترکی به اجماع قابل ملاحظه‌ای برسند.

در کتاب دیگر هیئت: «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» (هیئت، ۱۳۷۷)^۲، وی تعقل ما درباره اینکه پیشینیان ما چه خاستگاه و تمدنی داشتند را برآورده می‌سازد. نکته ویژگی‌نگری که در این کتاب همچون دیگر آثارش مشهود می‌نماید این است که قدر و اعتبار وی بیشتر به سئوالی باز می‌گردد که باب اندیشه و تحقیق مجدد را در این خصوص همچنان مفتوح نگه می‌دارد. با اینکه کتاب به لحاظ سرفصل در باب تاریخ ترکان تا حد قابل قبولی حق مطلب را ادا می‌نماید، با اینحال، روش هیئت این بود که با انتخاب عناوینی خاص، همچون «بیر باخیش» یا «نگاهی گذرا» بر تاریخ و فرهنگ ترکان همچنان کنجکاوای ظریف خواننده را برانگیزاند. بنابراین، بخش زیادی از عظمت هیئت به توانایی وی در نشان دادن این نکته است که به مخاطبان جرأت و شهامت پرداختن به هویت اصیل خویش را داده و می‌آموزد که کنکاش کنیم و مطرح نماییم. از جهاتی دیگر، اندیشه‌های مهم هیئت در هر دو کتاب و در دیگر تألیفاتش حول موضوعیت معرفی «تمدن» ترکان است. یعنی، همان موضوعی که مورخان راسیست دوره پهلوی با ادله‌های بی‌پایه و پیش‌فرض‌های عمدی و با بهانه‌های واهی همچون تمدنی ناقص، ناشی از حملات مغولان و ترکان فاقد فرهنگ و تمدن به تخطئه و تحقیر هرچه تمام معرفی‌اش می‌کردند. بر خلاف آن طرز تلقی‌های نابجا و نژادپرستانه، استدلال‌های تاریخی هیئت در مورد تاریخ فرهنگ و تمدن ترکان آذربایجان معتدل و در عین حال به لحاظ دقت علمی بی‌بدیل است. لذا، هدف وی حول محور تمدن مردم این خطه به نحوی پویا، ارائه نوعی ترکیب و پیکره‌بندی روح جمعی جامعه‌ای است که در سال‌های پیش از انقلاب توسط یک ایدئولوژی حکومتی نژادگرا دچار تخریب و تناقض شده است. اینکه در بیشترینه تحقیقاتش در مورد ترکان، کلیت تاریخ ترکان در سراسر کشور ایران مطرح می‌شود، نشان می‌دهد که دیدگاه او پدیداری اشتیاق وافر در باب مسئله هویت برای کل جامعه ایران است. از این موارد، این نتیجه مقوم حاصل می‌گردد که کلیه اقوام ایران می‌توانند بیش خود را نسبت به همدیگر گسترده‌تر کنند و با نشان دادن اینکه ملل و جوامع مختلف در یک کشور قادرند به گونه‌ای متفاوت از آنچه در دوران رژیم قوم ستیز پهلوی انجام داده عمل نمایند و ذیل

^۱ هیئت، جواد (۱۳۷۶). *آذربایجان ادبیات تاریخیه بیر باخیش*، بیرینجی جلد، ویژه نامه وارلیق، تهران.

^۲ هیئت، جواد (۱۳۷۷). *تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش*، ویژه‌نامه مجله وارلیق، شماره زمستان ۱۳۷۷، ۴-۱۱۱، تهران.

ایدئولوژی امت‌گرایی اسلامی پس از پیروزی انقلاب در عین حال همچنان انسان‌هایی نه بهتر از ما نه بدتر از ما باشند. - مگر نه اینکه تاریخ تمدن از قبل همین تسامح و تساهل تغذیه می‌شود- و این پیام اصلی هیئت می‌باشد. علاوه بر موضوعات متنوع فوق، هیئت را باید فیلسوف اجتماعی، مورخ و زبان‌شناس سترگی نیز محسوب داشت. در تفکر او مفهوم اغلاط تاریخی عمدتاً ملهم از دروغ‌گرایی دوره گذشته است. نمونه بارز این رویکرد را می‌توان «در مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت»^۲ دید که اکثر آنها چارچوب روش‌شناختی معتبری از نقد معاصر در حوزه تاریخ، زبان و مردم‌شناسی می‌باشد.

نقد‌های علمی هیئت فراوانند، ولی جملگی یک وجه مشترک دارند؛ نقدها با کاربست‌های تاریخی و مأخوذ از داده‌های تاریخی صحیح تنظیم گردیده است و آن دسته از نحله‌هایی را پاسخ می‌دهد که نگارندگانش آگاهانه خود را طرفدار شکوه جلال ایران باستان دانسته و به صورت تبارشناسی سیاسی دست به تحریر تاریخ زده‌اند و به آذربایجان تعمیمش داده‌اند. همه ما، با دیدگاه‌های به شدت ناسیونالیسم‌گرایانه احمد کسروی در تاریخ‌نگاری آشنایی داریم. به خصوص شبه فرضیه نیمه حدسی وی با عنوان «زبان آذری» برای دیگر مورخان ملیت‌پرست در راه ترویج مهیج عقاید باستانی و در محاق قرار دادن ترک‌بان آذربایجان در راستای آسیمیله شدن در قوم مرکز فرصت مغتنمی را فراهم ساخت و البته نیز، رژیم پهلوی در راستای به انفعال کشیدن مردم آزادی‌خواه این خطه از قبیل این نظریات بهره‌برداری سیاسی می‌کرد. دقیقاً، این همان مسئله گنگی در تاریخ‌نگاری ایران است که بیشتر اظهار داشتیم، یعنی: تاریخ‌شناسی تبارشناسی سیاسی به مثابه یک عمل عقب‌مانده و غیر انسانی. - این نظریات جعلی در داخل ایران عموماً تا پیروزی انقلاب اسلامی بی‌پاسخ ماندند. - چون رژیم اجازه این کار را نمی‌داد - و همین باعث شد این دسته از نظرات را بخشی از جامعه ایران ناخواسته بیاموزند. اما، نقد‌های پی‌درپی در رد این جعلیات پس از سال ۵۷ رایج گردید و یکی از این جوابیه‌ها، نقد بسیار متین و متقن هیئت با عنوان: «درباره کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۵۹-۵۱)^۳، می‌باشد. در حقیقت، این نقد نوعی ردیه ای است با اسلوب روش‌شناختی علمی در تکذیب کامل دیدگاه‌های کسروی و هیئت با این وجه توصیف از آذربایجانیان ترک نژاد ترک زبان، وجود نگارش واقعی و غلط را نشان می‌دهد و اینجاست که قوت نقد ادبی و تاریخی هیئت مسلم می‌شود.

او به عنوان نقاد، نسبت به تحریف جریان‌های تاریخی بسیار هوشیار بود. برای نمونه، آنجا که همان دسته از باستان‌گرایان افراطی می‌کوشیدند با ارائه گزاره‌هایی اشتباه ثابت کنند جمهوری آذربایجان کنونی با آذربایجان ایران پیوستگی‌های فرهنگی و قومی ندارد، وجه تسمیه اولیه اشتباه است و سایر و

^۲ برای «مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت» یا «دوکتور جواد هیئت‌ین مقاله‌لر توپلوسو»، نک: به اهتمام محمدرضا هیئت، جلد اول، تهران: وارلیق، ۲۸- جی ایل، یاز ۱۳۸۵، لوزل سایی، نومه ۱۴۰، جلد دوم، همان، ۲۸- جی ایل، پاییز ۱۳۸۵، سایی ۱۴۲؛ ۳- جلد سوم، همان، ۲۹- جو ایل، یاز ۱۳۸۶، سایی ۱۴۴ و جلد چهارم، همان، ۲۹- جو ایل، پاییز و قیش ۱۳۸۶، سایی ۱۴۷- ۱۴۶.

^۴ هیئت، جواد (۱۳۸۵). "نقدی بر «کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان، به قلم احمد کسروی"، جلد اول، همان، ص ۵۱-۶۱.

در کل، فرضیاتی مطرح گردید و رواج یافت که صورت افراطی آن بدین قرار بود که بین دو آذربایجان از بیخ و بن هیچ رابطه‌ای در طول تاریخ وجود نداشته، نیست و نخواهد بود. در این مورد، هیئت در مقاله‌ها و نقدهای گوناگونی با عناوین: «درباره مقاله آذربایجان کجاست؟» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۳۴-۲۱)^۵ و «آذربایجانین آدی و سرحدلری» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۴: ۴۷-۵۵)^۶، به این بحث مهم پرداخت و ضمن معرفی جغرافیای تاریخی آذربایجان، مشخص ساخت که ارزیابی‌های قبلی برخی مورخان، چگونه به صورتی غیرعادی غرض‌ورزانه و کاملاً نارسا که سهل است، احکامی صراحتاً مغلوط به شمار می‌آیند و اینکه بدیهیات یاد شده به عمد وارونه جلوه داده شود از کانون تحریفات و بدبینی‌ها و اغراض سیاسی نشأت می‌گیرد و افزون بر اینها، در اسلوب نقد هیئت به خوبی نشان داده می‌شد در تاریخ‌نگاری ایران در باب آذربایجان به چه نحو شیوه اطلاعات بر اثر کدگذاری‌های تعمدی، داده‌های تاریخی را تبدیل به گزاره‌هایی به عمد غلط گردانیده است. با این وصف، هیئت را می‌توان راهبرد گفتمان تاریخی در چارچوب اطلاعات درست محسوب داشت و دقیقاً وی با این سبک از نقادی است که به افشا و تحلیل شیوه‌های قدیم نگرش تاریخی و منابع سیاسی نگرى در تاریخ اقوام می‌پردازد.

اگر تعمقی در دیگر مقاله‌های هیئت با موضوعات «تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب»^۷ (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۳: ۲۱-۱۳)، «قرآن و اسلام» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۴: ۴۷-۲۲)^۸، «آذربایجانین تورکلشمه‌سی و آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تشکولو» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۳: ۱۲۳-۱۱۹)^۹ و «ناسیونالیسم و باستان‌گرایی در ایران» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۸۰-۶۱)^{۱۰}، داشته باشیم، به راحتی می‌توان فهمید که قوت و استحکام آثار هیئت در تحلیل‌های وی نهفته است. تحلیل‌هایی که ناظر به دانشی دقیق از تاریخ منطقه، جامعه ایران و جهان اسلام می‌باشد. و نیز می‌توان تشخیص داد هدف وی عبارت از این بوده است که از خلال مفاهیم اسلامیت، ایرانیت که هویت شاخص همه اقوام را در خود جای دارد، احساس حس هویت جمعی و روح ملی را در ما تقویت کند. بنابراین، بی‌دلیل نیست که دیدگاه‌ها و نظریات وی با عنوان «مکتب وارلیق» معرفی شده است که عنوان فصلنامه با مسما تحت مدیریت او نیز بود. مکتبی که اساس فلسفه‌اش شناساندن هویت اقوام ترک ایران و بالاخص، آذربایجان بود. اما، به طریقی که در عمل برای نیل به موضعی بی‌طرف از نظر ارزشی تلاش فراوانی به خرج داده شد و سعی گردید در راستای تمامیت ارضی ایران و روابط اقوام این سرزمین رابطه هویت ملی را بر پایه افکاری سالم و انسان دوستانه تبیین نماید.

بر اثر مجاهدت‌های فکری هیئت و یارانش، طی سه دهه گذشته اخیر شاهد موج پرتراکنش و گسترش عظیمی در موضوع هویت‌طلبی ترک‌ها به عنوان درخواستی مشروع و استلزام‌آور در چارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هستیم. امروزه، در آذربایجان تقریباً از هر طبقه و گروه اجتماعی به مطالعه تاریخ، زبان، فرهنگ و هنر علاقه وافر و رو به گسترشی دیده می‌شود و همین نیز مایه انگیزاننده پژوهش‌های جدید و جدی‌تری را فراهم آورده است و به تعبیر واقعی با ظهور نخله‌های جدیدی در ترک‌شناسی/آذربایجان‌شناسی انقلابی ادبی و تاریخی در این خطه به وقوع پیوسته است. دانشگاه‌ها، پایان‌نامه‌های دانشجویان تحصیلات تکمیلی، جراید، ناشران کانون تحولات جدید بوده‌اند و به عناوین و

سرفصل‌هایی چون؛ تاریخ دیرین ترکان آذربایجان تا ادوار کنونی، ترمیم زبان، جغرافیای تاریخی آذربایجان، باز زنده‌سازی آداب و رسوم که جملگی شرح جالبی است که طی سالیان اخیر بر موضوعات و عناوین تاریخی مغلوط و جاهلانه دوره پهلوی پیشی گرفته و آنها را تحت‌الشعاع قرار داده‌اند. یقیناً قصد ندارم تمام دستاوردهای علمی عظیم آذربایجان‌پژوهی دیگر متفکران در طول تاریخ را نادیده بگیرم، ولی آنچه می‌خواهم بگویم روند مشروع و مرتباً در حال تغییر و تحولی است که با مکتب وارلیق در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی شروع گردیده و نام آن با پروفسور دکتر جواد هیئت عجین گشته است که به عنوان نماد پاکی معرفت‌شناختی یک دانشمند صادق و حقیقت‌جو بر اساس تمثیل علم و ادب به «پدر معنوی ترک‌های آذربایجان» مشهور می‌باشد.

منابع:

- هیئت، جواد (۱۳۷۶). *آذربایجان ادبیات تاریکینه بیر باخیش*، ج. ۱، ۲، ویژه‌نامه وارلیق، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۷۷). *تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش*، ویژه‌نامه وارلیق (زمستان ۱۳۷۷، شماره ۴-۱۱۱)، ص. ۱۷۴، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «آذربایجانین آدی و سرحدلری»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۴، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۵۵-۴۷، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «آذربایجانین تورکلشمه‌سی و آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تشکولو»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۳، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۱۳۳-۱۱۹، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۳، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۲۱-۱۳، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «درباره کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۵۹-۵۱، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «درباره مقاله آذربایجان کجاست؟»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۳۴-۲۱، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «قرآن و اسلام»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۴، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۴۷-۲۲، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «ناسیونالیسم و باستان‌گرایی در ایران»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۸۰-۶۱، تهران.

Teşekkür

12 Avqost 2014 tarixinde cismen aramızdan ayrılan dergimizin qurucusu Prof. Dr. Cavad Héyet'in xestelik döneminde yardımlarını esirgemeyen bütün qurum ve quruluşlara, xestexana ve sağlıq merkezlerine, ilgili meqamlara, şexslere ve duaları ile her an o merhumun yanında olduğunu hiss étdiren xalqımıza teşekkür étmeyi özümüzə bir borc bilirik.

Bir ay müddetince Prof. Dr. Cavad Héyet'in tedavisi üçün héç bir qarşılıq gözlemədən yüksek seviyede sağlıq xidmeti véren Bakı Gömrük Xestexanasının reyaset héyetinə, sağlıq pèrsonéline, özellikle de Merhum Dr. Héyet'le bir nazir kimi déyil, semimi bir dost kimi yaxından ilgilenen, VIP seviyesinde her cür desteyi sağlayan ve bütün mesrefleri qarşılayan Azərbaycan'ın Fövqülade Hallar Naziri hörmətli Kamaledin Héyderov cenablarına derin sayğı, sévgi ve şükranlarımızı bildiririk.

Ayrıca son illerde bir övlad kimi her zaman Dr. Héyet'in yanında olan, işlerinde ona köməklik éden, xesteliyi döneminde bütün işləri üzerine alan ve vefatından sonrakı merasimlerin düzenlenmesinde ve mezar héykelinin hazırlanmasında böyük emək serf éden hörmətli Baxşeli Zülfü beye de minnetdarlığımızı bildirmək isteyirik.

**Varlıq Dergisi Yayın Qurulu
ve Héyet Ailesi Adına
M. Rıza Héyet**

گنج دوکتور جواد هیئت ایستانبول یولوندا^۱

• دوکتور توحید ملک‌زاده دیلمقانی

ÖZET: Tohid Melikzade DİLMEQANĠ “Genc Dr. Cavad Heyet İstanbul Yolunda (Belgeler Esasında)”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 117-123

1944 ilinde İran’dan Türkiye’ye gönderilen, içlerinde Dr. Cavad Heyet ve Dr. Hemid Nutqi’nin de bulunduğu ilk burslu öyrenci qrupu, bu çalışmanın qonusunu oluşturunur. Bu meqalede Türkiye Başbakanlık Arşivi’nde saxlanılan 6 belge incelenmiştir.

Açar Sözlər: Cavad Heyet, Hemid Nutqi, Öyrenci Gönderimi, İran, Türkiye.

چکیده: توحید ملک‌زاده دیلمقانی، “گنج دوکتور جواد هیئت ایستانبول یولوندا (بلگه‌لر اساسیندا)”，*واریق*؛

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰)، صص. ۱۲۳-۱۱۷

اعزام اولین گروه دانشجویی (بورسیه) از ایران به ترکیه در سال ۱۳۲۳ (۱۹۴۴) که دکتر جواد هیئت و دکتر حمید نطقی نیز جزو آن گروه بود، موضوعی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. در این مقاله ۶ سند رسمی نگهداری شده در آرشیو نخست‌وزیری ترکیه مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیمواژه‌ها: جواد هیئت، حمید نطقی، اعزام دانشجوی، ایران، ترکیه.

Abstract: Tohid Melikzade DILMEQANI, “Young Dr. Javad Heyat on His Way to Istanbul (based on documents)”, *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 117-123

The subject of this study is the group of scholarship students, among which Dr. Javad Heyat and Dr. Hamid Nuqi, dispatched from Iran to Turkey. In this article, 6 official documents from State Archives of The Prime Ministry have been examined.

Keywords: Javad Heyat, Hamid Nutqi, Student dispatching, Iran, Turkey.

^۱ ایران‌دان تورکیه‌یه گندن ایلک بورس‌لو اؤیرنجی قروپونون تورکیه‌ده‌کی یاشامی، اوخودوقلاری بۆلوم و قالدیق‌لاری یوردلارلا باغلی تورکیه‌لی بیر آراشدیرماچی‌نین دا مقاله‌سی الیمیزه چاتمیشدیر. قونونون اؤنمی و ایکی مقاله آراسینداکی بعضی ایرینتیلر دقت‌ه آیناراق، سۆزو گندن مقاله ده سونراکی ساییلاریمیزین بیرینده یایینلاناجاقدیر. *واریق*

۳ شهریور ۱۳۲۰-ده قوزئی و گونئیدن متفق دۆلتلرین باسقیسینا معروض قالاراق ایرانین قوزئی- باتیسی (آذربایجان بۆلگهسی) روسلارین الینه گئچیب اشغال اولدو. ۱۹۴۲/۹/۲۴ تاریخینده تورکیه دۆلتی اقتصادی چتینلیکلرینه باخمایاراق ۱۱۴ ایرانلی اؤیرنجی-نین بورسلو اولاراق بو اۆلکهده اوخوندورولماسی اوچون بیر قرار چیخارتدی. خارجی ایشلر ناظیری باش ناظیره گۆنדרدیگی بیر مکتوبدا بو اؤیرنجیلرین "خالق پارتیسی" طرفیندن یاتیلی (گنجه قالمالی- پانیسیون) مکتبلرده اوخودولاجاغینا اشاره ائتمیشدیر (اک ۱). بو اؤیرنجیلر آذربایجانین روسلار طرفیندن اشغال و تورکیه یه گئدن یوللارین باغلی اولدوغوندان مجبوراً دمیر یولویلا ایرانین گونئیینه گتیریلرک بصره سرحد قاپیسیندان عراق و اورادان دا تورکیه یه آپاریلیمیشدیر. بو اؤیرنجیلرین بوتون خرچلری و ویزا ایشلری تورکیه خارجی ایشلر ناظیرلیگینی تهران ائلچی لیگینه حوالهسی ایله اؤدنمیشدیر. عراقدا مصرفلر (هزینه لر) ده ۳۰ آذر ۱۳۲۲ تاریخینده میلی بانک حوالهسی ایله بغدادداکی تورکیه ائلچی لیگینه حواله ائدیلیمیشدیر (اک ۲).

یولون چتینلیک لرینی آزالتماق، هم ده اؤیرنجیلرین آپاریلماسی-نین راحت اولماسی اوچون اؤیرنجیلر ۶ بۆلومه بۆلۆنموشلر. ایلک قافله ۱۲ سون تشرین (نوامبر) ۱۹۴۳ تننومه سرحد قاپیسیندا، ایکینجی قافله ۱۳ سون تشرین ۱۹۴۳، اۆچونجو قافله ۲۲ سون تشرین ۱۹۴۳، دۆردونجو قافله سون تشرین ۱۹۴۳، بشینجی قافله ۹ ایلک کانون ۱۹۴۳ و آلتینجی و سون قافله ۱۰ ایکینجی کانون (ژانویه) ۱۹۴۴-ده تورکیه کونسوللوق مأمورلاری طرفیندن قارشیلانیب تورکیه یه آپارماق اوچون تحویل آلیندی (اک ۳).

بصره دن باغدادا اؤیرنجیلرین گتیریلمه سی راحت اولسا دا سوریه ده یوللارین باغلی اولدوغوندان ۱۱۴ اؤیرنجی مجبوراً نچه گون باغداددا قالیرلار. بو گۆزلنمه میش خرچلر ده تئزلیکله آنکارا طرفیندن اؤده نیر. ۲۳ سون تشرین ۱۹۴۴-ده باغدادداکی تورکیه ائلچیلیگی ۱۹-۴۶ ساییلی مکتوبوندا خارجیه ناظیرلیگینی ۱۹۴۴/۱/۸ تاریخینده سون اؤیرنجی قافله سی-نین یولا سالینماسینی قید ائتمکده دیر (اک ۴).

تهرانداکی تورکیه ائلچیلیگی ۲۳ ایکینجی کانون ۱۹۴۴-ده خارجی ایشلر ناظیرلیگینه گۆنדרدیگی بیر مکتوبدا آنکارادان یوللاناتان حواله دن ۳۲۷۵۴ ریال قالدیغینا اشاره ائده رک، بو مبلغی نه ائده جکلری باره ده تکلیف ایسته میشدیر (اک ۵). بو اؤیرنجیلره وئریلن خرچلیک عایله لرینی ماددی وضعیتینی اۆلچوله رک وئریمیشدیر.

۱۱۴ ایرانلی اؤیرنجی قافله سی تورکیه یه داخل اولدوقدان سونرا یوردلاردا یئرلشدیریلیب و تحصیله باشلامیشلار. دوکتور جواد هیئت، دوکتور حمید نطقی و جتار باغچه بانین اوغلو ثمین باغچه بان دا بو لیسته داخل ایمیشلر. اؤیرنجیلرین آدلاری آشاغیداکی کیمی دیر:

سیرا	آد و سوی آدی	پاسپورت نومره سی	آلینان مبلغ (ریال)	امضا
۱	ناصرالدین شیخ الاسلامی	۸۸۷۹۳۰	۴۰۰۰	
۲	فرخ تهرانچی (اؤز حسابینا اوخویور)	۱۶۶۳۱۳۳	۴۵۰۰	
۳	محمد کرمانچی	۳۱۹۲۶۶۱۶	۴۵۰۰	

۴	خسرو آراسته	۳۱۰۷۳۵۷۶۳	۵۰۰۰
۵	اسکندر نصیر بگلی	۳۱۵۳۰۶۲۷۰	۴۵۰۰
۶	هوشنگ پز شک نیا	۸۸۹۱۳۵	۴۵۰۰
۷	کیومرث برزگر	۳۱۳۳۷۶۰۲۵	۴۵۰۰
۸	مرتضی مغازه	۳۱۵۸۲۶۲۷۲	۴۵۰۰
۹	پرویز طاهرزاده بهزاد	۳۷۳۱۳۳۴۴	۴۰۰۰
۱۰	تامارا کنگرلو	۲۹۱۵۱۵۷۴۱	۴۵۰۰
۱۱	فیروز علیزاده	۳۷۳۱۲۳۴۳	۴۵۰۰
۱۲	خسرو هیربد	۸۹۰۱۵۲	۴۵۰۰
۱۳	ایرج معزی	۸۸۹۹۴۸	۴۰۰۰
۱۴	ابوالفتح نیرومند راد	۸۹۰۳۵۰	۴۵۰۰
۱۵	پرویز صفی نیا	۸۹۱۷۶۴	۴۵۰۰
۱۶	طغرل آذر	۳۲۶۴۱۷۲۳۱	۴۵۰۰
۱۷	زکیه صادقی	۲۶۲۲۷	۴۵۰۰
۱۸	اورحان صادقی	۲۶۳۲۸	۴۵۰۰
۱۹	عبدالعلی جهانشاهی	۸۹۳۵۸۱	۴۵۰۰
۲۰	علی اکبر تقی پور میلانی	۸۹۳۸۸۴	۴۵۰۰
۲۱	مهدی شخصی علیزاده	۸۹۲۸۷۴	۴۵۰۰
۲۲	ابراهیم حریری	۸۹۳۲۷۸	۴۵۰۰
۲۳	عبدالصمد گلستان	۸۹۳۹۹۵	۵۰۰۰
۲۴	بهاءالدین صفوی	۸۹۴۴۸۸	۵۰۰۰
۲۵	رضا صالحزاده	۸۹۴۲۸۹	۵۰۰۰
۲۶	حمید نطقی	۸۹۴۹۹۰	۵۰۰۰
۲۷	محمود قدیمی نوایی	۸۹۴۳۹۱	۴۵۰۰
۲۸	داریوش کوپال	۸۹۴۷۹۲	۵۰۰۰
۲۹	سیروس کوپال	۸۹۴۶۹۳	۵۰۰۰
۳۰	احمد شفیع گلپایگانی	۸۹۲۰۶۸	۵۰۰۰
۳۱	غلامعلی راسی مهدیزاده	۸۹۴۰۹۴	۵۰۰۰
۳۲	حسین فکرت قوزانلی اوغلی	۸۹۴۸۸۵	۵۰۰۰
۳۳	رشید بگلربیگی	۸۹۴۱۸۷	۵۰۰۰
۳۴	رضا میلانی	۸۹۴۵۸۶	۵۵۰۰
۳۵	حسین آیدین	۸۹۳۴۸۰	۵۰۰۰
۳۶	جهانگیر حاجیانی	۸۹۲۳۷۰	۵۰۰۰
۳۷	فرخ حسن پور	۸۹۳۶۸۲	۵۰۰۰

۲۸	ابراهیم دهقان	۸۹۳۱۷۷	۵۰۰۰
۳۹	فریدون سرکاری	۸۹۳۷۸۳	۵۰۰۰
۴۰	محسن اخوان لیلایادی	۸۹۳۳۷۹	۵۰۰۰
۴۱	حسن احمدنیا	۸۹۲۵۷۱	۵۰۰۰
۴۲	علی اکبر کاظمی	۸۹۳۰۷۶	۵۰۰۰
۴۳	محمدرضا محسنزاده	۸۹۵۰۹۶	۵۰۰۰
۴۴	فرزانه صحیحی	۸۹۶۶۱۱۳	۴۵۰۰
۴۵	حمیده نطقی ^۲	۸۹۶۰۱۰۷	۵۰۰۰
۴۶	حسن لقوانی	۸۹۶۳۱۱۰	۴۵۰۰
۴۷	ابراهیم حیدری	۸۹۲۷۷۳	۵۰۰۰
۴۸	جلال میربابایی	۸۹۵۸۱۰۵	۴۵۰۰
۴۹	علی فیروزکوهی	۸۹۵۵۱۰۲	۵۰۰۰
۵۰	عزیز صدر	۸۹۵۱۹۷	۴۵۰۰
۵۱	جواد هیئت	۸۹۵۴۱۰۱	۴۵۰۰
۵۲	مجدالدین حاجی زاده	۸۹۵۲۹۸	۵۰۰۰
۵۳	میر سجّاد ساجدی	۸۹۵۹۱۰۶	۵۰۰۰
۵۴	مسعود وحدت	۸۹۵۶۱۰۳	۴۵۰۰
۵۵	ابراهیم خلیل توفیق	۸۹۶۸۱۱۵	۵۰۰۰
۵۶	میر مرتضی نظام الدین	۸۹۵۳۹۹	۵۰۰۰
۵۷	احمد انزابی	۸۹۶۱۱۰۸	۵۵۰۰
۵۸	هدایت خاقانی ^۳	۸۹۷۴۱۲۱	۵۵۰۰
۵۹	حسین ستارزاده توتونچی	۸۹۷۰۱۱۷	۵۵۰۰
۶۰	حسین علی کاظمی	۸۹۶۲۱۰۹	۴۵۰۰
۶۱	خیرالله آسری	۸۹۷۳۱۲۰	۵۰۰۰
۶۲	علی اکبر امینی	۸۹۶۹۱۱۶	۴۵۰۰
۶۳	عباسعلی محرمی کوجه باغی	۸۹۷۱۱۱۸	۵۵۰۰
۶۴	انوشیروان وکیلی	۸۹۷۲۱۱۹	۴۵۰۰
۶۵	محمدعلی علیزاده نورانیان	۸۹۷۹۱۲۶	۵۵۰۰
۶۶	فرخ وحید	۸۹۸۰۱۲۷	۵۰۰۰
۶۷	ثمین باغچه بان	۸۹۷۷۱۲۴	۵۵۰۰
۶۸	عباس سهیلی تفریشی	۸۹۶۷۱۱۴	۵۰۰۰
۶۹	غلامعلی سهیلی	۸۹۷۸۱۲۵	۴۵۰۰

^۲ مرحوم دوکتور حمید نطقی نین یاجیسی. م. ر. هـ.

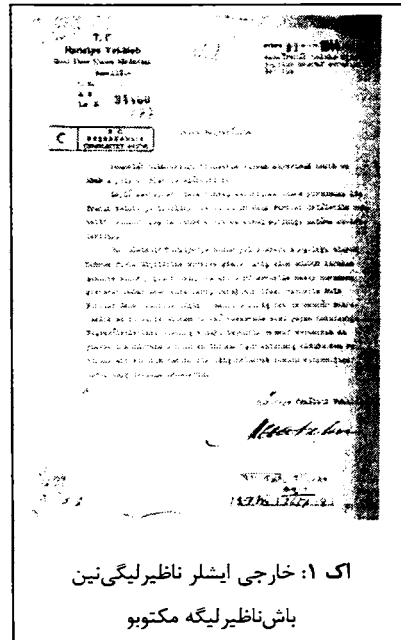
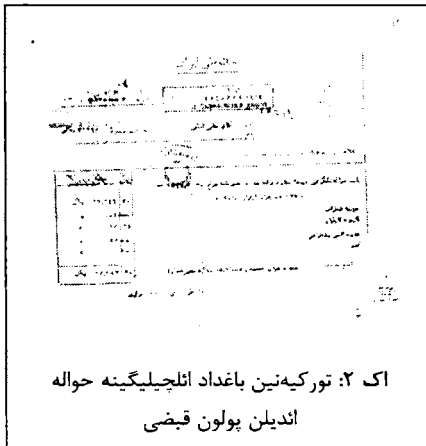
^۳ دوکتور نصرت خاقانی نین قارداشی. م. ر. هـ.

۷۰	بهمن سلطانزاده	۸۹۳۸۱۳۰	۴۵۰۰
۷۱	سلطان سعید احمدی	۸۹۹۷۱۴۴	۴۵۰۰
۷۲	محسن اورنگی	۸۹۹۴۱۴۱	۴۵۰۰
۷۳	جعفر مهذب	۸۹۹۲۱۳۹	۵۰۰۰
۷۴	حسین نصیحی تهرانی	۸۹۹۱۱۳۸	۵۰۰۰
۷۵	احمدعلی امین صدری	۸۹۹۳۱۴۰	۴۵۰۰
۷۶	یوسف احزابلو	۸۹۹۵۱۴۲	۵۰۰۰
۷۷	غلامرضا جمیلزاده	۸۹۸۸۱۳۵	۵۵۰۰
۷۸	غلامرضا رهبری	۸۹۹۰۱۳۷	۵۰۰۰
۷۹	احمد فروغ ^۴	۸۹۸۴۱۳۱	۵۰۰۰
۸۰	جتار حسینزاده	۸۹۸۹۱۳۶	۵۰۰۰
۸۱	مجید فرهوش	۸۹۸۶۱۳۳	۵۵۰۰
۸۲	هلال پسائی	۸۹۷۵۱۲۲	۵۵۰۰
۸۳	فریدون فریور	۸۹۸۵۱۳۲	۵۰۰۰
۸۴	بهروز تربیت	۸۹۹۸۱۴۵	۵۰۰۰
۸۵	نظیم نسیم قنبرزاده	۸۹۶۵۱۱۲	۵۵۰۰
۸۶	میرمهدی ادیب سلطانی	۹۰۰۰۱۴۷	۵۰۰۰
۸۷	تورهان عرفی گنجی	۹۰۰۶۱۵۳	۵۵۰۰
۸۸	عبدالقاسم تفاضلی	۹۰۰۲۱۴۹	۴۵۰۰
۸۹	احمد ضیایی	۹۰۰۳۱۵۰	۴۵۰۰
۹۰	هوشنگ تجدد	۹۳۳۳۱۴	۴۵۰۰
۹۱	سیروس مزدا	۹۰۰۴۱۵۱	۴۵۰۰
۹۲	محمدحسن لطفی تبریزی	۹۰۲۰۱۶۷	۵۵۰۰
۹۳	فتحاله شیخ الاسلامی	۹۰۲۲۱۶۹	۵۰۰۰
۹۴	مریم اذرتاش	۹۰۰۹۱۵۶	۵۵۰۰
۹۵	بیوک بلوری	۹۰۰۸۱۵۵	۵۰۰۰
۹۶	سعید نظافت	۹۰۰۵۱۵۲	۵۰۰۰
۹۷	هادی شفایی	۹۰۲۶۱۷۳	۴۵۰۰
۹۸	ابراهیم نورانیان جعفری	۹۰۲۳۱۷۰	۵۰۰۰
۹۹	آدی یوخ		
۱۰۰	آدی یوخ		
۱۰۱	امیر خلیل یحوی	۸۹۹۶۱۴۳	۵۰۰۰

^۴ دوکتور جواد هیئت بن خالاسی نین اوغلو، طب دوکتورو. نئجه ایل اؤنجه آمریکادا وفات ائتدی. م.ر.هیئت

۱۰۲	ایران حسنی	۹۰۳۴۱۸۱	۵۵۰۰
۱۰۳	حبیب کوزه کنانی	۹۰۳۳۱۸۰	۴۵۰۰
۱۰۴	فرید آخوندزاده	۹۰۳۱۱۷۸	۵۰۰۰
۱۰۵	فیض الله ذوالقدر	۹۰۳۲۱۷۹	۴۵۰۰
۱۰۶	حمید ابوالفتحی	۹۰۳۹۱۸۶	۴۵۰۰
۱۰۷	فریدون فخاری	۹۰۴۰۱۸۷	۵۰۰۰
۱۰۸	محمد رضایی معتمدی	۹۰۳۷۱۸۴	۵۰۰۰
۱۰۹	سیروس گلستان (عبدالاحد)	۹۰۴۴۱۹۱	۵۰۰۰
۱۱۰	زمان زمانی (محمد)	۹۰۱۱۱۵۶	۵۰۰۰
۱۱۱	ناصر افشار	۹۰۴۳۱۹۰	۵۰۰۰
۱۱۲	مرتضی نامدار (اوز حسابینا اوخویور)	۹۰۰۱۱۴۸	۳۵۰۰
۱۱۳	مصطفی صدری طهوری	۹۰۱۲۱۵۹	۵۰۰۰
۱۱۴	ولی الله ساجدی	۲۶۳۸۴۹۳۷۴	۵۰۰۰
۱۱۵	فتاح علوی	۳۶۳۴۵۹۳۳۵	۵۰۰۰
۱۱۶	عباسقلی امیر مختاری	۹۰۰۱۱۴۸	۵۰۰۰

اکلر:

رساله حُسنِ خط^۱

• مصطفی الخیوی

• حاضیر لایان: عبدالغفار ارسلان

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد بی حد و ثنای لا یعد اول خالق اللّوح و القلمه که کاف و نون ایله جمله کائنات و ممکنات وار و اول افضل نبی ادمک نور معجزاتیلّه نیچه پنهانی آشکار ایلدی لمنشهُ رحمهً للعالمین نور خدا، علت خلقت همه دنیا وارلغندن همان اودر مقصود عشقنه اولدی دو جهان موجود، صلی الله تعالی علیه و سلّم تراشیدن قلم و شناختن اولا حسن خط یازانلره قلمک اعلاسین و مرکبک رعناسین و کاغذک زیباسین کورمک کرکدر، قلمک اعلاسی اولدرکه قزلی پک قزل و اقلغی پک اق اوله و سنکین اوله و طمرلری طوغری اوله، زیرا طوغری اولمز ایسه قلمی شق ایتدوکنده، اکری شق اولور طوغری شق اولمز اکری شق اولان قلمدن حسن خط اولمز و قلمک قالکغی صرچه پرمق قالکغی قدر کرکدر و ازلغی اون بر پرمق یا خود اون ایکی پرمق کرکدر الی صفتی وار دیمشدر اجندن حسن خط کلور اجندن دکل اما حسن خط کلن قزل و بک و سنکین اولاندر اما کی سست و سیه و اگر طمرلو اولاندر و قلمتراش غایتده کسکین کرکدر و قلمک داخی بر ایکی شرطی واردر بری بودر که اگر قلم پک اولورسه قلمی پک یونوب ایتندن چوق المق کرکدر اگر قلم یومشق اولورسه پک یونمیوب اتلوچه اتمک کرکدر و قلمک شقی اورتاسنده کرکدر وحشی جانبی انسی جانیندن قوتلو یعنی اتلو و قالک کرکدر و قلمک شقی قلمنه کوره در اگر پک اولورسه شقی دخی اوزنجه کرکدر و ملائم یعنی یومشق اولورسه شقی از کرکدر و الحاصل شقی قلمنه کوره کرکدر قلمک قطی دخی اوچ کونه در، بری جزم و بری وسط و بری محرقدر اما جمله نک اعلاسی وسط در نته کیم دیمشدر و قلمتراش قلم اوستنه قویوب باش برمق ایله قلمتراشک ارقه سینی باصدقه قلمک قط دیو اوازی چقمق کرکدر. شویله که اوازی چقمایه ایو قط اولمامشدر. قلمتراشی

¹ Harvard University – Houghton Library / Taczade, Mehmed bin Tacettin. Risale-yi Husn-i Hat: manuscript, 1603 or 4. MS Arab 9.

کسکین ایده‌لور.

در معرفت وضع الخطّ و اسماء خطوط ابتدا خط که ظهوره کلمشدر جمله‌سی مسطح در یعنی دوزدور. دوری یوقدر اندنصرکه خط کوفی در که ظهوره کلمشدر و شول کسه‌لر که خط کوفی‌نی یازمشلردر جمله‌سندن اعلی امیرالمؤمنین حضرت علی کرم الله وجهه و رضی الله عنه یازمشدر و خط کوفی‌نک بر بلوکی دور ورزه در و بر بلوکی دوز در اندنصرکه ابن مقله علیه‌الرحمة کلوب خط کوفیدن دوندروب بو زمان یازوسی اوزره یازمشدر و خلقه تعلیم اتمشدر چوق کسه ابن مقله تعلیمیه اعلی یازمشدر جمله‌دن بری علی بن هلال در که ابن بوابلکه اشتهار بولمشدر کندو زماننده و مستعصم خلیفه زمانه کلنجه کسه ابن بواب کبی یازار کلمه‌مشدر اندنصرکه مستعصم خلیفه زماننده شیخ جمال‌الدین یاقوت علیه‌الرحمة ظهور اتدی و ابن بواب یازوسنه متابعت ایدوب ابن بواب کبی یازار اولدی اندنصرکه قلم کسمه‌سین تغییر ایلدی امیرالمؤمنین کرم الله وجهه کلامی اوزره قلمک اوجونی اوزونی و اتلو کرکدر و قط قلمی محرف کسدی شویلکم یازی یازارکن اواز کلوردی یعنی جزردر ایدی ابن بواب زماننده قط قلم جزم اوزه ایدی انکیجون یازیلری لطیف و نازک دکلدی اما قبله الکتاب شیخ جمال‌الدین یاقوت علیه‌الرحمة قط قلمی تغییر ایلدی خطی دخی متغیر اولدی زیرا خط قلمه تابعدر قلم اعلا اولورسه خط دخی اعلا اولور اگر قلم مرادجه اولمزسه هر نه دکلو جدّ جهد ایلک کم قلمدن حسن خط کلمز بو سبیدن در که شیخ جمال‌الدین یاقوت خطنی ابن بواب خطنه ترجیح ایتمشلردر اما ترجیحلری نازک‌لکده‌در یوقسه اصول و قواعد دکل اصول اولدر که ابن مقله وضع اتمشدر دائره و نقطه ایله الی نوع اوزره قلمشدر که بین‌الاستادان شش قلم دیو مشهوردر و هر برینه لفظ و معناسنه مطابق نام قومشدر برینه محقق دیو نام قومشدر بر بیج بلوکی سطح یعنی دوزدر و ایکنجی‌سنه ثلث دیو نام قومشدر زیرا دورت بلوکی سطح در اچنجی‌نسخ در محققه تابعدر دردنجی‌سی ریحانی در نسخ دیمشدر که اکثر کتابتی نسخ ایله یازمشلردر کویا کیم غیری یازیلری نسخ ایلمشدر و بشنجی‌سنه توقیع دیرلر اندن اوتوری کم نصفی دوردر و نصفی سطح در و نشان احکام و سحلات بو خط ایله یازمشلردر التنجسی رقاع دیو نام ویرمشلردر اندن اوتوریکه رقع‌لری و مکتوبلری بو خط ایله یازمشلردر پس شش قلم دیدکلری بونلردر بونلردن طشره خط یوقدر صکره، تعلیق و دیوانی و بونلرک امثالی پیدا اولدی پس ابن مقله بو ترتیب اوزرینه هر برینه بر نام قویوب بری برندن ممتاز اعلا ایلدی، اصول و فروغنه کوره سلطان‌الکاتبین، شیخ جمال‌الدین یاقوت علیه‌الرحمة اجمالاً بو شعری دیمشدر شعر

اصول و ترکیب و کراس و نسه   صعود و تشمیر و نزول و ارسال

نته‌کیم امیرالمؤمنین حضرت علی کرم‌الله وجهه دیمشلردر

اعْلَمَ انّ حسن الخطّ مخفی فی تعلیم الاستاد و قوامه فی کثره المشق و ترکیب المركبات و بقاؤه علی الاسلام و المسلم فی ترک المنهیات و محافظه الصلوه و اصله فی معرفه المفردات قال علیه (الصلوه) الرحمة و السلام عن اصول الخطّ قال قرن حرفک و قرن بین سطرک و طول سنان قلمک

حضرت علی کرم الله وجهه بیوردیکی خطک اعلا اولماسی استادک تعلیمنده در و حق یازمقدن نشئت ایدر و خطک ثبۃ ترک منهیاتده و نمازه مداومتده در یو حدیث شریفی حبیب اکرم صلی الله علیه و سلم حضرت علی یه تعلما بیورمشلردر دیو استادلردن اشمشوزدر یا علی حرفلری بری برینه یاقین یاز و بین سطوری عیان ایله یعنی اراق ایله و قلمک اوجنی اوزون ایله پس آمدی اصول خط مفرداتی بلمکدر اول

جهتدن مفرداتی اول بیان اندک آمدی اضل خط نقطه در اندن اوتوری خط ایکی نقطه در یا خود زیاده در بری برینه اولشدرسک بر خط اولور. فصل حروف مفرداتی هر حرفک حدتی نقطه ایله بیان ایدیم الالف سکز نقطه در طقوزه وارنجه. الباء اما با باشی بر حق نقطه در و اوزنلغی التی نقطه در یدیه وارنجه اما شمره صایلمز اگر یدیدن و سکزدن زیاده اولورسه اصولدن خارجدر الجیم اما جیمک باشی طرسيله بش نقطه و یا خود بش بوجق نقطه اوله آلتی یه وارنجه جائزدرور دیمشدر. و جیمک دائرسینی یارم یمرطه یه تشبیه اتمشدردر و

دائرسینی جیمک باشنی کچمه مک کرکدر شویله کیم جیمک باشندن اشفا بر خط چکسه لر دائریه دوقونور دوقونمز کرکدر اگر جیمک باشنی کجرسه اصولدن خارجدر و دائره نک بیوکلفکی یعنی کیک لیکی الف قدر کرکدر و دائرنک اشغه اوجی یوقرو اجندن بر نقطه بلکه اوچه دک کچمک جائز دوتمشلردر و جیمک دائرسی ایرلدوغی محل ایکی بلوکی قالمق کرک دیمشدر لیکن نصفدن ایرلمق ولی در و ترکیده دخی بو قاعده اوزرینه کرکدر مرحوم شیخ جمال الدین یاقوت بو کونه جیمی اکثر ایکی بلوکی قلمق اوزره یازمشلردر. اما دال کرکدر که یوقارو جانبی دورت نقطه اوله اشغه جانبی بش نقطه اوله و اگر یوقارو جانبی بش نقطه اولورسه و الحاصل یوقاروستندن اشغه جانبی التی نقطه اولور و الحاصل یوقارودن اشغه سی بر نقطه زیاده قاله. الرء اما را باشی اوج نقطه کرکدر انجه دن غیری یعنی را باشی اشغه چکدکه انجه یر ظاهر اولور اندن ارسال ایدرلر استادان شمره الارسال درلر و اوزنلغی التی نقطه کرکدر یدیه وارنجه اگر دورلی یازیلورسه شمرسز بش نقطه کرکدر. السین اما سین اولکی دندانی بر نقطه کرکدر اولکی دندانی بیاضی بر نقطه کرکدر و ایکنجی دندانک بیاضی بر نقطه و یارم نقطه کرکدر و اوجنجی دندانک اشغه چکدکه اوج نقطه کرکدر اما روم استادلری دورده دک جائز دوتمشدر و بدن (!) سین التی نقطه و یدی نقطه جائزدر و اگر دندانه برینه کشیده ایدرسک اول کشیده نک زاویه سین وارنجه بر خط چکسک قوسه بکزمک کرکدر بنوک کبیلره ارسال قوسی دیرلر هربار که سنک زاویه سین کشیده ایده سین کرک دندانو و کرک دندانه اولمسون اوسال قوسی دیرلر بنوک کبی. الصاد اما صاد دورت بلوکده در و اشغاسی

دخی ایله دور و صادک بیاضی ایکی نقطه در و قارنی سین قارنی کبیدر اگر زاویه صادی کشیده لو ایدرسک سینک ارسال قوسی کبیدر. الطاء اما طانک الفی الی نقطه کرکدر و طانک اوستی اوچ بلوکدر ایکی بلوکی صاغ جانبیه طوغری چکه و بر یلو (!) دوزلو اوله و اشغاسین طوغرو چکه صاد کبی دورلو اتمیه شویله کم اوستنک اوجنی بر بحق نقطه یا خود ایکی نقطه کچمک کرکدر. و طانک اوستینک الف یرندن اشغا دوزه اولشدوغی یره دک بر بحق نقطه یا خود ایکی نقطه کرکدر. و طانک بیاضی صادک بیاضی سندن اکسک کرکدر و طانک بیاضی استره کبی اوله. العین اما عینک باشنی اوچ بلوک اتمشدر اول هلال کبی ایکنی را باشی کبی اوله. اوجنجی صاغ جانبیدن برو چکه شویلکم هلاله مشابه اولان عینک باشی بر نقطه کچه دایرسی جیم دائرسی کبی اوله. الفاء اما فاء باشی مدوره دکدر مثلثدر و بیاضی ارمود چکر دکنیه بکرز اوله و کردنی بر نقطه اوله و بدنینک اوزنلغی با کبی اوله. القاف اما قاف باشی فا باشی کبی اوله و کردنی ایکی نقطه اوله و زاوسی نون کبی اوله. الکاف اما کاف باشی دورت نقطه اوله و اوزونلغی سکرز نقطه اوله و التنده کی خط کاف باشنی اوچ نقطه کچمک کرک و کافک بیاضی بر یحق نقطه یا خود ایکی نقطه اوله و باشینک بیاضی اوچ نقطه اوله اما محققده بر نقطه بر یحق نقطه ثلثدن اکسک کرکدر. الالم اما لامک الفی الف قدر کرکدر و تنی با کبیدر محققده اما ثلثده نون قارنی کبی اوله. المیم اما میم باشی محققده باشی واو باشی کبی اوله و قوبروغی رای مرسله کبی کشیده لو اوله اما ثلثده میمک باشی مثلث شکل اوله که بیاضی دمرجیلر اورسی کبی اوله قوبروغی چنکل اوله. النون اما نون باشی محققده ایکی نقطه اوله و اوزنلغی با کبی اوله اما ثلثده اوچ نقطه در دورده دک جائز دوتمشلردر و قارنی سین کبی اوله. الواو اما واو ایکی دورلودر بری اوزون و بری مدوزدور باشی فا باشی کبی اوله و دوری بش نقطه قدر اوله الی دک جائزدر اما اوزنلغی را قدر بیوک کرکدر. الهاء اما ها اوچ دورلودور بری عین هره و بری اوزن الفرسدر و بری لام کبیدر و بیاضی مولویلر کلاهی کبیدر هاء الهه اوچ خط دن مرکبدر اولی را باشی کبی اوله و ایکنجی خط ایکی نقطه و یارم اوله و اجنجی دورت نقطه اوله دوریله تقاطع محلنده کلنجه و ایکی کوزلری بر نقطه اوله هاء اذن الفرس التنده کی مدور قوچ خائیه سی کبی اوله و اوستی اذن الفرس کبی اوله ها لام الفی کبی اولان اول را باشی اوچ نقطه مقداری لام الف کبی صول جانبیدن چکه و ایکی نقطه و یارم صول جانبیه میلی اشغه چکه اندن صاغ جانبیه بش نقطه مقداری چکه لام الف کبی بیاضی مولویلر کلاهنه مشابه اوله. بیان الام اما لام الف اوچ خطدن مرکبدر اوله صول جانبیدن بر الف چکله و اکنجی خطی ایکی نقطه یازم اوله و اجنجی خطی صاغ جانبیه چکه بلکه اون نقطه دک چکه بو طریق اوزره مثلث شکل حاصل اولور بری هاء مفرده دن و مشابه دل دن شویله کیم بیاضی کلاهی مولویلره مشابه کرکدر. الیاء اما باشی کاف باشی کبی کرکدر و اکنجی خطی صاغ طرفنه ایکی نقطه و یارم چکه اما قرنلی اوله صوقوسک طوره جمله معکوس دال شکل اوله اوستادان سلف صودا قق یری دکنیه یازمشلردر شویلکم صو قرار اتمیه بونجیلن و قارنی سین قارنی کبی اوله و یانک قرنی ابتدا باشنه ن اشغه بر خط چکسک طوغری یانک قرنی باشنه طوقنماق کرکدر بنوک کبی.

ایکنجی فصل ترکیب بیاننده در منفرده اولنلرک دیدک شمدن کیرو ترکیبلره کلدک بس امدی الف که

اول اوله بر حرف اکا ترکیب اولوب اولشمز اما بر حرفک اخرنده اولسه یعنی صوکنده اولسه اولشور مثلا بانک و یانک و نونک که اخری الف اوله یا دال یا قاف طولانی بر نقطه اولور بونوک کبی و اگر بادن صکره جیم یا قاف یا واو اوله یا باشی ایکی نقطه اولور اما روم استادلری یادن صکره جیم یا خود یا یازسه لر اوچ نقطه ایدرلر اگر یادن صکره سین یا خود عین یا صاد اوله یا باشی اوچ نقطه قدر اولور حد نا و نون و یا که اولده واقع اوله بویه یازیلور و اگر سین اراستنده دندانه لو حروف واقع اولورسه سیندن] فرق ایچون اوچ نقطه کرکدر. اما بعد الجیم الف یا خود دال یا خود کاف یا لام یا هاء اولاجق اولورسه جیم باشینک بیاضی غنجه یاریلور و اگر جمندن صکره غیر حرفلری یازیلورسه جیم باشی اچق کرکدر اما ترکیب اولنده سیندن صکره یا جیم یا کاف یا لام یا دال یا هاء اولورسه سینک دندانه لری نه قدر یر طوترسه بو حروف ایله سینک اراسی اولقدر کرکدر و اگر سینک دندانه لری یازدقدنصره الف یا صاد یا را یا طا یا ف یا واو اوله سین ایله بو حرفک اراسی ایکی نقطه کرکدر اوچه دک جائزدر بونلر کبی اگر اول حروف صاد اولورسه صاددن صکره الف یا دال یا کاف مفرده یا لام یا ها اوله پس صاد ایله بو حرفک اراسی سین کبی ایکی نقطه کرکدر بونوک کبی بوکه بکزینلر هب بویه در. ترکیب اولنده طا اولورسه و طادنصره الف یا با یا دال اولورسه طا ایله بو حرفک ایکی نقطه کرکدر بونجلین و اگر صادن صکره یا اولاجق اولورسه اراسی ایکی بچق نقطه قدر اوچه دک جائز اما نقطه طانک الفندن عذ اولنور ترکیب اولنده عین اولورسه بعد العین یا ایله چنکله ر اولورسه یا الف یا دال یا ها یا لام اولورسه اول زمان عین نعلی کرکدر بونوک کبی و اگر بعد العین غیرکونه حرف یازیلورسه عین صادی کرکدر بونوک کبی. ترکیب اولنده فا اولورسه بعد الفاء الف یا با یا دال یا راء مرسله یا سین یا کاف یا لام یا خود ها اولورسه فاء ایله بو حرفک اراسی یارم نقطه کرکدر بر نقطه ده دک جائزدر و اگر فادن صکره جیم اولورسه بر نقطه ایله یارم نقطه فا باشین کچمک کرکدر اندن جیم یازمق کرکدر بونوک کبی. ترکیب اولنده کاف اولاجق اولورسه ایکیدن خالی دکلدنر یا دالی اوله یا خود غیری اوله و اگر دالی اولوب بعده الف یا کاف یا لام اوله کافک یوقارو باشنه طقونارق یوقاری کچمک کرکدر و اگر کاف دن صکره یا اوله یا دال یا سین یا فا یا میم یا نون یا کاف یا ها اوله بو حروفات ایکی نقطه مقداری کافدن اراغ اولالر اما روم استادلری کافله سین آراسین بر نقطه یازمشر بونجلاین اگر کافدن صکره منحنی جیم یازیلورسه ایکی نقطه و یارم نقطه مقداری چمک کرکدر اندن جیم یازمق کرکدر بونلر کبی اگر کاف مسطح اولنورسه اندنصره الف یا خود دال یا ها یا لام ایله بو حروف ایله کاف باشینک اراسی اوچ نقطه اوله بونجلاین و اگر کافدنصره یا اوله یا سین یا قاف یا واو و یا نون اوله کافله بو حرفک اراسی ایکی نقطه مقداری اولمق کرکدر بونلر کبی اگر کاف مسطح جیم ایله یا خود یاء ایله یازلمق لازم کلورسه زیاده چمک کرک اوچ نقطه ده دک. ترکیب اولنده لام اوله اندن صکره لام الف اوله یا لام ایله لام الف اراسی ایکی نقطه کرکدر و اگر لام یا ایله اوله یا دال یا سین یا کاف یا لام یا ها اوله میم ایله بو حرفک اراسی بر نقطه قدر اوله زیاده دخی اوله اگر میم محقق اولورسه ایکی نقطه اوچه دک جائز دمشلر و اگر میم دن صکره جیم اولاجق اولورسه اوچ نقطه اوله و اگر میمدن صکره را اوله یا نون یا سین اوله میم ایله بو حرفک اراسی ایکی نقطه اوله بونلر کبی هاء اولورسه بعده الف یا دال یا کاف یا لام اوله هاء ایله بو حرفک اراسی ایکی نقطه قدر کرکدر

بونجلاين و باقى حروفك دخى بوكا كوره قياس اولنه.

اوجنجى فصل پس امدى تركيبلرى ذكر ايلدك بحسبالوضع واضع هر برينه بشقه اد قومشدر و هر حرفى قچ كونه يازمشدر انى بيان ايدهلوم الف بر كونهدير زياده اولمز هر نه رسم ايله يازلسه ينه اول الفدن تغيير النمز. حرف الباء بيش نوع اوزرهدر و اجى بر نوع در و ايكسى بر نوعدر اوچ نوعك برى مضمردر مجموعه دخى ديرلر و برى مبسوطهدر مرسله دخى ديرلر و برى موقوفهدير كه كسك كبيدر و اول ايكنىك برى مجموعه مدغمهدر و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر مضمر و مجموعه مدور شمرهلوپه ديرلر مرسله و مبسوطه كشیدهلوپه ديرلر كه شمرهسزدر و موقوفه كسك كبیه ديرلر بونلر كبی. حرف جیم بش كونهدير برى مفتوح مبسله و برى مفتوح مجموعه و برى مثلث مبسله و برى مثلث مجموعهدر بونلر كبی اما جیم باشى اوچ كونهدر برى مفتوح برى ملحق برى عنجهدير بيكانه دخى ديرلر و مخروطى دخى ديرلر بونلر كبی. اما دال ايكنى كونه برى مجموعه و برى مرسلهدير مختلسه دخى ديرلر بونلر كبی. اما را اوچ كونه در برى مدغمه و برى مجموعه و برى مرسله و مبسوطه ديرلر بونلر كبی. الستين اما سين اوچ كونهدر برى مجموعه و برى مرسله و مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبی. اما صاد ايكنى كونهدر برى مجموعه و برى مقورهدر مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبی. اما عين یدی كونهدر اوچ مفتوح العين دوردى مركبالعيندر اول مفتوح العين برى عين نعلیدر و برى عين ضادیدر و برى عين ثعبانیدر بونلر كبی و اول مركب العينك برى مركبه مسبله و برى مركبه مظموسه(ا) در بونلر كبی. اما فاء دخى اوچ كونهدر برى مجموعهدير مدوره دخى ديرلر و برى مرسلهدر مبسوطه ديرلر و برى موقوفهدر بونلر كبی. اما قاف دخى ايكنى كونهدر و برى مجموعه و برى مرسلهدير بونلر كبی اما كاف دورت كونهدر برى مسطحدر كه منجى دخى ديرلر و برى مجموعه و برى مرسله و برى موقوفهدر بونك كبی. اما لام ايكنى كونهدر برى مجموعه و برى مرسله بونلر كبی. اما لام بش كونهدر برى مثلث مدغمه و برى مثلث مرسله در مثلث محققه دخى ديرلر و برى مرسله واوى ديرلر و برى تقاء مرسله و مرسله مظموسهدر بونلر كبی. اما نون ايكنى كونهدر برى مجموعه و برى مرسلهدر مقوره دخى ديرلر بونلر كبی اما واو ايكنى كونهدر برى مجموعهدر مدوره دخى ديرلر و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبی. اما هاء بش كونهدر برى مقسطهدر مفرد مرتبه دخى ديرلر و برى عينالهردر و برى اذنالفرسدر اما كلمه اورتاسنده البته اذن الفرس يازيلور اما ضروريت ندر و لام دنصكره و باء دنصكره هاء صادی و اذن الفرس يازارلر اما كلمه اخرنده هاء محدوده يازارلر تركى دنده هاء جكل ديرلر. لام الف بر قاج دورلو يازيلور اما رومده مستعمل اولان ايكنى كونهدر برى محققه و برى مرسلدر بونلر كبی. اما ياء اوچ كونهدر برى مجموعه و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر و برى معكوسهدر راجعه دخى ديرلر بونلر كبی.

تم ۱۰۲۱

سَوْدَه مُصْطَفَى الْخَيَوَى

حکایه

تپه گۆز اولسايديم بئله!

• شريف مردی

گنجهنين قوينونا ياتميش شهرلردن گۆرونن ايشيقلار، اورالاری چولغايان قارانلیغی بيزيمکيلردن داها گۆزل گۆرسهدير. اوتوبوسون گنجدیشی قورتولان دئييلميش سانکی. گندير، گندهجک ده. يوخو گۆزلریمی قیزیشديرير، قووورور، آنجاق يوماييلمير کيرپيکلریمی. اوتوبوسون ياغيشدان قورتولدوغو آنی گۆرهبيلمهديم. ايشیق هر دن ايتير، هر دن گیرير آدامين گۆزونه، لاپ سوخولور. قيوريليپ ياتان شهرلرين يانان لامپالاری هر نهدن خوش گۆرونوشلودور. دينجلیک وثرير خيالا. اوزاقدان توپا توپا پۇهره وثرن ايشيقلارا، بونلاردان قاچان تپه گۆزه فيکیرلشیرم. منه باخيپ هورکמוש مو ایدی؟ او قبيرلر نه ایدی؟! هارا ایدی؟! اسکی بير قبرستانلیق، اوردان اويانا سورونن چای، باش داشيلار... بئلیمی وثريرم يانيمدا خيخان قیزا. بير يترده اوخوموشدوم تپه گۆز چئورهده ياشايان آداملارين دوغايا سالدیردیغی اوچون بير قالخیشدير. چوبان آداملارين دويمايان آج گۆزلولویو، ال اوزادير دوغانی گۆسترن پریلرین عیصمتینه. اونا تپکی، تپه گۆزو سالیلر اونلارين جانینا و ... نه بیلیم، منه تپه گۆز گۆزلیک سیمگه سیدیر. قایناشیب غضبدن قیزاران طبیعتین اوزودورسه تپه گۆز، منه گۆزلیکیدیر تک گۆزو ایله آلتیندا. آیا بنزر قارانلیغین ایچینده، پارلاق، دولاشیب گزیر گنجهنی. اوزاقدان اوزاغا... لعنت اولسون باساتا دامیزدیردیغی قان او گۆزون ایچیندن اینجه اینجه تۆکولوب گئدن معصومیتین سون ایشیغی ایدی...

قارانلیق باسیب ماغارانی. اوزاقدان باسا باسا گندير باسات. آددیملاری آرخاییتدیر گندهنين. قان گۆتورמוש هرینانی. سیزلاییرام. یوخومون ایچیندهیم. تپه گۆزون بدنینی داشیمالایام. گۆتوروب باسدیرماسام، گلن سوخولوب بویلاناچاق. عظمت ازیلهجک خور باخان گۆزلرین آلتیندا. قویمارام. گرک آپارام.. آمان تپه گۆزوم آمان، باساتین آدینی سوردوغون آن نهیی دوشونورמושسن؟!..

دورماسام ازیله جک بئلیم، کورگیم. آیاقلاریم شیشیب. لعنت اولسون اوتوبوسا. قیزی دا دبردیرم. باشیمدا گیزیلدهین سسین یوخ اولماسینا، قاچیب یوردا، یاتاغیمدا سیغینماق ایسته ییرم.

سرین چالیر اوزومه. آسفالتی دادیر باشماقلاریم. تاکسیچیلرین سسی اوجالسا دا، تهران سوسموش. «یوردا گۆتور بیزی، امیرآباد...» هر یتره یایلمیش سوسفونلوق، کوچه لری سوله نن سرینلیک و سوروجونون دینمز اوتورماسی دینجه لدر بیلهمی. سوزورکن خیابانلاری اویغونسوزلوق دویورام. بیر شئیلر اؤز یترنده دئییل، آرادا یتریندن اوینایان زادلار وار. اثرته نین سرینی اوزومون دریسینی اوخشا ییر. بوشونا اوینا ییر گۆزوم، یاتاغیمی گزیر بلکه. بوش وثریرم باخیب دوشونمگی. سوروجو فرمانی توتوب بوراخیمیر. دونیاسیندا گۆروشو هاراجاق گئدیر بونون؟ آسفالت اوزانیب

دولاشیر تهرانی. آیاغیمین شیشمیش بارماقلاری دارا چکیلیب باشماغیمدا. قوم دولموش گۆزومه سانکی. قاشینیر. یوخویا اویمور یوخویا حسرت گۆزلریم. قولومو پنجره دن ائشیکه سالاییب هاوانی جیرماقلا ییرام. سرینلیک کؤینگیمدن سوخلوب قولتوغومو، اورادان قارنیمی دیندیریر. کیرپیگیم آغیرلاشیر. آسفالتین اوزرینه دامجی دامجی قان تۆکولموش، ماشینلار ووو چکیب آخیشیر. بیزی قاباقلایان ماشینین سوروجوسو گۆز بوزاردیر بیلهمه. گلیب گئچیر. باشیم اونون گئچمه سی ایله دؤنور. گئری چکیلیب سوروجویه باخیرام. باشی ائنیک شیپ دوشوب فرمانین اوستونه. الری ساللاق. چینگینه وورورام الیمی. دبریلیمیر. ترپه دیرم بیله سین، ترپه نیر آنجاق هله ده فرمانا ییخیلیبدیر. توتوب قالخیزیرام. باشی دوشور چینگینه. اوزگۆزو قانلی دیر. قورخور چکیلیرم. قان قوسموش کیشی. ماشیننی ساخلا ییر. باخیرام سوروجویه. سؤم دوروبدور. کیرایه نی وثریب دوشورم. «وسته ائنه جک...»، «بای نازلیم...». گولوشومله سوووشدورورام تاکسینی و دالدا اوتوران قیزی.

اؤیرندیم تهرانی قان گۆتورموش، یوردا سالدیریلیمیش. چیخدیم تهران دان. دینج یتر ایسته ییردیم اؤزومو تاپام. دئدیله قدس خیابانیندا خیریم خیردا ساتان کیشی نین باشی سینمیش، خسته خانایا گۆتورولموش، بوتون وارلیغی اولان قیویر زیویری ازیلیب یوخ اولموش آرادا. اؤیرنجیلر اوینانان باشقا کیملر بویاندان، آرادا آدمین وار یوخو یوخ اولموش. جورابلاری، دیرناق توتان، ماشالار، گۆزگولری... اوتوروب گل گئته ده اولان بیزلره باخار، هردن باشینی ساللایار، آلا یوخولو گۆزلری آیاقلاری سایاردی.

تهران قیزمیش بوزا یردی. یاخینلاشمازدیم بو شهره، تپه گۆز اولسایدیم بئله! ■

شعر

کیم کوروپتور ای کونکول اهل جهاندين یخشلیغ
کیم که اندین یخشی یوق کوز توتما اندین یخشلیغ
کر زمانی نفی قیلسام عیب قیلمه ای رفیق
کورمادیم هرکز نیتایین یو زماندین یخشلیغ
دلربالاردین یمانلیغ کیلدی محزون کونکولومه
کیلمادی جانمغه هیچ آرام جاندین یخشلیغ
ای کونکول چون یخشی دین کوردونک یمانلیغ اسرو کوب
ایمدی کوز توتماق نی یعنی هر یماندین یخشلیغ
باری ایلکا یخشلیغ قیلغیل که موندین یخشی یوق
کیم دیکایلار دهر آرا قالدی فلاندین یخشلیغ
یخشلیغ اهل جهاندين ایستاما بابر کیبی
کیم کوروپتور ای کونکول اهل جهاندين یخشلیغ ■

• بابر شاه

يانلىش ترن

يئنه يانلىش ترنى سئچدىم

گۈزلەمگە

بو ترن دە سنى منە گتىرمەدى

بو آخشام

يئنه سنسيز دۈنە جگم

دوشلر يىمىزە...

اليمدە سولموش قيرمىزى چىچكلە

دىلىمدە قوروموش آدىنلا...

گئىجە گلەمدن

چىراقلىرى ياندىرىرلار

قاچىرلار

قايدىرلار

آياقلىرىنى سوروكلەيە - سوركلەيە

باغلى پنجرەلردن ايتمىش رويالارىنى

آختارىرلار

آداملار،

يئل يئنى سئفونىسىنى يايىر

بولودلاردا ياس تۈرەنى وار

آى آخماقجا باخير منە

و من

يئنه يانلىش ترنى سئچىرم

يانلىش آدمى سئودىگىم كىمى.....

يولوم يئنه ائو چاتماياچاق

بلكە دۈنگەنى دە يانلىش دۈنموشم

بو گئىجە دە يىرىنى سىنىن يئرىنە

سئودىم

آدىنى قولاقلىرىنا پىچىلدايدىم

يانىندان گئىچركن

سادجە گولومسەدى....

بلكە او دا اللرىنى ايتىرمىشىدى!!!!!!

يئنه ترنلر ماغىل - ماغىل باخير منە....

گۈزلىرىم آلزايىر توتوب سئوگىلىم

گۈزون آيدىن!!!! ■

• سحر بارانى (سولدوز)

گۆزلری قیرمیزی یوخو
 هاوادا ایستی و شور بیر سس وار،
 بالیق قوخوسو
 یئپیئنٹی بیچیلیمیش یونجالیغین
 ایتی سسی هاوانین دامارلاریندا...
 بیچاق سسی وار هاوادا
 داریاز سسی وار
 کلنئنین سیوری دوداغیندا قیزیل گول!
 کیمسه کیمسه نین ناموس دوواریندان آشیر
 کیمسه کیمسه نین جیبینه گیریر
 قارانلیغین آچاق دوورالاریندان
 سیچاق و شور بیر دومان یئنیر
 کوک یاتمیش تویوق بیرغالانیر
 جوجه لر یوخو گۆرورلر یومورتالاردا
 بیچاقلاردان خبرلری یوخ! ■

• هادی قاراچای

و من گلدیم
 یهرسیز آتلارین بئلینده گلدیم
 سئوگی گوناھیم ایدی!
 سئودیم ده گلدیممممممممممم
 * * *

تازاشدان یازیرام
 تازاشدان یازیرام سنی ای شمس تبریزی
 سئوگی گوناھ می ایدی؟!
 تازاشدان یازیرام
 او باشدان
 باشدان
 کی

[سئوگی]

و من

گلدیم ... ■

• سعید موغانلی

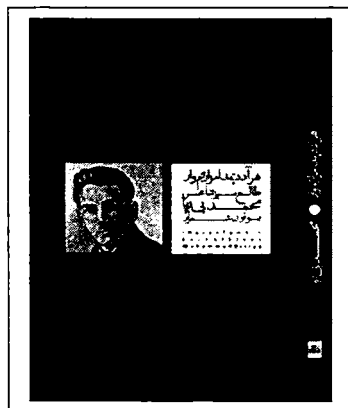

تانیتم / معرفی

کیتابین آدی: هر آددیمدا مزاریم وار، محمد بی ریانین بوتون شعرلری؛ توپلایان و آراشدیران: پروفیسور دوکتور اسلام غریبلی؛ عرب الیفباسینا کؤچورنلر: نیگار خیایوی و سعید موغانلی؛ یایینا حاضیرلایان: سعید موغانلی؛ یایین ائوی و یثری: موغام یایینلاری، تبریز؛ یایین تاریخ: ۱۳۹۴؛ اثرین دیلی: تورکجه.

Kitabın Adı: Her Addımda Mezarım Var, Mehmed Biriya'nın Bütün Şeirleri; **Toplayan ve Araştıran:** Prof. Dr. İslam Qeribli; **Ereb Elifbasına Köçürenler:** Nigar Xiyavi ve Said Muğanlı; **Yayına Hazırlayan:** Said Muğanlı; **Yayınevi ve Yeri:** Muğam Yayınları, Tebriz; **Yayın Tarixi:** 2015 (1394); **Eserin Dili:** Türkce.

کیتاب معاصر شعریمیزین حق جارچیسی اولان محمد بی ریانین بوتون شعرلرینی احتیوا ائدیر. اثری، باکی علملر آکادمیسینین ادبیات و شرق شناسلیق اوستادی سایین دوکتور اسلام غریبلی توپلاییب، تدوین ائدیپ و آراشدیرمیشدیر. گئچن ایللرده اوردا نشر اولونان و یاخشيجا قارشیلانان اثری، سایین شاعیر نیگار خیایوینین امگی ایله و شاعیر-ژورنالیست سعید موغانلینین چاباسی ایله عرب الیفباسینا کؤچورولموش، ائدیت اولوب، نشره حاضیرلانمیشدیر. ادبیات تاریخیمیزین بو اؤنملی اثرینی، سایین رضوانیه، تبریزده موغام یایین ائوی (انتشاراتی) مودورو،

چوخ پروفیسورل بیر بیچیم و کیفیتده یایینلامیشدیر.

«هر آددیمدا مزاریم وار»، محمد بی ریانین حیاتی بویو یازدیغی بوتون شعر و نثرلرینی احتیوا ائدیر. کیتابین ایچینده؛ سئوگی شعر، اجتماعی، سیاسی، اوشاق شعر، طنز و دینی-آیینی شعرلر و بیر

ننچه نمایشنامه بیر آرایا گلیب، هابئله طالعسیز شاعیر اولاراق بیلینن بیرینین اثرلری و حیاتی ایله ایلگیلی دقیق معلومات وئرلمیشدیر. آیریجا شعرلر، تاریخ و زامان اعتباری ایله درج اولونموش و شاعیرین ایندییه کیمی نشر اولونان اثرلریندن اؤزنکلر و آچیقلامالار وئرلمیش، کیتابلارین جیلدری ده علاوه اندیلمیشدیر. آراشدیریجی دوکتور غریبلی، اؤز اوزون مقدمه-مقاله سینده، بیرینین شعرلرینی تاریخ، موتیو، اوسلوب، تکنیک و شاعیرین دوشونجه دؤرلری باخیمیندان آراشدیرمیش و چوخ دگرلی سونوجلارا چاتابیلیمیشدیر.

بیریا یاشادیغی دؤرده آلاها اینانان، عدالت طلب، آذربایجان کولتورونه اولدوقجا دگر وئرن، هابئله دموکرات فرقه سی نین تبلیغاتچیسى، قوروجوسو و دقیق معناسیندا (آذربایجان معارف ناظیری- فرهنگ وزیر) کیمی خالق نین جسارتلی و ایناملی قوللوقچوسونا چئوریلیر. شاعیر کسگین شعرلری ایله خالق دیکتاتور شاهلارلا قارشى- قارشیا دورماغا چاغیریر و اؤزو مبارزه نین آرخا سیرالاریندا دئییل، ایلک سیرالاریندا جسارتله هایقیریر و عدالت- آزادلیق دئییه تبریزین خیابانلارینا حؤکمرانلیق اندیر. عدالت، آزادلیق، امام حسین (ع) مظلومیتی، مولا علی (ع)، دیکتاتورلوق، ساواش باریش، وطن، آذربایجان مدنیتی، قادین حاقلاری، یتیم اوشاقلار، ایشچیلرین حیاتی و... شاعیرین اثرلرینده ان چوخ گؤزه چارپان قوللاردیر. بیریا تکجه شعرله اوغراشان بیر صنعتچی دئییل، هم ده تئاتر صحنه لرینده گوجلو پیئسلری ایله اؤزونو سیناییر و بو سیناقدان، خالقین مثبت و هیجانی قارشیلاماسی ایله آلتی آچیق چیخیر. اونون پیئسلری (نمایشنامه) تبریز، اردبیل، زنجان، اورمو و باشقا آذربایجان شهرلرینده دؤنه لرله صحنه یه چیخیر و منصف شاهدلرین شهادتیه عادى جماعات و آیدین دوشونجه لی انسانلارین اورکدن قارشیلاماسی، تئاتر سالونلارینی ازدحام و گوروجو باساساسی ایله مواجهه اندیر. بیر چوخ معاصر تاریخچى نین باخیشی ایله، بیریا او دؤرده بیر کز داها تئاتری کوتله-عادى خالق و ضیالیلار ایله باریشدیردی. حتی گون اولوردو کی، بیر اثر ایکی دؤنه، اوچ دؤنه نمایشه قویولور و تئاتر اویونچولاری و یؤتمنلرینه قازانچ-اعتبار گتیریردی.

بیریا اؤزو ده، مدنیت ناظیری اولماغینا باخمایاراق، بوتون مراسیملر، شنلیکلر، علمی قورولتایلار و دینی- مذهبی گونلرده، سالونلار، میدانلار و خیابانلاردا، خالقین ییغینجاغی اولان یئرلرده کسگین و جسارتله چیخیش اندیر، اؤز شعرلرینی قیشقیرا- قیشقیرا خالقا اوخویور و اؤز خالقینی باریشا، سئوگییه، انسان سئورلیگه و دیکتاتورلارلا، پهلوی شاهلاری ایله مبارزه یه دعوت اندیر و دئییردی کی، آزادلیغی تبریزدن باشلایب ایرانین ان اوجقار نقطه لرینه بیر ارمغان کیمی پای وئره جگیک. بو کسگین چیخیشلارین گورونتولری بیر چوخ آرشیده ساخلاتیلیب و نه موتلو کی، بیزه بیر معنوی ارث کیمی چاتابیلیمیشدیر.

شاعیر و ناظر بیریا، نه اینکی تکجه او بیر ایلی، بو کیمی فعالیتلره مشغول اولموشدور، بلکه هله فرقه دن ایللر قاباق او، تبریز فابریکالار نین و دقیق دئسک شمس، شایان و سونرالار ظفر فابریکالار نین، ایشچیلر اتفاقی نین باش مودورو سئچیلیر و هر نه دن خبرسیز ایشچیلری اویاتماغا و اؤز حاقینا اینانماغا تبلیغ اندیر و سونرالار بو ایشچیلر طرفیندن تبریز نماینده سی کیمی میلى مجلسه

سئچیلیر. او دئییرمیش کی، بیر اۆلکهنین الی قابارلی ایشچیلری یاتسا و یا اۆزونو یوخویا وورسا، او اۆلکهنین میلتی هئج واخت اویاتابیلمز!

او دۆرده بیرینین شعرلرینی احتیوا ائدن کیتابلار دۆنه لرله یایینلانیر و دوغرو-دوزگون و تعهدلی ادبیاتا سوسامیش اولان میلت طرفیندن یوخاری حده قارشیلانیر. مکتبلرده اؤیرنجیلر، شاعیرین شعرلرینی ازبره اوخویورلار، شعرلری خیابانلاردا آزادلیق و انقلاب شعارلارینا چئوریلیر. پارکلاردا، گزیتتی یئرلرینده سئوگی مکتوبو کیمی الدن اله گزیر و سونای گونلری سئوگیلیری بیر بیرینه قووشدوران هدیه اولور.

محمد بیریا

بیریا، او بیر ایلمده، وطنین گله جگینه مودورلر تربیت انله یین مکتبلر و فرقه نین انله او ایل تأسیس ائتدیگی «تبریز دانیشگاهی» ینا دال با دال باش چکیر و اؤیرنجیلرله یاخیندان گۆرۆشور و اونلارین درسی و علمی چالیشمالاری ایله یاخیندان تانیش اولور و یئنی گنلگه لر (بخشنامه لر) گۆندیرر، چۆزوم یوللاری گۆستریر. آچیقلا یا جاغیم یو مسئله، او دۆردن یادگار قالان عالیملر و آراشدیریجیلارین آرا سیرا اثرلرینده مکتوب اولموشدور. تاریخچی اوستاد زهتابی، دیلچی و لغت بیلیمچی دوکتور بهزادی، تنقیدچی و رومان یازاری رضا براهنی و آدلیم ادیب و دده قورقودشناس اوستاد فرزانه، اۆز اثرلرینده، مصاحبه لرینده و مقاله لرینده بو قونویا بارماق قویموشلار.

قیسا بیر خاطیره نی مارق دوغوران بیر سند کیمی قوللوغوئوزا سونورام:

خاطیره، فرقه دن سونرا باکی یا کۆچن و اصلی مرند شهریندن اولان، حورمتلی نصیرزاده جنابلاریندان انشیدیلیب و یو خاطیره نین باشقا بیر واریانتی و بلکه دقیق روایتی، تبریزی محقق و یازیچی، سایین رضا ستاری نین یازیلاریندان آلینیب، مقاله نین سونوندا، وئریلمیشدیر (رضا ستاری نین شخصی سایتی).

تبریزین مشهور و بۆیوک عالیملر تربیت ائدن بدر مدرسه سینده درس اوخویوردوق. بیر گون مکتب مودورو آقای چارقدچی کلاسدا معارف ناظیری نین مدرسه میزه گلدیگینی خبر وئردی. فرهنگ وزیر (معارف ناظیری) قاپاقچادان خبر ائتمه دن مدرسه میزه گلمیشدی. کلاسلا رین بیرینه گئچیپ، شاگیرلرله یاخیندان دانیشدی و اونلارین درس و عایله دورومونو سوراقلاشدی. سوال - جوابلاردان سونرا، میرتا دوشوب سوروشدو کی، اوشاقلار من معارف وزیریندن قاپاق، بیر شاعیرم! هانسینیز منیم شعریمدن ازبر بیلیرسینیز؟ کلاسلا درین بیر سکوت چۆکدو و نهایت کلاسین سون میزلی نین بیرینده اوتوران قارا قاش-گۆزلو جسور بیر اوشاق بیر آر دا اوتانا- اوتانا الینی قالدیردی، آقای وزیر من! دئدی.

مدرسه مسئوللاری بیر آز قورخوشدولار! آقای بی‌ریا دندی اوغلوم گل تاختا قاباغیندا اوخو! شاگیرد ساللانا- ساللانا گلیب ادبله دوردو قاباغیمیزدا. آقای وزیر، آقای مودور، اجازه وار؟، دندی و باشلادی اوجا سسله مشهور «آذربایجان» شعرینی اوخوماغا. مودور و معلملر بیر آز اؤزلرینه گلدیلر! آقای بی‌ریانین گؤزلریندن آخان یاش، گونش شعاعلاریندا کلاسی دولانیب شاگیردین قارا گیلهلرینه سوخولماق ایستیهیردی. ناظیر، کؤورک اورکلی بیر شاعیر اولدو یئنه. شاگیردین آلتیندان اؤپهرک دندی: بو شعر ایستیهیردی. حیطینده قورولاجاق مراسیم صفینده ده اوخیایلیرسن؟ یئنیچه قهرمانا دؤنموش، بالاجا بویلو اوشاق بوغازین آریتلائیپ اوتاناراق دندی، آقای وزیر اجازه‌نیزله، بلی..

مدرسه حیطینده قورولان مراسیمده ناظیر بی‌ریا چیخیش ائتدی و مدرسه مودورو ایشلرین نئجه قاباغا گئتدیگیندن گزارش وئردی. باباقلی شاگیردی چاغیردیلر شعر ایجا ائله‌سین. بو دؤنه ده شعر داها گوجلو و جسارته و دوزگون ادا ایله دیکلمه ائتدی قارا قاش-گؤز شاگیرد. آقای بی‌ریا اوزونو دؤنده‌ریب مودوره ساری دندی: بو اوشاقدان موغایات اولون! بو مطلق بؤیوک بیر آدام اولاجاق! و شاگیرده هدیه‌لر وئرکن سوروشدو: اوغول بالا آدین نهدیر؟ بالاجا شاگیرد یئنه ادبله باش بارماغینی قالدیریب، آقای وزیر اجازه‌نیزله، غلامحسین ساعدی...

بسله‌نیر قلبیمده سونسوز حۇرمت، آذربایجانا
ایسترم دونیادا من حریت آذربایجانا
سانمایین اؤز یوردومون اسرارینا بیگانه‌یم
من اونون سئودای عشقیندن بوجور دیوانه‌یم
شمعه بنزر، دؤره‌سینده فیزلانان پروانه‌یم
قویما رام اصلا قویولسون منت آذربایجانا
شاعیرم، بیر بولبولم من، آشیانه‌مدیر وطن
سئیرگاهیم‌دیر اوفوقلار، خوابگاهیم‌دیر چمن
چۆلده بیتیمیش لاله‌لر، داغلاردا آچمیش یاسمن
هر بیر ی وئرمیش یئنه بیر زینت آذربایجانا
بیر گؤزلدیر سئودیکیم کی، حسنونون حیرانی‌یام
من اونا تعریف یازان شاعیرلرین قوربانی‌یام
بیلیم‌یرم صوفی پرستم، عاریقم، روحانی‌یام
قائلم معنادا من، بیر قیمت آذربایجانا
من خیانت ائتمه‌دیم مرحوم اولان اجدادیم
ارث تک وئردیم بو یوردو، قهرمان اؤلادیما
حفظ ائدیپ بو اؤلکه‌نی، باش اگمه‌سین جلادیما
اونلارین آوازی وئرسین، شؤهرت آذربایجانا
پایدار اولسون گؤروم اولدار، آلاولار توریاغی

دالغانسین شانلی بورچوندا عدالت بایراغی
 قصردن خوشدور منہ ہر داخماسی، ہر چارداغی
 بسلہنیر قلیمدہ سونسوز حورمت آذربایجانا

شاعیر، فرقہ دن سونرا دا یننہ عدالت جارچیسى کیمی تک باشینا باکی دا، سورگونلوک گونلرینی سوررکن، استالین دیکتارتولوگونو رذیل اندیر و دیکتاتورون کسگین حؤکمو ایله سیبری چؤللرینہ سورگون اولور. قیرغیزستان، اۆزبکیستان کندلریندہ بدبختلیگینی سورور. بلکه ائله شاعیر سہراب طاہیر بو مسئلہنی یاخیندان گۆردویو اوجون داها دوزگون ایفادہ ائندہ بیلیمشیدیر، بیر اوزون شعریندہ:

منہ نہ انتدیسه سعادت اتدی بدبخت سعادتہ گولمرم داها

(سہراب طاہیر / شعرلر کیتابی / باکی)

استالین دن سونرا سورگونلوک دۇرو قورتاریر و شاعیر باکی یا دۇنور. بوردا یننہ شاعیرین دینی-مذہبی روحیہسی الینہ ایش وئریر! غدار حاکیملر انقلاب و عدالت شاعیرینی باکی قبریستانلاریندا اؤلو یویان و قبیر قازیب اؤلورلی کفن-دفن ائلہین بیر ایشہ مجبور اندیرلر. شاعیر مزار باشلاریندا غریبلیک و بدبختلیک شعرلرینی قوشور، یاسین اوخوماقلا بیر تیکہ چۆرگینی تاپیر، تبریز هاواسی و بیر داها قاییتماق هوسی، ہونر پادشاہینی بیر داها مبارزہ ائتمگہ سوق وئریر. تبریز خیابانلارینین سئوگی، مبارزہ و عدالت قہرمانی، استالین قوچولارینین اللریندہ قالیر! آغیزلاریندا ینکہ بللہ یہ چئوریلیر، نہ اوتا بیلیرلر، نہ آتا بیلیرلر، نہ دہ اۆلدورہ بیلیرلر...

شاعیر خوروشچفدان سونراکی یاری-یومولو آزادلیقدان استفادہ اندیب، بو دۇنہ تبریزہ قاییتماغا چالیشیر، و قایدیر دا!!! قاییتدیقدان سونرا بیرجیک اوغلونو گۆرمگہ مجوز گلیمیر! حیات یولداشی گۆزونہ باخا-باخا تانیمیرام دئیہ ائوہ قویمورا! و تبریزین آنا قوینو کیمی ایستی اولان!! زیندانلاریندا ناماز اوستو یئرہ ییخیلیر و بیر داها دورا بیلیمیر... تبریز دہ کۇھنہ قہرمانی، نہ عایلہسی قبول اندیر، نہ دوستلاری و نہ خالق قبول اندیر!!!

آذربایجان ادبیاتینین آغ گۆیرچینی، لاققا-تاراققا بیر آغ آمبولانس تبریز زیندانیندان، یاری جانلی، قارداشینین ائوینین کوچہسی باشیندا قنوو قیراغیندا یئرہ بوراخیر، ایکی گوندن سونرا، اوج-دۇرد نفر شاعیر، شعر قہرمانیمیزی وادی رحمتدہ تورپاغا تاپشیریرلار... دئمہ، بیزدہ شاعیرلیک اۆز بختسیزلیگینی دوغور... تکجہ شاعیر شاعیرین گۆزونہ خوشبخت نظرہ گلہ بیلیر!

اونون، وطن تورپاقلاریندا، ہر آددیم باشی بیر مزاری وار!
 منجہ، ہلہ دہ بیزیم ان خوشبخت شاعیر، محمد بی ریادیر...

سعید موغانلی

محمد بی‌ریا، غلامحسین ساعدی و احد ملازاده

رضا ستاری (محقق و کتاب‌فروش تبریزی)

امسال (۱۳۹۱) تعطیلات عید نوروز، برای دیدن آقای احد ملازاده مدیر کتاب‌فروشی کیهان در تبریز به مغازه‌اش رفته بودم. بعد از احوال‌پرسی و عید دیدنی از آقای ملازاده جریان آمدن بی‌ریا به کلاس درسشان در کلاس ابتدایی را پرسیدم، ناگفته نماند این خاطره را قبلاً از آقای ملازاده شنیده بودم، این بار به قصد یادداشت و انتشار آن در این سایت دوباره شرح ما وقع را جویا شدم. احد آقا گفت:

- سال ۱۳۲۵ بود. من و ساعدی در دبستان بدر کلاس چهارم دبستان بودیم. معلم ما مرحوم آقای چارقدچی بود. روزی ناگهان اعلام کردند که آقای بی‌ریا وزیر فرهنگ وقت برای بازدید به کلاس ما خواهد آمد، در همان حال در باز شد و بی‌ریا همراه مدیر مدرسه وارد کلاس شدند. من نائب معلم بودم (در آن دوره به مبصر می‌گفتند). بی‌ریا رو کرد به دانش‌آموزان و گفت: چه کسی می‌تواند یکی از اشعار مرا بخواند؟

من دستم را بلند کردم. اما از آنجایی که لباسهایم مناسب نبود و از وزیر خجالت می‌کشیدم به تته پته افتادم و نتوانستم شعر را بخوانم. آقای چارقدچی گفت: اجازه بدهید غلامحسین بخواند. بی‌ریا به من گفت برو بنشین پسر. غلامحسین ساعدی پای تخته آمد و شعر معروف بی‌ریا را تا آخر درست خواند.

من دئییرم ظلمکاردان آزاد اولسون مسکنیم
پوزلماسین خزان وورموش باغلار کیمی گولشنیم
آنا تورپاق غنچه‌لنسن، گول چیچکلر سئوینسن
سولغون اوزلر، یاشلی گؤزلر، پاک اورکلر سئوینسن
من دئییرم اولکه‌میزده یانسن علمین چراغی.....

بی‌ریا به آقای چارقدچی گفت این دانش‌آموز را سر صف بیاورید. و در سر صف بی‌ریا از ساعدی خواست تا شعر را دوباره بخواند و ساعدی سر صف شعر بی‌ریا را از اول تا آخر باز بدون اشتباه خواند. بی‌ریا از جیب خود یک مداد رنگی درآورد و به ساعدی داد و به آقای چارقدچی سفارش کرد: مواظب این بچه باشین، آینده درخشانی خواهد داشت.

سالها بعد، حدود سالهای ۱۳۵۰ ساعدی همراه آل‌احمد به کتاب‌فروشی کیهان آمد. آل‌احمد کتاب‌ها را نگاه می‌کرد و ساعدی روبروی من، همین جایی که تو الان

نشسته‌ای نشسته بود و من پیش‌بینی بی‌ریا را به او یادآوری کردم. ساعدی نویسنده بزرگی شده بود و پیش‌بینی بی‌ریا درست از آب درآمده بود.^۱

بوردا باشقا بیر قونونو دا وورغولاماق یئرینه دوشردی کی، ساین ستاری، اؤز باکی سفرینده، دگرلی عالیم، حؤرمتلی چشم‌آذر ده بیر خاطیره بو یازی‌نین مؤلفینه سؤیله‌میش.

- چشم‌آذرله گؤروشدن و کشف-احوالدان سونرا، جیبیندن بیر بوکوم کاغیز چیخاریب منه اوزاندی، آل بو یادداشتی! بی‌ریا بوردایکن بو قیسا شعر یازیب منه تاپشیردی کی، بو پارچانی منیم قبیر داشیما یازدیزارسینیز!

سانکی بیلهرک اولومو قارشیلاماغا گئدیردی آنا وطنه...

وورما ال تریتمه، تربت آدم ده منم
نه او دنیا، نه بو دنیا، ایکی عالم ده منم
نئیله ییم پی آپاران اولمادی بو وارلیغیما
عیش و عشرت ده منم، محنت و ماتم ده منم
آراما قبریمی، آختارما منیم باش داشیمی
رسمده حضرت حق، اسمده خاتم ده منم ■

• سعید موغانلی

¹ <http://rezasattari.mihanblog.com/post/146>

آراشدیرمانین باشلیغی: یوسف خاص حاجب‌ین اخلاقی گؤروشلری اوزرینه اینجه‌له‌مه؛ آراشدیرمانین اوریزینال آدی: بررسی و نقد آراء اخلاقی یوسف خاص حاجب؛ آراشدیرماجی: موسی نورمحمدی نظرلو؛ قیلاووز اوستاد: دوکتور محمدعلی حسینی؛ اونیورسیتة: پیام نور اونیورسیتة‌سی، گونئی بیریمی (قوم یئرلشگه‌سی)؛ دؤنم: یوکسک لیسانس ۱۳۹۳-۱۳۹۴؛ بؤلوم: فلسفه، آنابیلیم دالی: اخلاق؛ آراشدیرما تورو (نوعو): سمینار؛ آراشدیرمانین دلی: فارسجا.

Araşdırmanın Başlığı: Yusuf Xas Hâceb'in Exlaqî Görüşü Üzerine İnceleme; **Araşdırmanın Orijinal Adı:** (بررسی و نقد آراء)
Araşdırmacı: Musa Nur Muhammedi Nazarlu; **Qılavuz Üstad:** Dr. Muhammed Ali Hüseyini; **Üniversite:** Peyam-e Nur Üniversitesi, Güney Birimi (Qum Yerleşgesi); **Dönem:** Yüksek Lisans 2014-2015; **Bölüm:** Felsefe, Anabilim Dalı: Exlaq; **Araşdırma Türü (Növü):** Seminar; **Araşdırmanın Dili:** Farsca.

اؤزت: بیرئیس (فردی) و توپلومسال (اجتماعی) سعادت، بیر چوخ مسلمان متفکیری قایغیلاندیران و دوشوندورن قونولارداندیر. بو متفکیرلر اسلام دینی‌نین اساسلاری و آنا-بابالاری‌نین اؤیرتیلریندن یولا چیخاراق بئله بیر توپلومو رسم ائتمگه چالیشمیشلار. قوتادغو بیلیک اثری‌نین مولیفی یوسف خاص حاجب ده بئله بیر آماج ایزله‌ییردی. هجرتین ایلک ایلرینده اسلام دینی‌نین ایرانا و بؤیوک خوراسانا [تورکیستانا] گلمه‌سی‌نین آردیندان بؤلگه‌نین تورک و تاجیک متفکیر و دوشونورلری اسکى دینلرینی بوراخاراق اسلام دینی‌نی قبول ائدیپ، اونو گلیشدیرمگه و یایماغا چالیشمیشلار. بو فعالیتلرین کولتورل و فلسفی بویتوندا چالیشان فارابی، ابن‌سینا و یوسف خاص حاجب کیمی شخصیتلرین بیلیمس و فلسفی خیدمتلری اولدوقجا دگرلیدیر. اونلارین دوشونجه‌لری تاریخی قاینقلار آراجیلیغی ایله بوگونکو نسله چاتمیشدیر. بونلاردان فارابی و ابن‌سینانین بیلیمس و کولتورل خیدمتلری بؤیوک اؤلچوده ایران آلانیندا بیلنمکده‌دیر. آنجاق اونلارین چاغداشی اولان یوسف خاص حاجب، اؤزلیکله ایران‌دا یئرینجه تانینماماقدا و دوشونجه‌لری اینجه‌لنمه‌مکده‌دیر. اونوتولمالی‌دیر کی، اسکى دؤنملرده بیلیم آداملاری‌نین دؤلت آداملارینا اؤیود یازما فعالیتی چوخ یایغین ایدی. مثلاً خواجه نظام‌الملکون «سیاست‌نامه» و خواجه نصیرالدین طوسی‌نین «اخلاق ناصری» اثری بونون ان گؤزل اؤرنک‌لریندیر. بو اؤیود وئریجی اثرلردن بیرى ده بو چالیشمانین قونوسو اولان قوتادغو بیلیک اثریدیر. اثرین مولیفی فرد و توپلوم سعادت‌نین قایغیسینی چکن بیرى اولاراق، سعادتلی بیر توپلومون یارانماسی اوچون هم بیرئیس (فردی) اردملر (فضیلتلر)، هم ده توپلومون اداره شکلی ایله باغلی اوغولانابیلیر یوللار گؤستیریر. بو اوزدن

² آراشدیرماجی‌نین منیل آدرسی: (musanurmuhammedi@gmail.com)

یوسف خاص حاجبی «خلاق سعاد اوزمانی» اولاراق دگرلندیرمک گرکیر. آیریجا بیر چوخ بیتده بیلیمه و انسان عقلینه وئردیگی یوکسک دگری گؤرمک مومکوندور.

آراشدیرمانین ایچریگی: آراشدیرماجی موسی نورمحمدی، اوچ اساس سورو (سوال) اوزرینده دورور:

(۱) قوتادغو بیلک هانسی موضوعلاری ایچریر؟ (۲) او دؤنمده بئله بیر اثرین یازیلماسیندان آماج نه ایدی؟ (۳) اثرده وئرلن قونولار هانسی دوشونسل (فیکری) اساسدان قایناقلامیش و یا ائتکیلنمیشدیر؟

آراشدیرماجی، بو قونودا آپاریلیمیش اولان اؤنملی اثرلری تک تک تانیتماقلا بیرلیکده، قوتادغو بیلک سؤزونون اتیمولوژیک ایضاحینی وئریر؛ یوسف خاص حاجب بیلک حیات و یاشادیغی دؤنمی، قوتادغو بیلک اثرینین اؤزلیکلری، موجود الیازما نسخه‌لری و اوردا ایشلنن موضوعلار حاقیندا بیلگی سونور. آراشدیرماجی عینی زاماندا اثرده اخلاقلا ایلگیلی بعضی بیتلرین فارسجا ترجمه‌سینی ده اؤرنک اولاراق وئریر و اثرین تامامی‌نین فارسجا چئوریلمه‌سی گرکدیگینه وورغو یاپیر. بورادا اؤرنک اولاراق آراشدیرماجی‌نین ترجمه ائتدیگی بؤلومدن بیر پارچاسینی اوخویابیلرسینیز:

«هنگام انتخاب در این سه فرد نهایت دقت را کن که سعادت این دنیایی تو در نحوه انتخاب این سه فرد است اولین فرد اینها قاضی است تقوا و درستی او باید زیانزد مردم باشد دومی نماینده حاکم در امورات مملکتی است آرمایش و سعادت خلق در دست ایشان است و سومین فرد و مهم ترینش انتخاب وزیر است برگزیده ترین فرد در مملکت ایشان است و شقاوت و سعادت خلق در دست وزیر است. راهنمای پادشاه وزیر است و بر پادشاه جهت میدهد، امورات مملکتی در دست ایشان است اگر وزیر نالایق باشد کلیه امورات مملکتی از نظم و نظام می افتد و حاکمیت رو به افول میرود. نصیحت برای خیر انسان است نصیحت را آرام آرام و با آرامش بیان کن عین لقمه غذا لقمه لقمه برایش بخوران اگر بخواهد آنها را میخورد مثل لقمه یعنی با جان و دل می پذیرد و اگر امتناع کند از پذیرش آن، رهایش کن و آن نصیحت نصیب دیگران میشود چون او لایق نصیحت نیست.» ■

• محمد رضا هیئت

کیتابین آدی: شهریارلا بیرلیکده اؤزگه‌لشمکدن اؤزleşمه‌یه دوغرو؛ یازار: محمد رحمانی‌فر؛ یایین ائوی و یثری: ملینا یایینلاری، قوم؛ یایین تاریخی: ۱۳۹۲؛ یاسقی: ۲-جی؛ اثرین دیلی: تورکجه.

Kitabın Adı: Şehriyar'la Birlikde Özgeleşmekden Özleşmeye
Doğru; **Yayınevi ve Yeri:** Melina Yayınları, Qum; **Yayın Tarixi:** 2013 (1392); **Basqı:** 2-ci; **Eserin Dili:** Türkce.

تورک و فارس شعرلری شهرتی
سینیرلاری آشان، اثرلری بیر چوخ دیله
چئوریلهرک یایینلاتان اوستاد
محمدحسین شهریارین شعرلرینه فلسفی
بیر باخیش آچیسى ایله یاناشان مولیف،
شهریارین حیاتینى اینجه‌له‌یه‌رک،
دؤنمین یایغین و ائتکیلی دوشونسل
(فیکری) و فلسفی سؤیلملرین شاعیرین
شعرلرینده‌کی یانسیمالارینی و شاعیرین
بو سؤیلملره قاتدیغی یوروم و یتنیلکلی

شهریارلا بیرلیکده اؤزگه‌لشمکدن اؤزleşمه‌یه دوغرو

ایضاح ائتمگه چالیشمیشدیر.

سئچدیگی شعرلری دقتلی بیر اویوم ایچینده سیرالایان و اینجه‌له‌ین محمد رحمانی‌فر، قاتیلدیغی
بیر رادیو پروقرامیندا اثرین تورکجه یازیلماسی‌نین سببینی آنا دیلینه قارشى بیر بورج اولراق
دگرلندیریر و بو کیتابین فارسجا دا چئوریلمه‌سی‌نین یارارلی اولاجاغینی وورغولاییر.

کیتابی‌نین تانیتمیندا شهریارین تورکجه و فارسجا بوتون شعرلرینی تک- تک اوخویوب
اینجه‌له‌دیگینی سؤیله‌ین رحمانی‌فر، بو شعرلرده‌کی فلسفی دوشونجه‌یه دقت چکه‌رک، شهریارین
حیدربابایا سلام اثرینی یازارکن اؤز دوغما یوردوندا بئله غربت حیسى ایله یاشادیغینی و بو حیسى
«حیدربابا سنى وطن بيلمیشدیم» شعريله ایفاده ائتدیگینی، آنجاق سهنتدیه شعرینی یازارکن، بیر
«آرخایینلیق» ایچینده بولوندوغونو قید ائدیر.

بوگونه قدر داها چوخ دیلسل، ادبی و فولکلوریک آچیدان اینجه‌لنن حیدربابایا سلام اثرینی فلسفی
آچیدان اله آلان مولیف، هایدگر کیمی مشهور دونیا فیلسوفلاری‌نین گؤروشلریندن ده یارارلاتاراق
اثره یثنى بیر بویوت قازاندیرمیشدیر ■

* محمدرضا هیئت

ایتیردیکلریمیز

پروفسور دوکتور توفیق حاجی یف وفات ائتدی.

تورکلوک آراشدیرمالاری آلاتیندا، اؤزلیکله آذربایجان تورکولوژیستنده اؤنملی بیر یثره صاحب اولماقلا بیرلیکده؛ اینجه روحو، سنوگی دولو اورگی و افندیلیگی ایله ده چئوره سینده کیلر انسانلار و بیلیم آداملاری آراسیندا سؤیلن و ساییلان بیر شخصیت کیمی تائینان پروفسور دوکتور توفیق حاجی یفی ۲۸ نوامبر ۲۰۱۵ تاریخینده ابدی اولاراق ایتیردیک.

آذربایجان تورکولوژیسی ایله دنیا تورکولوژیسی آراسیندا ساغلام بیر باغ اولوشدوران، یازیلاریندا و دانیشمالاریندا تورکجه نین اورتاق بیر یازی دلیینه صاحب اولماسی گرکدیگینی سیخ سیخ وورغولایان، آذربایجان تورکجه سی نین بو یۇنده گلیشمه سی اوچون جیّدی چابا

گؤسترن، دیلیمیزی و ادبیاتیمیزی فرقلی بیر باخیش آچیسى ایله اینجه له یهرک، اونلار جا دگرلی کیتاب و یوزلرجه بیلیمسل مقاله یازان و یابینلایان مرحوم آکادمیسین توفیق حاجی یف، ایران تورکلری نین ده کولتورل فعالیتلرینی یاخیندان تعقیب ائدن و تائیدان بیر بیلیم آدامی ایدی. مقاله لری وارلیق درگیسینده ده یابینلانان، درگیمیزین هر یئنی ساییسینی دقتله اوخویوب، اینجه له یین، بعضاً چیخدیخی تلویزیون پروگراملاریندا درگی نین ایچریگیندن بحث ائدن توفیق حاجی یف دین روحو؛ یاخین دوستو و معنوی قارداشی، وارلیق درگیسینین قوروجوسو مرحوم پروفسور دوکتور جواد هیئته قووشدو.

بو گؤزلنیلمز ایتگی مناسبتی ایله بو دگرلی بیلیم آدامینا اولو تانیردان رحمت، سایفی دگر عایله سینده، آذربایجان خالقینا، تورکولوژی جامعه سینده و بوتون سنونلرینه باش ساغلیغی دیله ییریک.

• محمدرضا هیئت

■ یئری اوچماق اولسون

«سینه‌مه سازیم وار منیم» دئین عاشیق رسول قوربانی سون ائوینه اوغورلاندی

کلیبر شهرینین عباس‌آباد کندیتده عبدالله و زرنشان عایله‌سینده دنیایا گوزونو آچان رسول قوربانی (۱۳۱۴ هـ.ش) قاراداغین برکتلی و اوغورلو تورباغیندا بویا-باشا چاتاندان سونرا عاشیقلىق صنعتی‌نین اولو یولونو توتاراق، آذربایجانین کولتور باخیمیندا ان زنگین بؤلگه‌لریندن بیرینده، سون دؤنملرین ان بؤیوک عاشیقلاریندا بیری اولما یولوندا آدیملاماغا باشلادی. عاشیق رسول قوربانی بو اوغورلو یولدا عاشیق کریم قره‌گونلی و عاشیق حیدر قره‌یکانلی کیمی عاشیقلاردان فایدالاناراق بو صنعتین اینجه‌لیک‌لرینی اله اندیپ، اوستادلیق یولوندا زیروه‌لره یوکسلمگه باشلامیشدی. عاشیقلىق صنعتینده اؤنملی یثری اولان دستان سؤیله‌مه گله‌نگینی ده اوستادلارین یانیندا مکمل بیر شکیلده اؤیرنیپ، دوام ائتدیرن ان

باشاریلی عاشیقلاریمیزدان بیری اولموشدور.

چاغیمیزین سون دستانجی عاشیقلاریندا بیری اولان اوستاد عاشیق رسول قوربانی عاشیقلىق صنعتی‌نین ان زیروه‌سی اولان دده‌لیک درجه‌سینه یوکسه‌لرک دده قوربانی لقبینه لایق گوزولموشدور. دده قوربانی عاشیقلىق صنعتی‌نین اوچ اونملی تملى‌نین (سس، ساز و سؤز) اوستاسی اولاراق سون دؤنمین ان اؤنده گلن عاشیقلاریندا بیری اولموش، اؤزونه خاص دوروش و آنلاتیمی ایله عاشیقلىق صنعتینده یئنی جیغیرلار آچمیشدیر. بوگون دستانجی عاشیقلاریمیزین بارماق سایشیندا اولدوغونو گوز اؤتونه آلاراق، دده قوربانی‌نین بو صنعتده یثرینی داها باخشی آنلاپایلرک، دستانجی عاشیقلار هم بیلگی باخیمدا، هم ده کسکین حافظه‌لری ایله دیگر عاشیقلارا اوستونلук تشکیل ائدیرلر. دستانین بوتون اولایلارینی حافظه‌سینده توتان و گوجلۇ آنلاتیمی ایله دینله‌یجینی اؤزونه باغلایان عاشیق، عینی زاماندا دینله‌یجیلرین ماراغینا گؤره، آنلاتیمیندا دگیشیک‌لیکلره ده یثر وثره‌بیلر. بئله‌لیکله دستان واریانتلاری اورتایا چیخار.

دستانجی عاشیغیمیز دده قوربانی گوجلۇ حافظه و ماراقلی آنلاتیمی ایله حکایه‌لرینی بیزلره آنلاتمیشدیر. اونون توپلاردا، توپلاتیلاردا و قوتلامالاردا سؤیله‌دیگی دستانلار عاشیقلىق گله‌نگینی ان گوزل اؤرنک‌لرینی اولوشدورور. دده قوربانی حیاتدا یکن اوندا بیر چوخ گوزونتو و سس توپلامیشدیق. اونون آنلاتدیغی شاه اسماعیل ایله گولگز دستانى بو دستانین ان گئنیش آنلاتیمیدیر. بو دستانى دده قوربانی‌نین باش اثری کیمی دگرلندیرمک اولار، چونکی بو دستان توپلامیش و یازیا آلینمیش ان قاساملی شاه اسماعیل ایله گولگز دستانى اولاراق بیلینیر. بؤیوک عاشیق، بو دستاندا تورکجه آنلاتیمین ان گوزل اؤرنک‌لریندن بیرینی بیزلره سونماقدادیر.

سئويندیریجی دیر کی، دده قوربانی ساغلیغیندا میلّیمیزین تقدیرینی قازانمیشدیر. او، لایق اولدوغو یئری تاپابیللمهسه ده، ان آزیندان خالقین اونا قارشى سایغی و سوگی دویدوغونو، صنعتینه و اوستالیغینا دگر وئردیگینی حس ائتمیشدیر. عاشیقلار و عاشیق صنعتی یولوندا چوخلو زحمتلره قاتلاتان و سؤز صاحیبی اولان محمد عبادی قره خانلی (آلیشیق)، دوزنله دیگی عاشیق ادبیاتی و شعرى آدلی تۇرنی ده دده قوربانیه آییرمیشدیر. بو تۇرنده عاشیقین سکسن ایلیک صنعت حیاتی اله آلینمیش، دده قوربانین «سینه مده سازیم وار منیم» آدلی کیتابی گۇروجویه چیخمیشدی. بو تۇرنلرین عاشیقین سون گونلرینه توش گلمه سی بیر یانندان سئويندیریجی، بیر یانندان دا اوزوجو اولموشدو.

برکتلی عۇمرونون سونلارینا قدر صنعتینی باشاریلا ایفا ائدن دده قوربانى، خالقیمیزین اۇرگینده سونسوز حۇرمّت و سئوگی قازانمیشدیر. عۇمرونون سون گونلرینده کی تۇرنده و اوستاد عاشیق حسن اسکندرنین آغیرلاما مجلسینده سؤیله دیگی جنگی کوراولغلو هاواسی ایله دینلے ییجیلری اؤزونه حیران بوراخان ۸۰ یاشیندا کی دده قوربانى، بو چیخیشى ایله عاشیقلىق صنعتی یولوندا زیرویه اولاشراق سونسوزلوغا چاتمیشدیر.

شۇهزتی آذربایجان دان دنیا یا یاییلان دده قوربانى گور سسی، ایستی نفسی و دیک دوروشو ایله اؤلۇ بیر اوزان تمثالینی یاراتمیشدیر. سازیندا- سؤزوندە آنا وطن، مردلیک و ایگیدلیک، حسرت و هیجران، سئوگی و باریش، یاخشیلیق و حقى چاغیران دده قوربانى، تورکجه نی ده ان آری و بالین حالى ایله ایشلەدن عاشیقلاردان دیر. دیلینده کی بو دورولوغون و آرلیغین سرى، آنجاق عاشیق ایله گۇروشمه میزدە اورتایا چیخدی. دده قوربانى فارس دیلینده تحصیل آلمادیغی اوچون تورک دیلینی ان صاف، ان دوغرو شکیلده ایشلتمیشدیر.

دده قوربانى، سؤزلرینده انسانلاری مردلیگه و حقین یانیندا اولماغا چاغیریر:

باجارسان نامرددن دلیک دیلمه مه،

سؤزون یئره دوشر، سنه داغ اولار.

حقیقتی سؤیله مکدن اوتانما،

حق دئین انسانین اوزو آغ اولار.

میلّیتنه و وطنینه آرزولارینی بو سؤزلرله دیله گتیریر:

سحرین خئیر اولسون، آخشامین آیدین،

یایلیسین هر یانا سوراغین وطن!

میلّتین یاشاسین گولر اوز ایله،

ایلاهی دن یانسین چیراغین وطن!

کئچمه سین اوجاغین، یانسین شاملارین،

افتخار یارادیر هر آخشاملارین،

خئیر ایله دولسون صبحون شاملارین،
هئچ واخت لیلنمه سین بولاغین وطن!

هر آیلارین باهار اولسون، یاز اولسون،
اثللر قوشالاشسین، خوش آواز اولسون،
رسول دئییر هرگون کئیفین ساز اولسون،
همیشه چاغ اولسون داماغین وطن!

دده قوربانی «یاشا-یاشا گؤزل وطنیم منیم» ادلی شعرینده وطنه گؤره دویغولارینی بئله دیله گتیریر:
گلدی باهار فصلی، ایل تزه لندی،
بزنندی غنچه لر، گول تزه لندی،
اورکلر شاد اولدو، دیل تزه لندی،
یاشا-یاشا گؤزل وطنیم منیم.

دده قوربانی وطنیمیزین بؤلونمه سی و قارداشین قارداشدان آیری دوشمه سیندن دویدوغو یانغی و کدری
اورگینه داشیمیش، شعرلرینده ده ایشلتمیشدیر:

گؤزلدیر تورباغین، گؤزلدیر داشین،
سن قوجالمامیسان جواندیر یاشین،
اورکدن سسله بیر قارداش قارداشین،
یاشا-یاشا گؤزل وطنیم منیم.

حقین یوللاریندا حرکتین وار،
حق نظر ائیله ییب برکتین وار،
گوندن ایشیق آلان حرارتین وار،
یاشا-یاشا گؤزل وطنیم منیم.

• دوکتور نیی کیوتریان

■ یغری اوچماق، یولو گندرلی اولسون

بۆیوک صنعتچی ھابیل علی یف ابدیتە قووشدوا

ھابیل علی یف ۲۸ مای ۱۹۲۷-جی ایلده آذربایجانین آغداش رایونون اوچقوواق کندینده آنادان اولور. یئددی یاشیندا یکن رایون مرکزینده کی ۳ سالی یئددی ایللیک آغداش موسیقی مکتبینه، ۱۹۵۲-جی ایلده ایسه باکی یا گلرک آصف زیناللی آدینا اورتا اختصاص موسیقی مکتبیینین کامانچا شعبه سینده داخیل اولور. ۱۹۵۳-جو ایلده مسلم ماقامایف آدینا آذربایجان دۆلت فیلارمونیا سیندا اۆنجه رقص آنسامبلینده مشایعتچی، سونرا ایسه تریودا کامانچا چالان کیمی فعالیتیه باشلاییر.

ھابیل علی یف (۱۹۲۷-۲۰۱۵)

ھابیل "سنگاه"، "بایات قاجار"، "بسته نیگار"، "بایات شیراز"، "راھاب"، "بایات کورد"، "چاھارگاه"، "راست"، "زابول" موغاملارینا یئنی کامانچا حیاتی وئریر.

ھابیل علی یف اسکی سوویتلر بیرلیگی جمهوریتلرینده، انلهجه ده تورکیه، آمریکا، آلمانیا، اینگیلتره، فرانسا، هیندیستان، پاکیزستان، ایران، مصر، سوئیس، هولند، تونس، ژاپون، سوریه، موزامبیک کیمی دونیانین بیر چوخ اۆلکه لرینده قاسترول سفرلرینده اولموشدور.

ھابیل مصطفی اوغلو علی یف چتین و ماراقلی حیات یولو گئچیرمیشدیر. ایلک مکتب ایللرینده مشهور مفتی و موسیقی معلمی احمد آغدامسکی (احمد بشیر اوغلو بدل بگلی) ھابیل گیلین ائوینده کیرایه ده یاشاییردی. احمد آغدامسکی نین یاشادیغی ائوه واخت آشیری موسیقیچیلر توپلاشار، موغاملاردان، تصنیفلردن، خالق ماھنیلاریندان دانیشار، یئری گلدی کجه اونلاردان پارچالاری تاردا، یا کامانچادا ایفا ائدردیلر. بالاجا ھابیل، اوشاق ماراغی ایله چالغیا قولاق آسار، معناسینی کسیرمه دیگی صحبتلری دینلیردی. انله او واختدان دا ھابیلین اوشاق قلبینه صنعته محبت کۆزو دوشموش، گوندن گونه، آیدان آیا آلیشیب آلولانماغا باشلامیشدی. آناسی نیه خانیم ایسه اوغلونون قلبینه دوشموش بو محبت اودونو اۆز آنا نوازیشی ایله داھا دا آلولاندیرمیشدی. ھابیل علی یف اونلاری بئله خاطرلاییر:

"منیم صنعت عالمینه گلگیمده ایکی خئیرخواھیم اولموشدور. اونلاردان بیرى احمد آغدامسکی، او بیرى ایسه آنامدیر. احمد آغدامسکی منه صنعتین ته اولدوغونو آنالتدی، آنام ایسه منده صنعته سئوگی یاراتدی. یاخشى یادیمدا دیر، اوشاق ایدیم. چۆمچهنی کامانچا کیمی دیزیمین اوستونه قویوب اوخلوو اونا سورتوردوم. آنام بونو گۆروب، سئوینجه دئدی:

- دئیہ سن، اوغلوام کامانچا چالان اولاجاق...

احمد آغدامسکی آنامین سۆزونه قوت وئردی:

- هه، نیسه باجی، اوشاق چالغیچی اولماق ایسته ییر. گتیر قویاق بیزیم موسیقی مکتبینه اوخوسون. آخریری پیس اولماز.

بو، آنامین اورگیندن اولدو. من آغداش موسیقی مکتبینه قبول اولدوم. آولجه تارلا ماراقلاندیم. آنجاق فیزیکی جهتدن ضعیف اولدوغوم اوچون بیلگیم تارا تاب گتیرمه دی. کامانچانی سچدیم. ائله او واختدان دا مثیلمی کامانا سالدیم. واختیمین چوخونو کامانلا گنچیرتدیم. یادیمدا دیر، ۱۹۳۸-جی ایل ایدی. مکتبیمیزده هانسیسا بایراما حصر اولونموش طنطنه لی گنجه گنچیرلیردی. عؤمرورمه ایلک دفعه اولاراق بو گنجه ده اشتراک ائتدیم. چالغیمی هامی آقیشلادی. او گنجه ان چوخ سئوینن آنام اولدو، بیر ده اؤزوم. من حتی سئوینجندن آغلادیم دا. آلاهییم، صنعتده ایلک آددیمین سئوینجی نجه ده بؤیوک اولورموش."

یئددینجی صینیفی و هم ده موسیقی مکتبینی بیتیرندن سونرا هابیل پداقوژی مکتبینه داخل اولدو. ساواشین (ایکینجی دنیا ساواشی ۱۹۴۵-۱۹۴۱) دهشتلری گتدیگجه داها چوخ حیس اندیلیردی. هابیل گیلین عایله سی ده آجلیق-قیتلیق گنچیریدی. اری ساواشا گتدیگینه گؤره بؤیوک باجیسی دا اوشاقلاری ایله آتا یوردونا کؤچموشدو. انوین دولاناجاق اومودو هابیل اولموشدو. بونا گؤره ده او، پداقوژی مکتبینه اوخوماقلا یاناشی آخشاملار نجف بگ وزیروف آدینا آغداش دؤلت درام تئاتریندا ایشله ییردی، کامانچا چالیردی. بالاجا هابیل عینی زاماندا آغداش رایون پیونرلر ائوینده رقص درنگی نین ده عضو ایدی و او، ۱۹۴۴-جو ایله باکی دا گنچیریلن باخیش یاریشماسی نین غالیبی اولموشدو.

هابیلین خاطیره لریندن:

"اوندا ساواشین قیزغین چاغلاری ایدی. بوتون قوهوملارین، قونشولارین کیشیلری، اوغلانلاری جبهه لرده ووروشوردولار. قارداشیم محمدیه ده جبهه ده ایدی. من آخشاملار ائیواندا اوتوروب، هنج نه یه محل قویمادان اؤز کامانیمی ایشه سالیردیم. بیر ده گؤروردوم کی، ارلری، اوغللاری، نیشانلیلاری ساواشدا اؤلموش اولان قونشو آروادلارین آه-ئاله سی کامانین فریادینا قوشولوب. کیمیمی آغی دئییر، کیمیمی بایاتی چاغیریردی. اوندا آنام دا آغلایب شیون قوپاریردی. چونکی قارداشیم محمدیه نین ده اؤلوم خبری گلیمیشدی. غریبه دیر، اوندا من آغلایا بیلیمیردیم. آنجاق چالیردیم. دردیمی کامانا دئییردیم. اوندا ائله بیل بوتون آنالارین، باجیلارین دردی، کدری منیم کامانچامین سیملرینه هویموشدو.

سانکی من آنالارین آه-فریادی آلتیندا ساواشین دهشتلرینی اؤزونده عکس ائتدیرن یئنی بیر موسیقی پارچاسی یاراتمیشدیم. منه ائله گلیر کی، ایندی ده کامانیم دا او سسلر، او هایقیریشلار قالمقدا دیر... اونو دا دئییم کی، او عرفه ده یعقوب ممدوف تارچالان گولابلی حمیدله آغداشا گلیمیشدی. قوشولدوم اونلارا. بو دسته ایله اسماعیلی رایونونا دا گتتدیم. ایکی-اوج تویدا دا چالیدی و ائوه گتیرمگه قازانجیم اولدو. سونرا یئنه عادی گونلریم باشلادی. ائله

ھىئى فېكىرلىشىردىم كى، نە ايشىن قولىوندىن ياپىشىم، نە ائىدىم اورگىمىجە اولسون. تاپا بىلمىردىم.

ساۋاش بېتىدى. بۇيوك باجىمىن ارى قايتىدى. غايەلىكجە كۇچدولر ايمىشلى رايونونون مزرەلى كىندىنە. مەن دە كامانچامى قولتوغوما ووروب اونلارلا گىتتىدەم. جاماعاتىن اورگى-كۇنلو آچىلمىشىدى. "توى" سۇزو تزدەن دىللردە، اوركلردە گۇيرەمىشىدى. توى-دويونو اساساً يئرلى عاشىق حسين دىن دەستەسى يولا وئىرىر، باشا ووروردو. چالغىمى دىنلە يىپ دەستەيە قوشولماغىما راضىلىق وئردىلەر.

پايىما دوشن پولو آغداشا آنام گىلە يوللايىردىم. بوش واختلاريمدا او قدر چاليردىم كى، ئودەكىلەر لاپ دىنگ اولوردولار... خلاصە، مزرەلى دە دە دوروش گىتيرەيىلمەدەم، ۱۹۴۷-جى ايلە قايتىدىم آغداشا. پىيونىرلر ئونىندە درىك رەھبىرى اولدوم."

ھابىل علىف ۱۹۵۲-جى ايلە باكى يا گلىب آصف زىناللى آدىنا اورتا اختصاص موسىقى مەكتىبىن كامانچا شەبەسىنە داخىل اولور. گۇركملى تار اوستاسى قورىان پىرىموفدان و مشهور مەنى خان شوشىنسكىدن موغام سەنئەتىن سىرلىرىنى اۇيرىمگە باشلاى. ھابىل يىن ايفاجىلىغى بىستەچى سلطان حاجى بىگوفون دا دىقتىندەن ياپىنمىشىدى. بىستەچى، ھابىل يىن پوتانسىل امكانلارنى نەزەر آلىپ اونا فىلارمونىدا ايشلەمگى مەصلەت گۇرور. او واختلار فىلارمونىيەدىن دىركتور اولان شىمى بىلگىلى، بىدىي رەھبەر سلطان حاجى بىگوف، نىيازى، سىد روستموف ھابىل يىن ايفاسىندا بىر موغام و خالق ماھىنىسىنا قولاق آسدىلار و چوخ راضى قالدىلار. بىللەلىكە، ھابىل علىف ۱۹۵۳-جو ايلە مسلم ماقامىف آدىنا آذربايجان دۇلت فىلارمونىسىدا اۇنچە رقص آنسامبلىندە مشايەتچى، سونرا ايسە تىرىدا كامانچا چالان كىمى فەالىتە باشلايىر. سىد شوشىنسكى، حەقىقەت زىاىا، خان شوشىنسكى، زولفو آدى گۇزولوف، مۇطلىم مۇطلموف، شۇكتەلى اكبرووا، سارا قىدىمووا، فاطما مەھرەلىيىنا كىمى سەنئەتچىلەرنى كونسەرتلەرىندە مشايەتچى اولان ھابىل علىف ھوسلە اونلارنى اۇلمز ارثىندەن بەھرەلىر، چالىشىر، سەختلارلا مشقەن يورولموردو.

۱۹۶۱-جى ايلە ھابىل علىف يىن تلويزىوندا ايلە كونسەرتى اولدو. اونون يىننى ايفاجىلىق تەكنىكى ايلە چالدىغى "سەنگە" موسىقى سۇرلر آراسىندا گەنىش سۇز-سەھىتە سەب اولدو. سەھرىسى گونو گۇركملى سەنئەتچىلەر خان شوشىنسكى و زولفو آدى گۇزولوف اونو اوركدەن تەرىك ائىدىلەر. بىللەلىكە، ھابىل علىف اللەنجى ايلەرنى سونو، آلتەمىشەنجى ايلەرنى اوللەرىندە ماھىر كامانچا اوستاسى كىمى فورمالاشىپ ائىل آراسىندا گەنىش شۇھەرت تاپدى. ھابىل علىف يىن وىرتووز چالغىسىنى موسىقى بىلىجىلەرى، تەئز-تەئز نىكولو پاقانىنىن يىن ايفاجىلىغى ايلە مەياسە ائىدىلەر.

اوستاد سەنئەتچى وىرتووز ايفاجىلىغى ايلە ياتاشى گۇزل ماھىنىلەرنى دا مۇلفى دىر. اونون بىستەلەدىگى ۱۵-دن آرتىق ماھىنى بو گون دە تانىنىمىش موسىقىچىلەر تەرىندەن سۇيە-سۇيە ايفالونور. ھابىل

علىيفين آمريكا، فرانس، ژاپون، ايتاليا، ايران و يونانيستان كىمى دونيانين بير چوخ اۆلكهسىنده آذربايجان موغاملاريندان و خالق ماهنيلاريندان عبارت سىدىلرى ده بوراخيلمىشدىر.

هابيل علىيف صنعتده گۇستردىگى خىدمتلىرىنه گۆره ۲۹ ژوئن ۱۹۶۴-جو ايلده "امكدار آرتىست"، ۱۱ ژانويه ۱۹۷۸-جى ايلده ايسه "خالق آرتىستى" فخرى آدلارينا لايىق گۇرولموشدور. دۆلت طرفىندىن دفعه لره مختلف اؤدول و مداللارلا، دۇش نىشانلارى و فخرى فرمانلارلا تلتيف اولونموشدور.

هابيل علىيفه مختلف شاعىرلر اونلارغا شعر حصر ائتمىش، رساملار تابلولار چكىمىش، هيكل تراشلار بوستلر ايشلەمىش، خالچاچىلار اوزرىنده صنعتچى نىن پورترتى اولان خالچالار توخوموش، يازارلار اونون حاقىندا كىتابلار يازمىشلار. دونيا شۆهرتلى بىستەجى فيرنگىز اليزادىن داهى صنعتچىيه حصر ائتىدىگى و آرتىق دونيانى فتح ائتمىش "هابيل ساياغى" سمفونىك اثرى بير چوخ اۆلكه نىن محتشم كونسرت سازايلارىندا اوغورلا سسلندىرىلير. هابيل علىيف حاقىندا بير نىچە سىندلى فيلم و اوچركلر ده چكىلمىشدىر.

هابيل علىيف ۱۹۵۴-جو ايلده شرقيه خانىم ايله موتلو بير عايله حياتى قورموش، اوچ قىز و بير اوغل بۇيودوب تربيه ائتمىشلر ■

• دوكتور پروانه ممدلى

پروفیسور دوکتور طلعت تکین حیاتا گۆزلیرنی یومدو.

تورکولوژی نین اؤنده گلن شخصیتلریندن، بؤیوک بیلیم آدمی پروفیسور دوکتور طلعت تکین اوزون سورن خسته لیگین آردیندان ۱۶ نوامبر ۲۰۱۵ تاریخینده ۸۸ یاشیندا حیاتا وداع ائتدی.

پارکینسون خسته لیگی ندنی ایله حیاتینین سون ایللرینی بودروما باغلی گون دوغان محله سینده کی ائوینده گنجیرن اولو تورکولوق، محله سینده کی مزارلیقدا تورپاغا وئریلدی.

پروفیسور دوکتور طلعت تکین
(۱۹۲۷-۲۰۱۵)

پروفیسور دوکتور طلعت تکین ۱۶ نوامبر ۱۹۲۷ ایلینده تورکیه نین گبزه یه باغلی تاوشانجیل ناحیه سینده دوغولدو. ایلک اؤیرنیمینی اورادا تاماملادیقدان سونرا اوسکودار پاشاقاپیسی اورتا مکتبی و حیدرپاشا لیه سینده اگیتیمینی سوردوردو. داها سونرا یوکسک

اؤیرتمن مکتبی گیریش سیناوینی قازاناراق ایستانبول اونیورسیتیه سی ادبیات فاکولته سی تورک دیلی و ادبیاتی بۆلومونده یوکسک اؤیرنیمینی تاماملادی (۱۹۵۱-۱۹۴۶). ۱۴ ایل سونرا «اورخون تورکجه سی نین قرامری» (*A Grammar of Orkhon Turkic*) آدلی تئزینی ساووناراق کالیفورنیا اونیورسیتیه سیندن دوکتور عنوانینی آلدی. برکلی ده کی کالیفورنیا اونیورسیتیه سینده ۱۹۶۵-۱۹۷۲ ایللری آراسیندا تورک دیلی و ادبیاتی اوستادی اولاراق چالیشدی. ۱۹۶۹-دا اونیورسیتیه دن ایذین آلاق بیر ایل بویونجا حاجت تپه اونیورسیتیه سینده گنل دیل بیلیمی درس لری وئردی. ۱۹۷۰-ده کسین اولاراق تورکیه یه دؤنمگه قارار وئرن طلعت تکین ایستانبول دا «آنا تورکجه ده اصلی اوزون اونلور» آدلی تئزی ایله دوچنتلیک عنوانینی قازاندی و ۱۹۷۲ ایلینده حاجت تپه اونیورسیتیه سینده گۆره وه باشلادی. ۱۹۷۶-دا «وولقا بولغار کیتابه لری و وولقا بولغار جاسی» آدلی تئزی ایله پروفیسور اولدو. ۱۹۸۲-ده عینی اونیورسیتیه ده تورک دیلی و ادبیاتی بۆلومو باشقانی اولدو. ۱۹۹۷-ده ایستانبول یئدی تپه اونیورسیتیه سینده یئنی قورولان بۆلومه قاتقیدا بولونماق آماجی ایله ایستانبولا داشیندی و ۲۰۰۲ ایلینه قدر اورادا چالیشدی.

بیر چوخ اؤیرنجی و بیلیم آدمی یتیشدیرن و اؤنملی اثرلرین مولیفی اولان پروفیسور دوکتور طلعت تکین، دونیادا ان چوخ تانیان تورکولوقلاردان بیریدیر.

بۆیوک حکیم و یازار دکتر محمدحسین مبین وفات ائتدی.

دوکتور محمدحسین مبین (۱۹۲۷-۲۰۱۵)

جذام خسته‌لیگی‌نین تداویسی و خسته‌لره گؤستردیگی یاخین ایلگیدن دولایی «ایران جذام خسته‌لری‌نین آتاسی» لقبی ایله مشهور اولان دوکتور سید محمدحسین مبین ۱۳۰۶ (۱۹۲۷) ایلینده تبریزین چرنداب محله‌سینده آنادان اولدو. ایلک مکتبی تبریزین «معرفت» مکتبینه بیتیردیکدن سونرا عایله‌سیله بیرلیکده کرمان شهرینه کۆچدو و اورتا مکتب اگیتیمینی اورادا سوردوردو. اؤیرنجی‌لیک ایلریندن بری شعره و

ادبیاتا مارق گؤسترن و تحصیلاتینی او آنندا داوام ائتدیرمک ایسته‌ین مبین، قارداشی‌نین توصیه‌سی ایله تبریز اونیورسیتیه‌سینده طب بۆلومونده اؤیرنیمه (۱۳۲۸-۱۳۳۴) و حکیم اولدوقدان سونرا جذام خسته‌لیگی اوزرینده جیدی فعالیتیه باشلادی. ۱۳۳۸ ایلینده «باباباغی جذام خسته‌لری مرکزی»‌نین کفیلی اولراق چالیشدی و ۱۳۳۹-دا نشاط و ثوقی ایله ائولندی. ۲۰ ایل بویونجا ائشی ایله بیرلیکده جذام خسته‌لری‌نین تداویسی اوچون چالیشان نشاط و ثوقی ده «ایران جذام خسته‌لری‌نین آتاسی» لقبی ایله مشهوردور.

۱۳۴۸ ایلینده دنیا ساغلیق مرکزی‌نین بورسو ایله اسپانیا، پرتقال، نیجریه و مالی‌ده اگیتیم گۆردوکدن سونرا ایرانا قاییدان مبین، باباباغی جذام ساغلیق مرکزی‌نین سوروملوسو اولدو. عینی زاماندا تبریز اونیورسیتیه‌سینده دری خسته‌لیکلری اوزرینه اورمانلیغینی آلدی.

طب ساحه‌سینده‌کی خیدمتلریندن دولایی بیر چوخ اؤدول قازانان دوکتور مبین، امکلی (بازنشسته) اولدوقدان سونرا دا فعالیتینه داوام ائتدی. آنجاق حکیم‌لیک اونون ادبیات آلانینداکی فعالیتلرینه انگل اولمادی. شعرلرینده «شیمشک» تخلصونو ایشله‌دن دوکتور مبین، بیر چوخ شعر و نثر اثری‌نین مولیفی‌دیر. آیریجا مشهور «گذشته چراغ راه آینده است» کیتابی‌نین دا یازارلاریندان بیری اولدوغو سؤیلمکده‌دیر.

دوکتور محمدحسین مبین ۱۳۹۴ (۲۰۱۵) ایلینده ۸۸ یاشیندا حیاتا گۆز لرینی یومدو و تبریزین وادی رحمت مزارلیغیندا ائشی‌نین یانیندا تورپاغا تاپشیریلدی. یثری اوچماق اولسون ■

• محمدرضا هیئت

شعرین اوستاسی زلیمخان یعقوب ابدیته قووشدو.

زلیمخان یعقوب
(۲۰۱۶ - ۱۹۵۰)

درگیمیز باسقییا گئدرکن، تانینمیش سؤز اوستادی زلیمخان یعقوبون وفات خبری ایله اوزولدوک و اونون حیاتی ایله ایلگیلی سون آندا بیزه گؤندریلن بو یازینی دا یاینلاماق ایسته‌دیک. وارلیق

زلیمخان یعقوب ۱۹۵۰-جی ایلده گورجستان جمهوریتی‌نین بولنیسی بؤلگه‌سی‌نین «کپنکچی» کندینده آیدین بیر عایله‌ده دونیا یا گلدی. آتاسی فن معلمی اولسا دا، داها چوخ ادبیاتلا ماراقلانیردی. آناسی گوللو خانیم تورک فولکلورونو چوخ یاخشلی بیلیردی و بو ساحه‌ده تانینمیش ایدی. آیریجا آنا طرفینده دگرلی شاعیرلر ده وار ایدی. بؤیوک آتاسی «الخاص آقا حاج علی اوغلو» نو تانیمايان یوخ ایدی. ۱۹۶۷-جی ایلده دوغما کندینده اورتا مکتبی بیتیریب آذربایجان دؤلت بیلیم‌یوردونون کیتابخاناچیلیق فاکولته‌سینه گیردی. ادبی

یارادیجیلیغا ۱۵ یاشیندا یکن «مئشه بگ» ادلی لیریک شعرله باشلادی. ایلك شعرى بولنیسی‌نین غلبه بایراغی قزنته‌سینده یاینلاندى. ۱۹۶۸-ده باکی یا یئرلشدی. ادبی، اجتماعی فعالیتینی باکی‌نین ایستی قوجاغیندا آذر کیتاب تشکیلاتیندا ساتیچی، باش ساتیچی، شعبه مودورو، کؤنوللو کیتاب سئورلر جمعیتینده مرکزی یابین مودورو، یازیچی نشریاتیندا ادبی شعبه مودورو کیمی وظیفه‌لرده باشلادی؛ ۱۹۹۵ و ۲۰۰۰-جی ایللرده ایکی کره آذربایجان میلی مجلسینه باکی‌دان میلّت وکیللی سئچیلدی. ۱۹۸۳-جو ایلدن آذربایجان یازارلار بیرلیگی‌نین عضوو ایدی و ۲۰۰۸-جی ایل اوقوست آیین ۲۹-دا آذربایجان عاشیق‌لارینین بئشیتچی قورولتایندا آذربایجان عاشیق‌لارینین باشقانی سئچیلیمشدی. دگرلی شاعیر ۱۹۹۴-جو ایلدن آذربایجان جمهورباشقانلیغینا باغلی عفو کومیسسیونون عضوو اولموشدو.

آیریلیق سسی گلیر ....

زلیمخان یعقوب اوزون مدت بؤیرک چاتیشمازلیغیندان اذیت چکیپ، تورکیه و آلمانیا کیمی اؤلکه‌لرده تداوی گؤروردو. ایکی بؤیرگی ده اولمایان شاعیر عؤمرونون سون ایللرینده دیالیزله یاشاییردی. ۲۰۱۶ ایلی ژانویه آیین ۹-دا دونیاسینی دگیشدی و بیزی ترک ائله‌دی.

شاعیرین چاپ اولونموش اثرلری:

(۱) کۆنلومون سسی، گنجلیک ۱۹۸۰؛ (۲) یولوم ائلدن باشلانیب، یازیچی ۱۹۸۱؛ (۳) اود آلدیغیم اوجاقلار، یازیچی ۱۹۸۹؛ (۴) بیز بیر عشقین بوتاسی ییق، یازیچی ۱۹۸۹؛ (۵) زیارتین قبول اولسون، گنجلیک ۱۹۹۱؛ (۶) شاعیر طالعی (فرانسیزجا)، گنجلیک ۱۹۹۱؛ (۷) شاعیر هارایی، گنجلیک ۱۹۹۵؛ (۸) بیر الی تورپاقد، بیر الی حاقدا، آذربایجان ۱۹۹۷؛ (۹) بو یاشیل آغاجین آلتی بیزیمدی، آذربایجان ۲۰۰۰؛ (۱۰) سۆز جامی (گورجو دیلینده)، آذربایجان ۲۰۰۰؛ (۱۱) زلیمخان یعقوب (فوتو آلبومو)، آذربایجان ۲۰۰۱؛ (۱۲) سنی سئومک اوچون گلیم دنیا، اوجاق ۲۰۰۳؛ (۱۳) زلیمخان یعقوب، یاشاشی و بیر نچه شعر، ۱۴) زلیمخان یعقوب، نظام الدین اونک انکارا ۲۰۰۳؛ (۱۵) من سنین قلبینه نجه یول تاپیم، آذربایجان ۲۰۰۴؛ (۱۶) قاییداق اولکی خاطیره لر، گنجلیک ۲۰۰۵؛ (۱۷) گؤز لریمین نورو دوغولدوغوم بو تورپاق، پداگوژیا ۲۰۰۵؛ (۱۸) من بیر داغچی یام، پداگوژیا ۲۰۰۶؛ (۱۹) ابدیت داستانی ۲۰۰۸؛ (۲۰) سازین ناغیللاری ۲۰۰۸؛ (۲۱) پیغمبر، ۲۰۰۹؛ (۲۲) اوزون یاسدیردیغین آغاچا سؤبکن، ۲ جلد ۲۰۱۰؛ (۲۳) مولانا، ۲۰۱۰؛ (۲۴) سنجیلیمیش اثرلری، ۲۵) منی صاباحیما قوووشدور، ۲۰۱۵. ■

• سئوین رحیمی

من زامانی زامانیندا یاشادیم....

منیم عؤمروم طبیعتین عؤمروم

داملا سیندا عثمیندا یاشادیم

زیروهلرین چیسکینینده، چنینه

یاغیشیندا دومانیندا یاشادیم.

سولار کیمی هئی تۆکولدوم چارخا من

بوش گلمه دیدم اوتوزا من، قیرخا من

اللی یاشدا اولدوم ائله آرخا من

اومیدینده، گومانیندا یاشادیم.

درد اور کده عصرین یوکو چیگینده

آغری یاشدا قاسیرقالار بئیینده

آها دؤندوم اورکلرین هئیینده

کدر اولدوم کامانیندا یاشادیم.

اورگینده بوز یاشاماق فاجعه

یاراسیندا دوز یاشاماق فاجعه

چوخ یاشاماق، آز یاشاماق فاجعه

من زامانی زامانیندا یاشادیم.

VARLIQ

Abone Formu

İllik/Yıllık Abone Bedeli	
Türkiye:	60 TL
Azerbaycan:	45 Manat
İran:	30,000 Tümen
Başqa Ölkeler:	45 ABD Doları / 40 Euro

- İllik aboneliğiniz 4 sayını kapsayacaktır.
- Dergi, yayımlandıqdan sonra en gec 10 iş günü içinde adresinize teslim edilecekdir.
- Adres ya da abonelik bilgilerinizi güncellemek üçün "varliqdergisi@gmail.com" adresine mail atabilir veya +90-538 281 13 09 No'lu telefonu arayabilersiniz.

Ad ve Soyadı:	.....
Adres:	.....
Telefon:	..... Peşe/Meslek: .....
Meqbuz No:	..... Meqbuz Tarixi: .....
Abone Süresi:	1 il ☐ 2 il ☐ 3 il ☐
Banka Hesap No:	
TL Hesabı (IBAN):	TR830006400000142220998444
Euro Hesabı (IBAN):	TR510006400000242310274711
Dolar Hesabı (IBAN):	TR500006400000242220570002

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem, Sayı 2, Güz 2015

İçindekiler

Sunuş – M. Rıza HEYET	3
İran’da Türk Dilinin Yayım Dairesi- Hasan RAŞİDİ	5
Dilimiz ve Onun Çéşidli Lehceleri- H. Muhammedxani GÜNEYLİ	15
Sarı Uyğuz-Şıra Yoğur Dil İlişkisi (1)- Musa RAHİMİ	21
Qaşqay Şairi Mezun’un “Üz Dağa” Şéirinin Anlam Yönü- Veli YAQUBİ	31
Nizami Gencevi’nin Dilinde İşlenen Musiqi Térimleri- M. H. MEMMEDOVA	55
Soyçu Söylem- Teun A. Van DİJK; Çév. Nasir ŞAHGÖLÜ	57
Usulî’l-Fiqh Biliminin Tarixi, Önemi ve Qonumu- Seyid Heyder BAYAT	69
İstiqlal Mücadilesi Véren “Aq Munguş Buyan Badırğı- Mustafa Can TEZİÇ	81
Başsağlığı	90
Milad ve Miladdan Önceki Türklerim Mémarlığına Bir Baxış- Areş KAZEMİVEND	91
Şeher Yéri- Azərbaycan Torpaqlarında İlk Üstüaçıq Tapınaq- Elirıza QOÇİ	101
Prof. Dr. Cavad Heyet ve “Varlıq Mektebi”- Dr. Şehram PENAHİ	109
Teşekkür	116
Genc Dr. Cavad Heyet İstanbul Yolunda- Dr. Tohid MELİKZADE	117
Risale-yi Hüsn-i Xet- Mustafa El-Xivi; Haz. Abdulqaffar ARSLAN	125
Hikaye: Tepegöz Olsaydım Béle!- Şerif MERDİ	131
Şéir- Babür Şah, Seher Barani, Hadi Qaraçay, Said Muğanlı	133
Kitab ve Téz Tanıtımı- Said Muğanlı, M. Rıza Heyet	137
İtirdiklerimiz: T. Hacıyev, Aşıq Qurbani, H. Eliyev, T. Tekin, M. H. Mübeyyin, Z. Yaqub	147
Abone Formu	159
İçindekiler	160

Ön Qapaq:

Uyğur Prensleri: Uyğur İdiqut Dövleti (856-1333) dönmimine aid bir duvar resmi,
Doğu Türkistan Bezeklik Mağarası.

A. Von Le Coq (1924) *Die Buddhistische Spatantike in Mittelasiien*, Cild 3, Resim 14.

Arxa Qapaq: Şâh Sulţân Hüseyn Şafevî dönmimine aid Kitâbu'l-şalât min Lâ-Yahzaru'l-
Faķih'in Türkçe Açıklaması.

Müellif: Muḥammed Hudâverdi.

Resmi Gönderen: Heydar Bayat.

VARLIQ

Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture

İkinci Dönem, Sayı 2, Güz 2015

Second Period, Issue 2 Autumn 2015

